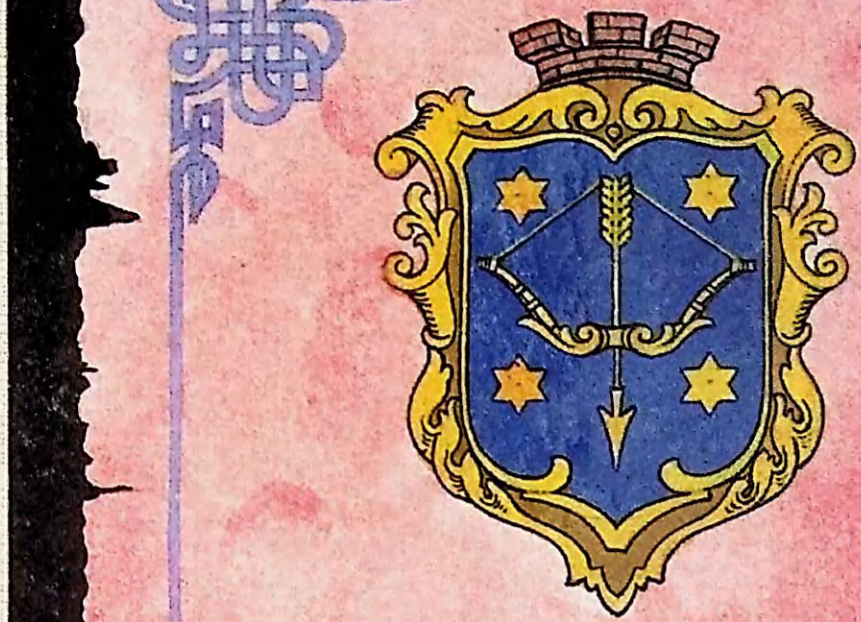

Архівний збірник

ПОЛТАВА

1998

Державний архів Полтавської області

АРХІВНИЙ ЗБІРНИК ДО 80 — РІЧЧЯ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ПОЛТАВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Матеріали наукової конференції

ВИДАВНИЦТВО "ПОЛТАВА"
1998

ББК 63.3 (2 УК.).2
А 87

А 87 **Архівний збірник до 80 — річчя Державного архіву Полтавської області. Матеріали наукової конференції** — Полтава, 1998. — 338с.: іл. — [Державний архів Полтавської області].

У збірнику вміщено матеріали наукової конференції до 80-річчя Державного архіву Полтавської області. Вперше подаються до друку біографічні відомості про **К.Ляховича, І.Рибакова, А.Дучинського, Ф.Герасименка,** спогади активної учасниці революційних подій 1914-1920 рр. на Полтавщині **Є.Московець.** Широко представлено дослідження з історії архівної справи, краєзнавства, бібліографія полтавських архівістів та ін. Для істориків, архівістів, працівників музеїв, студентів, краєзнавців.

Редакційна колегія: **Кукоба К.І.** (голова), **Коротенко В.В., Нестуля О.О., Пустовіт Т.П., Чиркова М.Ю., Яненко З.П.**

Мовний редактор — **Ротач А.О.**

© Державний архів Полтавської області, 1998

© Автори статей

© Обкладинка **Євгена Путрі**, 1998

© Комп'ютерна верстка **Сергія Гавриленка**, 1998

Держархів Полтавської області 1917 - 1998
Хронологічна довідка.

Весна 1917року — Організація при Полтавському губернському громадському комітеті Політичного архіву.

Літо 1917 року — Організація Полтавського комітету охорони пам'яток, який доклав чимало зусиль для охорони архівів.

10 січня 1918 року — Виконавча комісія Полтавської губернської народної управи висунула пропозицію заснувати Історичний архів Полтавщини.

20 січня 1918 року — Полтавська губернська народна управа ухвалила організувати Історичний архів Полтавщини.

9 серпня 1918 року — Полтавське губернське земське зібрання затвердило кошторис, штат архіву та його повну назву: Центральний історичний архів Полтавщини.

Лютий 1919 року — Розпорядження Полтавської Ради робітничих депутатів про охорону архівів.

20 квітня 1920 року — Раднарком Української РСР видав постанову "Про націоналізацію і централізацію архівної справи на Україні", якою всі архіви, включаючи і приватні збірки, а також старі друковані видання оголошено загальнонародною власністю.

8 серпня 1920 року — січень 1922 року	Період діяльності Полтавської губернської комісії по вилученню та утилізації непотрібних архівних матеріалів. Комісія мала назву Губутиль та Губархів. Матеріали, що мали цінне історичне значення, передавалися до Центрального історичного архіву Полтавщини.
7 листопада 1920 року	Відкрито Центральний Пролетарський музей Полтавщини. До складу цієї організації як автономна установа увійшов Центральний історичний архів Полтавщини.
4 серпня 1922 року	Президія Полтавського губвиконкому ухвалила утворити в Полтаві губернське архівне управління. Центральний історичний архів Полтавщини перейшов у його підпорядкування, змінивши назву на Губернський історичний архів.
2 липня 1923 року	Постанова ВУЦВК "Про закріплення за архівами приміщень".
Жовтень 1925 року	Ліквідація Полтавського губернського архівного управління та утворення Полтавського окружного архівного управління. Губернський історичний архів придбав назву: Історичний архів при Полтавському окружному архівному управлінні, вживалася назва — Полтавський історичний архів.

Червень 1926 року	Полтавський історичний архів перейменовано в Полтавський крайовий історичний архів.
Осінь 1930 року	Реорганізація Полтавського окружного архівного управління в Полтавське місцеве архівне управління.
1 березня 1932 року	На базі Полтавського місцевого архівного управління та Полтавського крайового історичного архіву створено Полтавський державний історичний архів.
25 липня 1937 року	Розпочало свою роботу Полтавське обласне архівне управління, Полтавський Державний історичний архів перейменовано в Полтавський обласний історичний архів і передано в підпорядкування обласному архівному управлінню.
1938 — березень 1939 року	Передача архівних установ республіки у відання НКВС СРСР та НКВС УРСР. Створення архівного відділу НКВС УРСР та Полтавського архівного відділу УНКВС.
29 березня 1941 року	Постанова РНК СРСР "Про затвердження Положення про Державний архівний фонд Союзу РСР і мережу державних архівів СРСР". Полтавський обласний історичний архів придбав назву: Державний архів Полтавської області.

Липень — серпень 1941 року	Часткова евакуація документів Держархіву Полтавської області у м.Балашов Саратовської області.
1942 рік	Полтавські архівні документи з Балашова евакуйовано в Шадринськ Курганської області.
25 вересня — 19 жовтня 1943 року	Організаційний період по відновленню роботи Державного архіву Полтавської області.
19 жовтня 1943 року	Наказ № 1 директора Полтавського держархіву про початок виробничої архівотехнічної діяльності.
1943 — 1950 роки	Відновлення документальної бази архіву. Проведення обліку сконцентрованих в архіві документів.
17 січня 1945 року	Реєвакуйовано документи архіву з м.Шадринська Курганської області.
1954 рік	Утворення Черкаської області, до якої відійшли 6 районів Полтавської області: Гельмязівський, Драбівський, Золотоніський, Іркліївський, Шрамківський та Чорнобаївський; із Полтавського держархіву були передані у Черкаси архівні фонди установ, організацій, підприємств, що діяли на території вказаних районів.

7 лютого 1956 року	Постанова ЦК КПРС та Ради Міністрів СРСР "Про заходи по упорядкуванню режиму зберігання та кращому використанню архівних документів Міністерств і відомств".
18 квітня 1956 року	Постанова Ради Міністрів України з вищезазначених питань. На підставі вказаних постанов відбуваються зміни в організації комплектування архівів документами. Зокрема, припинився прийом на державне зберігання документів з особового складу.
4 жовтня 1958 року	Згідно з Постановою № 418 Рада Міністрів УРСР затвердила мережу державних архівів республіки. Архів придбав назву: Полтавський обласний державний архів.
1959 рік	Видано перший путівник "Державний архів Полтавської області".
Ш квартал 1959 року	Завершилася відбудова приміщення облдержархіву по вул. Пушкіна 18/24.
1959 — 1960 роки	Початок роботи по створенню системи каталогів облдержархіву.
11 квітня 1960 року	Згідно з Постановою ЦК КП України та Ради Міністрів УРСР № 545-33 "Про переведення архівного управління МВС УРСР в Архівне Управління при Раді Міністрів УРСР". Полтавський архівний відділ із управління МВС перейшов у безпосереднє

підпорядкування Полтавському облвиконкому, а Полтавський обласний державний архів підпорядковувався Архівному відділу Полтавського облвиконкому.

10 серпня 1960 року Обіжник Голов архіву при Раді Міністрів СРСР №3/6353-Б про запровадження списків №1,2, згідно з якими повинно проводитися комплектування держархівів.

20 січня 1970 року Згідно з наказом завідуючого архівним відділом Полтавського облвиконкому госпрозрахункова група з науково-технічного опрацювання документів (створена в червні 1967 року) передана з підпорядкування архівного відділу в підпорядкування Полтавського обласного державного архіву.

1 січня 1972 року В штат архіву вводиться посади начальника лабораторії, фотографа-реставратора; на базі групи по ремонту та реставрації документів створюється лабораторія по мікрофотокопіюванню та реставрації документів.

13 серпня 1979 року Згідно з наказом ГАУ № 57 в штат архіву введено відділ комплектування, експертизи цінності документів та контролю за відомчими архівами.

7 серпня 1980 року	Наказ ГАУ при Раді Міністрів УРСР № 67 "Про приведення найменувань державних архівів республіки у відповідність з Положенням про ДАФ СРСР" Полтавський обласний державний архів перейменовано у Державний архів Полтавської області.
1982 рік	Видання друге, доповнене, доопрацьоване: "Державний архів Полтавської області. Путівник".
26 липня 1988 року — 12 грудня 1988 року	Згідно з Постановою Ради Міністрів УРСР №202, рішенням Полтавської обласної Ради народних депутатів від 22 вересня 1988 року ліквідовано архівний відділ Полтавського облвиконкому. Функції, штати та фонд заробітної плати передані Державному архіву Полтавської області.
Вересень 1991 року	За рішенням Полтавського облвиконкому №213 від 10 вересня 1991 року документи партійного архіву Полтавського обкому Компартії України передані держархіву області.
Березень 1992 року	Згідно з рекомендаціями колегії Головного архівного управління при Кабінеті Міністрів України від 24 березня 1992 року на базі колишнього партархіву Полтавського обкому Компартії України створено відділ громадських організацій держархіву Полтавської області.
24 грудня 1993 року	Прийнято Закон України "Про Національний архівний фонд і архівні установи".

25 грудня 1996 року	Розпорядження Кабінету Міністрів України про віднесення посад працівників державних архівів областей до державних службовців.
Квітень 1997 року	Присвоєння рангів державних службовців працівникам Державного архіву Полтавської області.
1998 рік	**Відзначення 80-ї річниці Державного архіву Полтавської області.**

Розділ 1.
З історії архівної справи на Полтавщині.

Катерина Кукоба

Державний архів Полтавської області — скарбниця пам'яток історії Полтавщини

Про архіви здавна казали, що це духовна скарбниця та історична пам'ять народу. І переконувати, мабуть, нікого в цьому не потрібно — це справді так.

Але більшість людей, сприймаючи цю тезу, мало уявляють, що ж насправді являє собою сучасний архів, які його головні функції і що криється в тих "таємничих" сховищах.

А це дійсно великі скарби. Адже тільки в Державному архіві Полтавської області сьогодні зберігається понад 1 млн. 286 тис. архівних справ.

Розбудова нашої молодої держави, формування національної самосвідомості, активні демократичні процеси значно підвищили інтерес широкого загалу до першоджерел. Сьогодні до архівів звертаються не лише науковці, вчителі, краєзнавці. До нас ідуть, без перебільшення, сотні людей зі своїми життєвими проблемами і непростими запитаннями: ідуть ветерани війни і праці, колишні розкуркулені та репресовані, насильно вивезені до Німеччини. Здебільшого, це люди похилого вже віку, і звертаються вони до нас з надією на допомогу, як до останньої інстанції. І ми, архівісти, прагнемо найповніше задовольнити всі як державні, так і приватні запити. Це повсякденна, копітка і дуже відповідальна робота. І хоч колек-

тив наш невеликий,але це люди сумлінні,які глибоко знають свою справу,віддані їй.

Протягом майже столітньої своєї історії архівна система Полтавщини зазнала чимало змін та реорганізацій. Біля її витоків,з 1903 року стояла така поважна в минулому наукова інституція, як Полтавська Вчена Архівна Комісія,яка вперше змогла поставити питання про збереження та охорону документальних матеріалів. Сама комісія проіснувала порівняно недовго,лише до 1919 року,але її діяльність,а головне представники,заклали необхідний і міцний грунт для успішної роботи архівістів наступних поколінь.

Державний архів Полтавської області веде свій літопис з серпня 1918р. Саме тоді група прогресивної місцевої інтелігенції заснувала при музеї губернської управи Центральний історичний архів Полтавщини.

Упродовж десятиліть існування неодноразово змінювалася назва нашої установи, підпорядкування. Але головні функції архіву залишалися незмінними.

Пріоритетними напрямками нашої роботи як тоді,так і нині залишаються: надійне зберігання документів, поповнення архівних фондів якісною джерельною базою, вдосконалення систем обліку та всебічне використання і популяризація архівних джерел.

Шлях становлення головної архівної установи Полтавщини видався непростим, драматичною стала доля більшості місцевих архівів. Внаслідок війн, революцій, різних режимів документи часто гинули,архіви зазнавали відчутних і непоправних втрат.

Та й за найскладніших умов архівісти докладали всіх зусиль,аби зберегти і примножити народні скарби.

З пошаною ми сьогодні згадуємо плідну роботу наших попередників 20-х років, коли архівною секцією комітету по охороні пам'яток старовини і мистецтва було

врятовано і сконцентровано значну кількість рідкісних документів.

Архівістами-ентузіастами тоді було зібрано документи про Івана Котляревського і Григорія Сковороду, майже всі рукописи творів Панаса Мирного та 189 листів до нього видатних діячів літератури, науки, мистецтва; понад 3тис. етнографічних та інших записів Івана Рудченка, сотні інших листів у т.ч. Тараса Шевченка, Михайла Драгоманова, Лесі Українки, Миколи Гоголя. Величезну роботу в справі врятування, упорядкування і використання матеріалів, поряд з працівниками губарху, проводили співробітники Центрального пролетарського музею Полтавщини, викладачі Інституту народної освіти.

Це були справжні професіонали, більшість яких згодом репресували. До "націоналістів" і "ворогів народу" тоді потрапили: Володимир Щепотьєв, Михайло Бужинський, Федір Герасименко, Дмитро Граховецький, Іван Гориздра та інші подвижники архівної справи.

"Чистки" в радянських установах та наукових товариствах, репресії щодо найбільш діяльних працівників привели до того, що з початком 30-х років архівно-краєзнавче життя Полтавщини почало швидко згасати. В певній мірі цьому сприяло й те, що у квітні 1938р. архівні органи були передані у відання Народного комісаріату внутрішніх справ. Практично вони закрились для дослідників, публікація документів стала цілком залежати від вимог політики.

Непоправних втрат зазнали архівні установи області під час Великої Вітчизняної війни. Документи Полтавського облдержархіву, які не вдалося евакуювати у вересні 1941 р., майже повністю були знищені німецько-фашистськими загарбниками. Загинуло понад 1,5 млн. одиниць зберігання архівних фондів і більш як 40 тис. видань науково-довідкової бібліотеки.

Евакогрупа архівістів у м.Балашові Саратовської області. У другому ряду перший справа А.Г.Момонт, друга зліва М.М.Брусилова. Фото 1942 р.

У післявоєнні роки перед архівістами постало надзвичайно складне завдання: відновити хоча б частково документальну базу історичного минулого Полтавщини. Наскільки це вдалося зробити — свідчить копітка робота архівістів наступних поколінь, які різними шляхами, по крихтах збирали з Центральних архівів Києва та Харкова полтавські профільні фонди, звідусіль виписували дублетну літературу та ін. Водночас архів активно поповнювався документами післявоєнного часу.

Щорічно в читальних залах Державного архіву Полтавської області працюють сотні дослідників. До їх послуг два читальних зали, відновлена науково-довідкова бібліотека, спеціально розроблені картотеки, фототека. У архівних сховищах надійно зберігаються головні документальні скарби Полтавщини.

Звичайно, характеризувати їх непросто, адже всі вони різні за тематикою, своїм призначенням і часом появи. І все ж спробуємо хоча б частково оглянути найбільш давні писемні пам'ятки нашого краю.

Всі документи, які зберігаються в Держархіві, поділяються за хронологією на дві великі частини. До першої з

них відносяться ті, що були створені до 1917 року. І хоча їх кількість порівняно невелика, значимість для суспільства неоціненна.

Так, до фондів дореволюційного періоду належать документи канцелярії полтавського цивільного губернатора, полтавського губернського правління, прокурорів окружних судів, земських управ, губернської тюремної інспекції та ін. Документи цього періоду певним чином відтворюють історію Полтави і Полтавської губернії. Зокрема, каліграфічно виписані великі аркуші архівних справ свідчать про стан промисловості, сільського господарства, торгівлі, освіти тощо.

До найцінніших фондів нашого архіву належить також і колекція документів лубенської поміщиці та меценатки Катерини Миколаївни Скаржинської. У XIX ст. вона створила одне з найбільш відомих приватних зібрань на Україні. Недаремно свого часу Скаржинську обрали своїм членом кілька наукових товариств: Московське нумізматичне, Всеросійське товариство любителів природознавства, антропології та етнографії, почесним членом — Полтавська Вчена Архівна Комісія.

Фонд відомої колекціонерки нараховує понад 2,5 тис. справ. Поміж інших документів тут знаходяться укази та маніфести російських царів, універсали гетьманів Івана Мазепи та Данила Апостола, листи поета Чужбинського, відомих українських вчених Антоновича та Багалія, копія грамоти турецького султана Мухамеда III до запорожців і їх відповіді тощо. Найдавніші документи цієї унікальної колекції старожитностей відносяться до XVII ст. і навіть зовні мають незвичний вигляд кількаметрових звитків-стовпців.

Не менш цікавими є і архівні документи, що відносяться до другої частини, — це документи радянського часу, зокрема 20-30-х років. У них можна віднайти відомості

про становлення місцевих органів управління, простежити перші кроки радянської влади на Полтавщині. Тут і націоналізація промислових підприємств, і ліквідація неписьменності, і формування кадрів радянської інтелігенції.

Увагу багатьох дослідників привертають, приміром, документи про діяльність у селі Триби під Полтавою дитячої трудової комуни, яку очолював відомий вихователь Антон Макаренко, доповідна записка почесного голови "Ліги порятунку дітей" письменника Володимира Короленка щодо захисту дітей різних національностей та ін.

У довоєнних документах відбивається увесь спектр бурхливих процесів того неспокійного часу — колективізації та розкуркулення, містяться окремі відомості про страшні роки голодоморів.

Звичайно, найповніше у документах архіву представлена Полтавщина післявоєнного часу. Цілий комплекс архівних джерел відображає розвиток науки, транспорту, зв'язку, охорони здоров'я, комунального та побутового обслуговування, соціального забезпечення населення, розповідає про перетворення у сфері культури та освіти.

На державному зберіганні знаходиться також чимало інших цінних документів. І це не перебільшення, адже переважна їх кількість існує лише в одному примірнику. І від уважного до них ставлення залежить тривалість життя цих писемних історичних пам'яток.

Значний документальний масив, а це понад 360 тис. архівних справ, складають фонди колишніх партійних організацій Полтави і області. У зв'язку з тим, що протягом багатьох років КПРС здійснювала керівництво всіма сферами життя, (у колишньому партархіві) відклалися також документи найширшого спектру — від глобальних загальнодержавних проблем до матеріалів численних "чисток" та персональних справ. І хоча спеціалістами було

розсекречено чимало документів, для полегшення роботи дослідників необхідно зробити ще більше: удосконалити науково-довідковий апарат, поповнити путівники і каталоги, підготувати відповідні інформаційні видання.

Важливим завданням для сучасних архівістів постає так зване "олюднення фондів", залучення до архівів інших джерел приватного характеру. Адже є історичні події, вивчати які за офіційними документами досить складно. Тоді і звертаються дослідники до приватного листування, спогадів, фотодокументів. Цілком природньо, що документи особового походження мають свою специфіку відображення явищ, подій і процесів історичної дійсності. Вони суб'єктивно віддзеркалюють історичний процес через думки, почуття, переживання та інше. Але такі документи, як правило, дають інші маловідомі нам факти. Лише протягом останніх років надійшли на зберігання до Держархіву особові фонди відомих наших земляків — вченого Юрія Кондратюка (Олександра Шаргея), поета-пісняра Андрія Пашка, талановитої художниці Сашеньки Путрі, літературознавця Петра Ротача, краєзнавця Віри Жук, колишніх керівників області.

Зберігаючи писемні пам'ятки минулого, архів не живе днем вчорашнім, як це дехто собі уявляє. Ми глибоко переконані, що незабаром, коли увійдуть на державне зберігання сучасні документи, наш перехідний період державного становлення стане об'єктом прискіпливої уваги з боку науковців. Розуміючи це, архівісти намагаються зберегти і зібрати вже сьогодні якнайширше коло джерел, які характеризують увесь спектр нашого суперечливого життя.

В період, коли надзвичайно активно заявляють про себе різні політичні партії та громадські об'єднання, необхідно сказати, що документи їхньої діяльності є не тільки приватною чи колективною власністю, але й над-

банням Національного архівного фонду. Необхідність мати ці документи на державному зберіганні є безумовною, оскільки вони відтворюють всю складність громадського і політичного життя України і зокрема Полтавщини кінця XX століття.

Головний корпус Державного архіву Полтавської області по вул. Пушкіна, 18/24.

Говорити про Державний архів Полтавської області лише як про місце, де зберігаються духовні скарби нашого народу, було б не зовсім правильно. В сучасних умовах архівна установа будь-якого рівня — це скоріше інформаційна служба комплексного міжгалузевого характеру. Архіви забезпечують ретроспективною документною інформацією і державне управління, і культуру, і освіту, і, звичайно ж, науку. Та й сама робота фахівців-архівістів за своїм характером є в більшості своїй роботою науковою. Тут і аналітична переробка інформації, і творчий пошук, і відкриття, і відповідне до наукових стандартів оформлення результатів.

Сьогодні вже всім зрозуміло, що вітчизняна наука не вийде на світовий рівень, якщо значно повніше не використає зосереджені в наших архівах документальні багатства. Без допомоги архівістів це завдання так і не буде

розв'язаним. У свою чергу, не може бути розвитку архівної справи без допомоги істориків та краєзнавців.

Переконливим прикладом такої співпраці між архівістами та дослідниками з інших наукових установ та організацій (передовсім Полтавським педагогічним інститутом ім. В.Г.Короленка) може слугувати наша видавнича діяльність. Так, лише протягом останнього часу за безпосередньої участі архівістів вийшли друком: щоденник Ол.Несвіцького "Полтава у дні революції та в період смути", збірники документів "Голод 1946 — 1947 років на Полтавщині","Колективізація сільського господарства і голод на Полтавщині 1929 — 1933" та ін. Спеціалісти відзначають, що нині значно зросло урізноманітнення форм публікації документів та підвищення наукового рівня видань, у т. ч. й на Полтавщині.

У серпні 1998р. виповнюється 80-років від часу заснування Центрального історичного архіву Полтавщини, правонаступником якого став Державний архів Полтавської області. Нам, архівістам, приємно, що ця дата в житті архіву відзначається в руслі 825-річного ювілею рідної Полтави.

Історія нашої установи невід'ємно пов'язана з історією міста і області. Враховуючи цю обставину, архівісти вирішили провести протягом 1998 року цілу низку науково-популярних заходів з широким використанням архівних джерел: цикл радіобесід, публікації у місцевій пресі, фотовиставки, телепередачі.

Своєрідним підсумком запланованої роботи стане для нас ювілейна науково-теоретична конференція, матеріали якої і вміщені у цьому збірнику. Сподіваємося, що зібрані архівістами матеріали стануть у нагоді не тільки історикам і краєзнавцям, а й всім полтавцям — шанувальникам свого історичного минулого.

Володимир Кардаш, Зінаїда Яненко

Науково-публікаційна діяльність Державного архіву Полтавської області

Оприлюднення писемних пам'яток, що зберігаються в архівосховищах, має виняткове значення для розвитку історичної. науки. Саме завдяки науково-видавничій діяльності археографічних комісій та архівів збережено для науки чимало історичних джерел, первісні записи яких загинули у полум'ї воєнних лихоліть, надано можливість широкому загалу ознайомитися з цінними документами.

Однак в умовах фальсифікації українського історичного процесу, що проводилася під керівництвом КПРС, публікація документів для працівників архівів була нелегкою справою.

Нижче мова йтиме про документальні публікації полтавських архівістів за 80 років діяльності архіву, адже слід хоча б побіжно оглянути зроблене, щоб визначити нові завдання та перспективи в справі публікації документів архіву.

Історичний архів Полтавщини виник з метою збирання, систематизації, зберігання та використання документів установ, організацій, підприємств та приватних колекцій. Становлення архіву проходило в складних умовах громадянської війни, коли панувала матеріальна скрута, приміщення, де зберігалися архіви, не охоронялися, не вистачало професійних кадрів, а документи розкрадалися для повсякденних потреб місцевим людом.

В перші пореволюційні роки завдання публікації архівних джерел практично не ставилося, першочерговим

було завдання концентрації документів в архівних приміщеннях, їх опис, охорона. Та вже на середину 20-х років публікаційна діяльність архіву пожвавлюється. На першій республіканській нараді архівних працівників, що відбувалася з 6 по 10 грудня 1924 року в Харкові, поміж інших розглядалося і питання науково-видавничої діяльності архівів. Доповідь "Науково-видавнича діяльність Укрцентрархіву" зробив академік Д.І.Багалій. Він зосередив увагу на необхідності видання професійного друкованого органу, який би публікував не лише інструкції, розпорядження, статті з архівознавчих питань, а й серії архівних матеріалів: документи, розвідки, статті, написані на підставі писемних джерел, "що освітлюють найактуальніші теми історичного процесу України на тлі теорії історичного матеріалізму"[1].

З січня 1925 року Укрцентрархів видає власний друкований орган під назвою "Архівна справа". Він мав додаток "Червоний архів", започаткований з метою публікації архівних документів та написаних на їх підставі наукових статей. Часопис "Архівна справа" видавався у Харкові, загалом вийшло у світ 15 чисел в 12 книгах. З 1931 року він придбав назву "Радянський архів", вийшло 6 чисел в 5 книгах. 1932 року "Радянський архів" був реорганізований і виходив під назвою "Архів Радянської України". Виходив у 1932 — 1933 роках, побачили світ 8 чисел у 5 книгах.

Від полтавських архівістів у роботі часопису найактивнішу участь брали Михайло Бужинський, Федір Герасименко, Микола Лятошинський. На сторінках вказаних видань були оприлюднені їх праці, що популяризували матеріали Полтавського архіву, несли в світ інформацію про його писемні скарби, а саме: Ф.Герасименко "Полтавський крайовий історичний, Список фондів." (1928, кн.8, С.22-39), "Дещо з життя та діяльності Полтавського

краєвого історичного архіву" (1929, кн. 11, С.82-83), "Дещо про роботу окрархів Кременчуцького, Лубенського, Прилуцького та Роменського" (1930, кн.1 (12) С. 83-85); М.Бужинський "Полтавський окрархів і громадськість " (1930, кн1 (12) С. 82-83).

Для популяризації та публікації архівних документів полтавські архівісти використовували і позавідомчі видання, загальноукраїнські часописи, зокрема, часопис "Україна", "Записки історико-філологічного відділу Української Академії наук", "Записки Полтавського наукового при Всеукраїнській Академії наук товариства", "Етнографічний вісник" та інші.

Часопис "Україна" відновив свою діяльність у 1924 році, друкував чимало розвідок, повідомлень на підставі архівних джерел. Полтавські архівісти Михайло Бужинський, Володимир Щепотьєв, Дмитро Граховецький опублікували на його сторінках низку праць, в основу яких було покладено документи полтавського архіву. Ось деякі з них: М.Бужинський "До гімназіальних літ М.П.Драгоманова (Архівні доповнення до споминів О.Пчілки)" (1926, кн.2-3), "Деякі матеріали до біографії Л.Глібова (За архівними матеріалами Історичного архіву при Полтавському окрарху)"(1927, кн.1-2);

Д.Граховецький "Матеріали до арешту кирило-мефодіївців: Навроцького, Білозерського, Шевченка та ін." (1928, кн.1 (26), "До історії Полтавського театру 1852 — 1882" (1927, кн.4 (23);

В.Щепотьєв "Нові матеріали до характеристики І.П.Котляревського" (1925, кн.5, (14) та інші.

"Записки Полтавського наукового при Всеукраїнській Академії наук товариства" були оприлюднені двічі: в 1919 та 1928 роках. На сторінках цього видання публікували свої праці історики, що працювали з документами полтавського архіву, зокрема, П.Клепацький, Н.Мірза-

Авак'янц, архівісти В.Щепотьєв, М.Бужинський. Останній у другому випуску збірника надрукував дослідження "Гадяцький ключ (до історії землеволодіння на Лівобережжі)".

Чимало праць полтавських архівістів друкувалося на сторінках інших наукових видань. Так у другій книзі "Записок історичної секції Українського наукового товариства в Києві" Антін Дучинський опублікував працю "Революційна українська партія (РУП) на Полтавщині за архівними матеріалами", а в 5-ій книзі вищезгаданих записок вміщено дослідження Д. Граховецького "З видавничої діяльності Б.Грінченка та Полтавського губернського земства в 1890 році". Окрім зазначених видань, знаходимо публікаціїї полтавських архівістів і на сторінках "Наукових записок Полтавського ІНО", "Етнографічного вісника" та інших часописів.

Одночасно з підготовкою власних публікацій полтавські архівісти надавали значну допомогу організаціям, що потребували архівних документів для науково-дослідницької праці, а саме: Істпарту, Істпрофу. 1926 року в тісному співробітництві архівних органів та Комісії по вивченню історії профруху на Полтавщині було видано збірник матеріалів "1905 рік. Профрух на Полтавщині" В цьому збірнику поруч із спогадами учасників революційного руху були опубліковані документи архіву та аналітичні статті написані за матеріалами Полтавського окрарху: "Страйк сільськогосподарських робітників", "Вчительство Полтавщини в революції 1905 року" та ін. В передмові до видання зазначалося: "Основним джерелом, з якого були взяті матеріали для збірника були: по-перше спогади..., а по-друге документи Полтавського окружного архівного управління. Завдяки докладній постанові робіт окрарху та широкій допомозі його співробітників, істпрофові вдалося досить повно використати старі архіви[2]." Окрім цьо-

го видання в 20-ті виходять іще два збірники в яких використовуються полтавські архівні документи: "1905 рік на Полтавщині" (Полтава, 1925) та "Збірник з історії ЛКСМУ на Полтавщині. (1918 — 1928)" (Полтава, 1928).

Підводячи підсумки публікаційної роботи архіву в 20-х роках, необхідно зауважити, що незважаючи на значні труднощі архівного будівництва, цей період позначений активною діяльністю полтавських архівістів по оприлюдненню історичних документів, деякою свободою науковців у визначенні тем досліджень і публікацій. Збірники документів за вказівкою і під цензурою ЦАУ не видавалися. Архівісти розробляли питання які їх цікавили, готували до друку документи, що раніше не були введені в науковий обіг. Зміцніла і матеріально-технічна база архіву, покращилися умови праці науковців. До 1929 року Полтавський крайістарх не мав окремого читального залу. Наукові працівники змушені були тулитися в канцелярії, в місцях науково-технічного опрацювання документів, що викликало справедливі нарікання. 1929 року було обладнано окрему кімнату і створено нормальні умови для наукової праці над документами архіву[3].

На жаль, початок 30-х років означений посиленням політичних репресій, наступом ВКП(б) на архіви, що зберігали історичну правду, незручну для сталінського керівництва. Постанова ВУЦВК від 10 листопада 1931 року "Про реорганізацію архівних установ" означила новий ,"сталінський" етап у діяльності архівів. Другий з'їзд архівних працівників, що відбувся у Харкові 29 листопада-4 грудня 1931 року, проходив під знаком сталінських оцінок роботи архівістів, викладених у листі вождя до редакції журналу "Пролетарська революція". В цьому листі Сталін пов'язував з троцькістською контрабандою роботу "архівних пацюків". Радянські архівісти повинні були доводити, що вони не троцькістські архівні пацюки, а

вірні ленінці-сталінці. З'їзд засудив "правоопортуністичні вагання і сумніви", загострив увагу архівістів на фактах "шкідництва та класово-ворожої активності в галузі архівної роботи". Керівництво партії не було зацікавлене в науково-видавничій діяльності архівних установ, в оприлюдненні документів, які доносили б до широкого загалу історичну правду. Саме тому в матеріалах з'їзду зазначалося: "Публікація документів була тією ділянкою нашого історичного фронту, на якій найдовше затрималися ідеологи недобитків буржуазії"[4].

Умови роботи ускладнювалися. Наукова робота, археографічна, зокрема, підпорядковувалась ідеологічно-пропагандистським завданням. Шквал звинувачень в троцькізмі, опортунізмі сипався на голови публікаторів, дослідників історичних документів. Архівісти змушені виправдовуватися, пояснювати, що вони справжні марксисти. Яскравим прикладом такого покаяння є лист Федора Герасименка, надісланий до часопису "Радянський архів" у зв'язку з публікацією його праці "Матеріали та документи до селянських рухів на Полтавщині в революцію 1905 — 1907 років." У листі Герасименко пише: "Серед обов'язків, які я взяв на себе, подаючи роботу, були і такі, які мали дати ідеологічну настанову до розуміння документів... Це зобов'язувло мене подати особоливо чіткі ленінські настанови та вірні формулювання. В ряді моментів я з цим завданням явно не справився"[5]... Далі автор листа, знаний і поважний архівіст, кається, що не орієнтував читача на вірне ленінське розуміння документів, а в кінці листа зазначає: "Я цілковито усвідомлюю всю неприпустимість і політичну шкідливість тих помилок, яких я припустився і даю тверду обіцянку ці помилки цілковито виправити на теоретичній і практичній роботі, в нещадній боротьбі з примиренським гнило-ліберальним ставленням до цієї контрабанди." Та самокрити-

ка не допомогла. Його публікаційна робота гальмується. Підготовані до друку за участю Ф.Герасименка "Протоколи Полтавської Ради робітничих депутатів 1917 рік", обсягом до 12 друкованих аркушів, включені до видавничого плану ЦАУ на 1931 — 1932 роки, видані не були, не побачила світ і робота Лятошинського "Полтавська сфрагістика"[6].

Однак полтавські архівісти мали надію на розгортання публікаційної роботи на основі "марксистської методології", адже Мала президія ВУЦВК 13 листопада 1928 року схвалила рішення про створення у складі Укрцентрархіву Археографічної комісії. Положення про неї було затверджене радою ЦАУ 3 січня 1930 року. Головну мету комісія вбачала в публікації архівних документів, виданні оглядів фондів, описів, залученні до цієї роботи держархівів. Саме тому п'ятирічний план роботи архіву на 1933-1937 роки передбачав широку публікаційну діяльність. Планувалося підготувати 8 збірок документів та 4 брошури за темами: "Полтавщина на шляхах Жовтня" (1934, збірник документів); "Комнезами в громадянській війні" (1934, брошура); "Жовтень на Полтавщині та боротьба з Центральною Радою" (1934, збірник документів); "Пролетаріат Полтавщини і селянство на шляхах до революції 1905 року" (1935, брошура); "Церква — штаб боротьби з соціалістичним будівництвом" (1936, збірник документів); "Контрреволюційна агітація духівництва" (1937, збірник документів)[7] та ін. В розділі агітаційно-пропагандистська робота планувалося підготувати 23 статті для місцевої преси та місцевого радіо. Ось назви лише деяких з них: "Як ішла боротьба за більшовицьку сівбу", "Куркуль і духівництво проти суцільної колективізації", "Бандитизм на Полтавщині і боротьба з ним"[8] та ін.

Незважаючи на більшовицький характер запланованих ви-

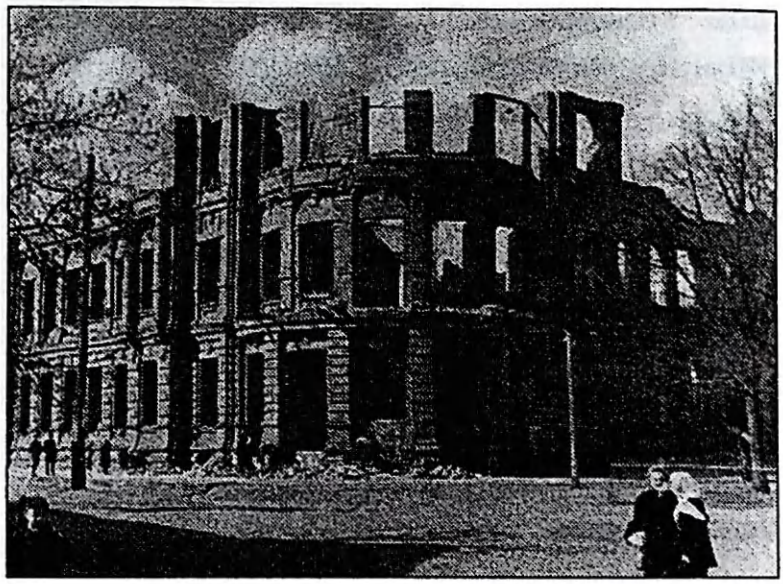
дань, вищевказані плани не були здійснені. Головні причини невиконання видавничих планів: незацікавленість керівних органів вищого рівня в оприлюдненні будь-яких історичних документів та хвиля масових репресій, яка накотилася на країну в 30-тих роках і не обминула полтавських архівістів. Жертвами сфабрикованих НКВС звинувачень стали кращі спеціалісти архіву: М. Бужинський, Г.Алксніт та ін. У травні 1938 року дирекція Полтавського обласного історичного архіву надіслала до газети "Більшовик Полтавщини" статті: "До 20 річчя Ленінського декрету про радянські архіви" та "Полтавський обласний історичний архів", в яких проводилася думка, що буржуазна націоналістична контрреволюція засіла "в наших радянських архівах, починаючи з ЦАУ УРСР Семко, Барвінок та інші, й кінчаючи державними історичними архівами, зокрема Полтавському, де довгий час орудували вороги народу такі, як Герасименко, Блоха, Алксніт та ін"[9].

Нищення кадрів досвідчених архівістів завдало значної шкоди архівній справі. Публікаційна робота згортається. Готуються лише статті антирелігійного характеру для атеїстичного видання "Безвірник". Жодне із запланованих на п'ятирічку 1933 — 1937 років видань не вийшло в світ. У наступному п'ятиріччі науково-видавничі плани теж не виконуються. У пояснювальній записці до звіту 1939 року вказувалося, що "наукова робота не проводилася за відсутністю робочого часу"[10].

Оглядаючи публікаційну роботу архіву в 30-ті роки, слід сказати, що на зміну науковим дослідженням 20-х років в 30-ті роки приходять дрібні газетні публікації, що працювали лише на більшовицьку агітаційну машину.

Як відомо, у роки Великої Вітчизняної війни в тил було вивезено лише незначну частку документів архіву. Архівні фонди, що залишилися, були частково розграбо-

вані, частково захоплені окупантами, частина документів згоріла. Із сотень тисяч одиниць зберігання дореволюційного періоду залишилося близько 20 тисяч. Документальна база історії Полтавщини зазнала непоправних втрат,що не могло не відбитися на подальшій видавничій діяльності архіву.

Після відбудови це приміщення у 1959 р. було передано Державному архіву Полтавської області. Фото кінця 40-х рр.

В перші повоєнні роки архів видає збірник документів "Німецькі окупанти на Полтавщині 1941 — 1943 рр". Упорядник З. Зубкова,редактор М. Приходченко,Полтава, 1947 рік. Це було перше самостійне, значне видання архіву. Варто на ньому зупинитися докладніше. В його основу покладено тематико-хронологічний принцип. Документи було згруповано в чотири розділи,а саме: 1.Матеріали з окремих актів комісії по розслідуванню звірств, вчинених німецько-фашистськими загарбниками на Полтавщині; 2.Окупаційний режим німецько-фашистських загарбників на Полтавщині; 3. Німецька каторга та рабська праця; 4.Звільнення Полтавщини Червоною Армією. Збірник розрахований,як сказано в передмові,на викладачів, агітаторів, для політично-виховної роботи в масах,[11] тобто носив явно агітаційний характер. Завдання наукової публікації джерел із історії Другої світової

війни упрядниками не ставилося, тому видання мало низку археографічних хиб: відсутність легенд, коментарів, хронологічного та іменного покажчиків.

Значні недоліки мало і спільне видання облдержархіву та Полтавського обласного партійного архіву "Боротьба за встановлення Радянської влади на Полтавщині (1917 — 1918рр.)", написане на підставі архівних джерел, але без посилань на документи, без елементарного науково-довідкового апарату.

Активно розгортається видавнича діяльність архіву після XX з'їзду КПРС. Саме в період "хрущовської відлиги" побачили світ збірники, що готувалися раніше. 1957 року вийшов збірник "Трудящиеся Полтавщины в борьбе за установление и укрепление Советской власти 1917 — 1920" та "Революционные события 1905— 1907 гг. на Полтавщине"; 1958року — "Розвиток профспілкового руху на Полтавщині 1905 — 1920 рр."; 1961року — "Діяльність партійної організації Полтавщини у відбудовний період.1921 — 1925 рр".; 1962 року — "Комсомол Полтавщини у відбудовний період". Зазначені збірники видавалися спільно з партійним архівом Полтавського обкому КП України і мають спільний недолік: тенденційний, більшовицький підбір документів, імена революціонерів, політичних діячів, репресованих у 30-тих роках, відомості про діяльність опозиційних до КП(б)У партій з документів вилучалися, документи публікувалися частково. У читача створювалося враження, що в роки революцій, громадянської війни на Полтвщині діяла лише єдина партія — РСДРП, згодом КП(б)У. Деякі з вищевказаних збірників мають хронологічні, географічні покажчики, але примітки за змістом відсутні.

У 50-тих роках полтавські архівісти працювали і над підготовкою науково-довідкового видання "Державний архів Полтавської області. Путівник." Робота ускладню-

валася прискіпливим наглядом ЦАУ МВС УРСР, яке змушувало полтавських архівістів замовчувати наявність деяких груп документів, вдаватися до перекручень історії архівного будівництва на Полтавщині. Так, у зауваженнях Центрального архівного управління на рукопис путівника від 11 березня 1950 року зазначалося, що ПОДА вже втретє представляє свій путівник з недоліками. До недоліків зараховувалася згадка про створення Центрального історичного архіву Полтавщини в добу Центральної Ради (великий гріх стверджувати, що архівна справа розвивалася і при "буржуазно-націоналістичному" уряді). Окрім того, на думку рецензентів, чимало матеріалів, включених до путівника, опису не підлягали. Не можна було згадувати про наявність в архіві документів: про боротьбу з бандитизмом, повстанський рух, про розкуркулення, про економічний стан повітів і таке інше[12]. Низка заборон становила два машинописні аркуші. Звичайно, подібні зауваження не сприяли вичерпній характеристиці документів архіву. Лише 1959 року путівник побачив світ. Його укладачі досягли головної мети: дати дослідникам архівних документів орієнтир в фондах ПОДА. 1982 року зазначений довідник було перевидано. У новому виданні характеристика радянських фондів подавалася з врахуванням надходжень документів до архіву у 50-70-ті роки. Воно було доповнене короткою історичною довідкою про зміни адміністративно-територіального поділу Полтавщини з 1802 по 1980 рік, а також переліком установ, організацій підприємств, документи яких упорядковані, описані, але на державне зберігання не надійшли і тимчасово знаходяться у відомчих архівах. Як перше, так і друге видання мали предметний, іменний, географічний покажчики, списки неанотованих фондів. Видання путівників було значним явищем в житті архіву. Вони знайомили широкий загал із складом

та змістом архівних фондів, сприяли популяризації архіву, одночасно засвідчували високий професійний, науковий рівень полтавських архівістів.

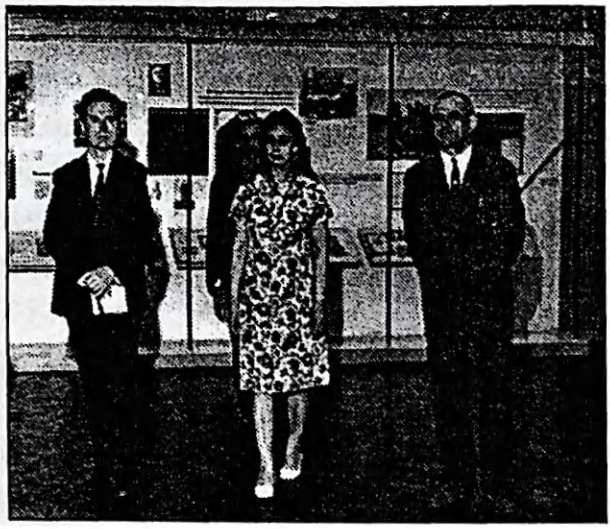
Зростання професійного рівня архівістів, послаблення цензури позначилося на виданих у 70-80-ті роки збірниках документів. Саме в цей період побачили світ наступні видання: "Полтаві 800 років. 1174 — 1974","Полтавщина у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941 — 1945 років", "У братерському єднанні 1917 — 1977", "Соціалістичне будівництво на Полтавщині 1921 — 1941 роки","Соціалістичне будівництво на Полтавщині 1945 — 1985 роки". Документальна база цих збірників розширилася, були залучені документи з центральних московських та київських архівів. Збірники мали примітки за змістом, список скорочених слів, хоча партійна тенденційність характерна була і для них. Значним недоліком слід вважати публікацію в них газетних матеріалів 50-80-тих років, адже ці матеріали й так розтиражовані у великій кількості і наявні в бібліотеках.

У післявоєнний період архів брав активну участь у підготовці республіканських збірників. Полтавські архівісти виявляли документи за темами: "Українська РСР в період Великої Вітчизняної війни 1941 — 1945 рр.","Промисловість і робітничий клас Української РСР в період завершення реконструкції народного господарства і побудови соціалізму. 1933 — 1941, 1946 — 1959 рр.", "Культурне будівництво на Україні 1917 — 1928рр." та ін.

Працівники ДАПО широко використовували документи для написання наукових статей, підготовки доповідей, повідомлень на науково-теоретичні конференції. А.Г.Момонт, В.Н.Жук, Н.Х.Пайдем, З.М.Суховська були авторами значної кількості публікацій.

Якісно новий етап в публікаційній роботі полтавських архівістів розпочався після серпня 1991 року, коли зник

будь-який партійний тиск та більшовицька цензура. Прагнучи відтворити і продовжити кращі традиції своїх попередників, архівісти 90-тих років проводять історичні дослідження в галузі краєзнавства, беруть активну участь в наукових дискусіях, конференціях з історії краю. За участю працівників Держархіву області: В. Коротенка, Т. Пустовіта, М. Чиркової, З. Яненко відбулися наукові конференції: "100-річчя Полтавського краєзнавчого музею (1991 рік), "Третя Полтавська наукова конференція з історичного краєзнавства" (1994 рік), "Історичне краєзнавство в Україні: традиції і сучасність" (1995 рік), "Виявлення та дослідження пам'яток національно-визвольних змагань українського народу на Полтавщині 1917 — 1920 рр." (1995 рік) та низка інших.

Відвідання начальником ГАУ УРСР О.Г.Мітюковим (перший зліва) Полтавського краєзнавчого музею. Поряд з ним директор Державного архіву Полтавської області Н.Х.Пайдем та завідуючий архівним відділом Полтавського облвиконкому М.Г.Удовиченко. Фото 1980 р.

Особливу зацікавленість дослідників історії краю викликали наукові читання: "Полтавська вчена архівна комісія. Держархів Полтавської області та розробка проблем історії Полтавщини",які були організовані ДАПО із залученням науковців Полтави та інших міст республіки восени 1993 року. Матеріали наукових читань лягли в основу видання "Архівний збірник на посвяту 90-річчя Полтавської вченої архівної комісії". Надруковані в збірнику уривки із щоденника полтавського лікаря Олек-

сандра Несвіцького знайшли відгук у читача. 1995 року щоденник було видрукувано окремим виданням з відповідними коментарями,примітками,іменним покажчиком: О.Несвіцький "Полтава у дні революції та в період смути. 1917 — 1922 роки".

Полтавські архівісти активно співпрацювали з "Просвітою" в ході підготовки та проведення Петлюрівських читань у Полтаві. Завдяки творчому пошуку науковців архіву,були оприлюднені цікаві документи,що стосуються життя та діяльності С.Петлюри,повстанського,антибільшовицького руху на Полтавщині.

Активна громадянська позиція полтавських архівістів проявилася в участі у науковій конференції "Голодомор 1932 — 1933 років на Полтавщині. До 60-річчя трагедії." Її матеріали були видані 1993 року,а в 1997 році ДАПО в співавторстві з Центром по дослідженню історії та культури Полтавської облдержадміністрації видав збірник документів "Колективізація сільського господарства і голод на Полтавщині. 1929 — 1933."

Діапазон наукових досліджень полтавських архівістів досить широкий. Вони підготували п'ять розділів до "Нарисів з історії Полтави" (робоча назва,бо з 1993 року видання в гранках,та ніяк не може побачити світ),виявили та опублікували документи з історії громадянської війни, колективізації, церкви на Полтавщині. Статті, повідомлення, підбірки документів публікуються як в місцевих виданнях,так і далеко за межами рідного міста: у Києві, Львові,Житомирі,Мінську та інших містах.

Зроблено чимало,та слід не зупинятися на досягнутому, продовжувати дослідження і публікацію документів про відомі та маловідомі події минулого, про людей, що зробили вагомий внесок в розвиток науки, культури, народного господарства краю, гідних вдячної пам'яті полтавців. Звичайно, в умовах наростаючої загальної кризи

суспільства,відсутності коштів на фінансування наукової, видавничої діяльності досить складно здійснювати публікацію документів,але за найменшої фінансової нагоди слід завершити працю Ф.Герасименка, видрукувати "Протоколи Полтавської Ради робітничих депутатів. 1917 рік". Видати хоча б першу частину "Адміністративно-територіального поділу Полтавщини 1648 — 1917 роки". Варто було б підготувати науково-довідкове видання по фондах колишнього архіву Полтавського обкому Компартії України.

Писемні історичні джерела Полтавщини не повинні бути надбанням лише архівістів,вони повинні публікуватися і якомога ширше використовуватися дослідниками історії рідного краю.

Джерела та література.

1. Водолажченко О. Перша нарада архівних робітників України // Архівна справа- 1925-кн.1-С.150-151.
2. Профрух на Полтавщині. Збірник за редакцією М.Горяйстова, С.Сахарова й В. Шкляра.- Видання Полтавського окрпрофбюро.- 1926- С. 4.
3. Герасименко Ф. Дещо з життя та діяльності Полтавського краєвого історичного архіву. //Архівна справа- 1929-кн.11-С.83.
4. Радянський архів-1931 - кн. 6 (21)- С.5.
5. Там само.- С.109-111
6. Едиційна археографія в Україні у Х1Х-ХХ ст. Плани,проекти, програми видань- Випуск 1- К.,1993- 112.
7. ДАПО ф.-1505,оп. 1,сп. 15,арк . 4 - 5.
8. Там само.- Арк. 6.
9. Там само. - Сп. 49,арк. 141 - 142.
10. Там само. - Сп. 86,арк.28.
11. Німецькі окупанти на Полтавщині 1941 - 1943 рр.- Полтава,1947- С.
12. ДАПО ф.р- 1505,оп. 1,сп. 216,арк. 1,12,13.

Володимир Коротенко

Генеалогічні матеріали у Державному архіві Полтавської області (дореволюційний період)

Серед спеціальних історичних дисциплін важливе місце посідає генеалогія (родознавство) — наука, яка є найбільш давньою серед них і вивчає походження, родинні зв'язки та історію як сімей, так і окремих осіб різного соціального стану.

До революції генеалогія в Росії досягла досить високого ступеня розвитку (особливо вивчення дворянських родів). Однак за радянських часів вона перебувала у певному занепаді. Як справедливо підкреслював президент відродженого Російського генеалогічного товариства І.В.Сахаров, "стало небезпечно пам'ятати власних батьків та інших рідних, коли вони були офіцерами в царській або навіть солдатами в білій арміях, чиновниками, церковнослужителями, домовласниками, заможними селянами..." (Известия РГО.-1994.-№1.-С.7-8.). Відзначимо, що українці можуть додати до цього переліку ще кілька категорій.

В останні роки, — в час, коли переосмислюється історія та відбувається лібералізація громадського життя, — з'явилося широке зацікавлення генеалогією як серед істориків-професіоналів, так і серед пересічних громадян, які прагнуть вивчити історію своєї родини й зберегти її для нащадків. Відбувається "демократизація" науки — все більше дослідників цікавляться не дворянською генеалогією, а дослідженням родів міщан, козаків, селян-кріпаків, євреїв, німців-колоністів та ін. Стрімко зростає практичне значення генеалогії як для "олюднення" загальної історії, так і для використання генеалогічних ма-

теріалів в інтересах окремої родини. Генеалогічні дослідження можуть використовуватися в цивільному та сімейному праві (з метою визначення спадкоємців, встановлення фактів батьківства, розшуку рідних та ін.), а також у біології, медицині та інших науках.

Державний архів Полтавської області зберігає порівняно невелику кількість документів генеалогічного характеру. На жаль, переважна більшість документів дореволюційного часу була втрачена у 1941—1943 рр., вдалося зберегти лише незначну частину. Але й ці уривчасті, неповні відомості можуть великою мірою допомогти дослідникам у пошуках.

Фонди Державного архіву Полтавської області, які містять генеалогічну інформацію, можна умовно поділити на кілька груп.

Найбільш важливі генеалогічні матеріали відклалися в документах церков Полтавської губернії. Це — метричні книги про народження, шлюб та смерть, сповідні розписи (посімейні списки парафіян, де вказаний вік кожного члена родини; слід відзначити, що ці документи рясніють неточностями та розбіжностями в записах); клірові відомості церков (в яких є дані про сімейний стан церковнослужителів); книги шлюбних обшуків (де є більш повні біографічні відомості про осіб, які бажають одружитися). Такі матеріали знаходимо у фондах Полтавської духовної консисторії (Ф.—706; по окремих населених пунктах Золотоніського повіту — 139 справ за 1799 — 1859 рр.; Козелецького повіту Чернігівської губернії — 2 справи за 1806 — 1870 рр.; Костянтиноградського повіту — 15 справ за 1802 — 1869 рр.; с. Галицьке Кременчуцького повіту — 1 справа за 1855 — 1856 рр.; Переяславського повіту — 202 справи за 1769 — 1917 рр., основну частину з них складають документи церков м-ка Вороньків); Пирятинського духовного правління

(Ф.—801; 318 метричних книг та близько 1400 справ сповідних розписів церков Пирятинського та частини Лохвицького повітів за 1758— 1857 рр.); православних церков Полтавської губернії (Ф.—1011,документи церков 12 населених пунктів Золотоніського, Миргородського, Пирятинського повітів).

Особливе місце серед особових фондів займає фонд К.М.Скаржинської (Ф.—222). Відома меценатка та дослідниця старожитностей зібрала багату колекцію документів з генеалогії кількох відомих дворянських родів (Кир'якових, Огроновичів-Корнієвичів, Райзерів, Скаржинських та інш.). Тут зберігаються також ревізькі реєстри та подвірні описи ряду населених пунктів області (всього 35 справ), серед них ревізький реєстр м-ка Опішні (1835 р.),подвірний опис німецької колонії Хрещатик Роменського повіту за 1855—1859 рр.

Певну генеалогічну цінність мають особові фонди дворян Бутурліних (Ф.—162),Галаганів (Ф.—181),Милорадовичів (Ф.—202),Міщенків (Ф.—1043).

У фонді Полтавського губернського дворянського зібрання (Ф.—379) зберігається виданий 1898р. "Список дворян,внесенных в дворянскую родословную книгу Полтавской губернии" та додатки до нього, видані 1901 та 1904 рр.,а також видані 1913 та 1916 рр. списки потомственних дворян Полтавської губернії.

Матеріали переписів населення Полтавської губернії не збереглися. Лише у фондах Гадяцької,Лохвицької та Пирятинської повітових земських управ (Ф.—694, 612, 828) зберігається досить велика кількість карток обліку земель з прізвищами власників (1911 р.).

У зв'язку з втратою великої кількості генеалогічних матеріалів,значної цінності набули фонди деяких установ губернії, в яких збереглися справи про службу та послужні списки,де є відомості про родинний стан,дати на-

родження дітей, іноді й копії метричних записів (щоправда, здебільшого це справи лише за кінець XIX — поч. XX стст.). Зокрема, це документи Полтавського губернського правління (Ф.—80, 1063 справи), Полтавської губернської тюремної інспекції (Ф.—319, 240 справ), Полтавського окружного суду (Ф.—540, 400 справ), Лубенського окружного суду (Ф.—755, 556 справ). Тут знаходимо інформацію про родинні зв'язки відомих осіб (наприклад, діячів української революції М.В.Порша та А.М.Лівицького, поета Б.О.Чичибабіна та ін.). Подібні справи, в меншій кількості, є також у фондах канцелярії Полтавського цивільного губернатора (Ф.—83), Полтавської духовної семінарії (Ф.—441), директора народних училищ Полтавської губернії (Ф.—545), Лохвицької повітової земської управи (Ф.—612), Полтавської духовної консисторії (Ф.—706), прокурора Лубенського окружного суду (Ф.—768), Лубенського повітового духовного училища (Ф.—770).

Досить багата генеалогічна інформація міститься у фондах губернського та повітових рекрутських "присутствій" (Ф.—976—988, близько 1000 справ за 1818—1873 рр.), де є алфавітні, оглядові й формулярні списки рекрутів з описом їх зовнішності. Але слід відзначити, що працювати з документами присутствій дуже важко (внаслідок відсутності в багатьох випадках алфавітних покажчиків).

Ретельний дослідник може віднайти деякі уривчасті генеалогічні відомості в багатьох інших фондах архіву. Так, у фонді Полтавської казенної палати є неповний ревізький реєстр 9 сіл Переяславського повіту (Ф.—130.—Оп.2.—Спр.44, 1850 р.); у фонді Полтавської межової палати (Ф.—370) — матеріали про землеволодіння, де вказані прізвища землевласників; з точки зору дворянської генеалогії цікавим є фонд Розпорядчого

бюро у справі про розшук спадку гетьмана Полуботка (Ф.—535; списки дворян, які вважали себе спадкоємцями, 1908р.). У фондах волосних правлінь (Ф.—776,829—834,1008,1059) є списки мешканців деяких сіл губернії.

Науково — довідкова бібліотека архіву зберігає певну кількість літератури, яка може бути використана для генеалогічних досліджень. Це, перш за все, "Памятные книжки" та "Адрес-календари" Полтавської губернії за окремі роки (2 пол. XIX — поч. XX стст.), клірові книги Полтавської єпархії (1890, 1902, 1912 рр.), "Материалы к истории Петровского Полтавского кадетского корпуса " (вип.4—13, 1907—1916 рр.), "Труды Полтавской ученой архивной комиссии" (вип.1—15, 1905—1917 рр.), "Труды Полтавского церковного историко-археологического комитета" (вип.1—3, 1908—1912 рр.). Окремо слід відзначити журнал "Полтавские епархиальные ведомости" (1863—1917 рр.), що є цінним джерелом для вивчення генеалогії священослужителів, — тут вміщена інформація про їх призначення, переміщення, нагородження, списки учнів духовних учбових закладів, некрологи та біографії священиків і т. д.

В огляді подано короткі відомості про наявність генеалогічної інформації у фондах Державного архіву Полтавської області. Звертаємо увагу, що для ретельного дослідження і виявлення всіх наявних відомостей з історії життя певної родини чи особи слід додатково ознайомитися з описами фондів, які стосуються відповідної місцевості чи діяльності відповідної установи. Зважаючи на широке поширення аматорської генеалогії, висловлюємо надію, що даний огляд буде мати певну практичну цінність.

Марина Чиркова

Утилізація архівів як засіб боротьби з паперовою кризою в 20-х роках (на прикладі Полтавщини)

Упродовж тисячоліть існування людство винайшло спосіб зберегти та передати майбутнім поколінням відомості про своє минуле, створивши бібліотеки та архіви. Але використання паперу, як носія інформації, стало однією з головних причин її втрати. Адже це дуже тендітний матеріал, мало захищений від несприятливих природних умов, людської недбалості та неуцтва. Про одну з кампаній свідомого знищення документів за радянських часів, так звану утилізацію 1920 — 1921 рр., піде далі мова. Вітчизняні дослідники архівознавства у своїх працях, як правило, не торкалися цього питання або висвітлювали його дуже скупо. Але частина з них — Ф.Герасименко, О.Водолажченко, В.Барвінський, А.Цвітков — ще в 20-х роках визнали наслідки утилізації 1920 — 1921 рр. негативними[1]. У 70-х роках начальник Головархіву УРСР О.Г.Мітюков у грунтовній монографії "Радянське архівне будівництво на Україні. 1917 — 1973" дав прямо протилежну оцінку діяльності архівних комісій, що діяли в 1920 — 1921 рр.[2]. В.Н.Жук у дослідженні "Архівне будівництво на Полтавщині (1918 — 1965 рр.)" відзначила позитивну роль архівних установ Полтавщини в справі збереження документів під час утилізації[3]. Спробуємо і ми, хоча б коротко, проаналізувати діяльність Полтавської губернської комісії в справі виключення з використання непотрібних архівних матеріалів.

Треба зазначити, що комісія не була першою установою, яка займалась архівною справою на Полтавщині. З

1903 по 1919 р. діяла Полтавська вчена архівна комісія, члени якої не лише обстежили стан, а й навіть видали опис з короткою характеристикою практично всіх відомчих архівів державних, громадських та релігійних установ Полтавської губернії[4]. Завдяки цьому опису, ми зараз можемо уявити, який величезний комплекс документів не зберігся до наших днів через численні соціальні потрясіння в Україні.

Під час громадянської війни архіви знищувались у ході військових дій представниками радянської влади, щоб не потрапили до денікінців у 1919 р., потім у 1920—1921 рр. — різними незалежними військовими угрупованнями[5]. Але не тільки військові дії стали причиною загибелі документів — залишилось багато свідчень використання самими радянськими установами дореволюційних та пореволюційних фондів для канцелярських потреб або навіть обклеювання вікон і розпалювання печей, не кажучи вже про червоноармійців, які в багатьох випадках фактично руйнували відомчі архіви[6].

Після встановлення миру хижацьке знищення архівів тривало, бо установи часто знаходились у тих самих будівлях, що і відомчі архіви. Безперебійне функціонування розгалуженої бюрократичної системи, створеної українським радянським урядом, насамперед потребувало паперу. Але в зруйнованій країні виникли труднощі з сировиною для його виробництва. Тоді було прийнято рішення про використання для потреб паперової промисловості архівів, в першу чергу, дореволюційних установ. 7 лютого 1920 р. Всеукрревком видав постанову, згідно з якою визначення порядку використання архівів для виробництва паперу покладалося на особливу комісію Всеукрревкому, з 9 березня 1920 р.— Особлива Всеукраїнська архівна комісія (ОВАК). "У зв'язку з гострою паперовою кризою та з метою постачання паперових фа-

брик матеріалом" Раднарком УСРР у квітні 1920 р. прийняв кілька законодавчих актів, що регламентували процес утилізації архівних матеріалів. Для її проведення в усіх губернських містах пропонувалось організувати комісії по вилученню та утилізації непотрібних архівних матеріалів.

Їх функції складались з нагляду за своєчасним і точним виділенням із всіх архівів документів ділової цінності, що підлягають зберіганню;

відбору спільно з губернськими секціями губкомисів при губнаросвітах матеріалів, що мають наукову цінність;

відбору і передачі до Головпаперу архівних матеріалів, які не мають ділової та наукової цінності[7].

Слід згадати, що до створення цих комісій справою утилізації архівів займалися так звані Губутилі — відділи раднаргоспів. Наприклад, з 1 лютого 1920 р. по 20 квітня 1921 р. у Кременчуці існувала архівна майстерня по розробці і утилізації архівних матеріалів при поліграфвідділі раднаргоспу, яка за цей період виділила в утиль 2400 кг паперу, розподілила між установами 353 кг і передала до Кременчуцького музею 96 кг документів[8]. Цифри промовляють самі за себе — губутилі не були зацікавлені в збереженні архівів.

Полтавська губернська комісія в справі виключення з використання непотрібних архівних матеріалів (Губархів) почала свою діяльність на організаційному засіданні 8 серпня 1920 р. До її складу ввійшли: голова — представник губвиконкому та три члени — представники відділу утилізації архівів при Південному відділку Головного управління державними підприємствами паперової промисловості ("Югбум"), губкомітету по охороні пам'яток мистецтва, старовини та природи (губкомис) і губернської робітничо-селянської інспекції (РСІ)[9]. Для упорядкування архівів набирався штат розбирачів на

чолі з технічним керівником. Робота комісії була організована у вигляді засідань та відряджень її членів до повітів для з'ясування місцезнаходження і стану архівів (поки не створилися повітові комісії). Своїм першочерговим завданням Губархів вважав взяття на облік усіх архівів губернії та організацію їх охорони від самовільної утилізації. Одним з перших кроків в цьому напрямку стали спільні з губвиконкомом накази про обов'язкову реєстрацію всіх архівів і заборону установам та приватним особам будь-яких дій з архівними документами без відома губернської архівної комісії, а також про накладання адміністративних стягнень на посадових осіб,що не надали відомості про відомчі архіви[10]. Але вже з першого засідання Губархіву 8 серпня 1920р., на якому було вирішено передати відділу утилізації архіви Контрольної та Казенної палат, поштово-телеграфного відомства, банківських установ, кооперативів і кооперативних об'єднань, "беручи до уваги всю важливість найшвидшої утилізації Головпапером на цей час запасів архівного паперу"[11], стає очевидною двозначність його становища. З одного боку, Губархів намагався забезпечити "якомога більше використання архівного матеріалу шляхом здавання його у відділ утилізації для розробки й подальшого направлення у вигляді сировини на паперові фабрики", а з іншого боку — сприяти збереженню історичних документів,які "потребують до себе,в інтересах культури, вельми дбайливого ставлення"[12]. Хоча, як зазначалось у доповіді голови за 20 жовтня 1920 р.,"перше завдання Губархіву в сучасний період — підготувати достатньо матеріалу для роботи відділу утилізації"[13]. Власне для цього і створювались губернські архівні комісії, в інструкції про них навіть наголошувалось, що перевезенням та зберіганням документів наукової цінності вони не повинні займатися[14]. Уже в першому звіті Губархіва ОВАК

за вересень 1920 р. проаналізовано стан архівів Полтавщини і прогнозується можлива кількість архівного паперу, придатного для утилізації. За цими відомостями, в губернії могло зберігатись близько 600000 п. архівного матеріалу, з яких Губархів збирався утилізувати 400000 п. [15]. Напевне, прогноз був значно завищений, бо вже в січні 1921 р. Полтавський відділ утилізації у доповіді губвиконкому називає 160000 п. архівів, які він розраховує утилізувати[16]. Вірогідно, що і ця цифра не відповідала дійсності, а, враховуючи традиції радянської системи, можна стверджувати, що в утиль могли здати й документи, які мали історичну цінність.

Багато залежало і від конкретних виконавців-співробітників Губархіву. До речі, його голова і 3 члени працювали за сумісництвом, і, якщо для завідуючого відділом утилізації робота в архівній комісії фактично стала продовженням його основної діяльності, то для представників губкомису і РСІ, як і для голови Губархіву, це було додаткове навантаження. Цим пояснюються пропуски засідань комісії представниками губкомису і РСІ, часті їх заміни. Значний вплив завідуючого відділом утилізації О.Вігліна під час визначення пріоритетних напрямків діяльності Губархіву пояснюється як пасивністю представників губкомису, першим з яких був завідуючий ЦІА І.Рибаков, так і діловою активністю О.Вігліна. Під його керівництвом і при безпосередній участі одночасно з Губархівом був створений відділ утилізації архівів для підготовки та відправлення сировини паперовим фабрикам. Завдяки енергійності та організаторським здібностям О.Вігліна практично зразу ж робота відділу набула значних обсягів: за 7 тижнів вироблено 5850 п. паперу, штат відділу збільшився на 132 співробітника і досяг 300 чоловік, які одержували ударний пайок та преміальні[17]. На жаль, весь ентузіазм цього

керівника спрямовувався лише на утилізацію архівів, на яких, за його висловом, базувалася паперова програма. Завідуючий відділом утилізації здійснював постійний тиск на установи, які зберігали документи, та Губархів, вимагаючи мало не на кожному його засіданні збільшення кількості архівного матеріалу для утилізації. Траплялося, що через поспіх документи з повітів зразу везли до відділу утилізації, обминаючи Губархів, як це сталося з кобеляцькими архівами[18].

На відміну від відділу утилізації, який фінансувався "Югбумом", матеріальний стан Губархіву майже весь час залишався непевним: кошти на зарплату перераховувались ОВАК, а технічним забезпеченням займались місцеві органи. У звіті за півроку роботи голова Полтавського Губархіву обурювався цілковитою бездіяльністю ОВАК, завдяки якій до цього часу не затверджений штат комісії і не складений кошторис, тому вона змушена ледве животіти. У звіті наголошувалось на необхідності створення архівних комісій у повітах, де архіви "фактично кинуті напризволяще і утилізуються ким завгодно і як завгодно" [19]. У березні 1921 р. Полтавський губвиконком прийняв постанову про організацію повітових архівних комісій, але вже 30 липня 1921 р. на засіданні Губархіву було вирішено ліквідувати повітові комісії через неможливість матеріального забезпечення[20].

Про залишковий принцип фінансування архівів, актуальний і зараз, свідчить випадок з огорожею приміщення колишнього окружного суду. Огорожу навколо архіву розібрали червоноармійці, потім зірвали замок, забрали частину справ для опалення печей, а частину розкидали і порвали. Завідуючому Губархіву довелося п'ять разів звертатись до комунгоспу протягом листопада 1920 р. — березня 1921 р., щоб зробили дротяну огорожу. Технічному керівнику довелося двічі протягом березня-червня

1921 р. писати доповідні на ім'я голови Губархіву про необхідність ремонту даху цього ж будинку, пошкодженого ураганом у лютому 1921 р., через що навіть почали обвалюватися стеля і гнити справи[21]. Про тяжкий матеріальний стан співробітників архівної комісії свідчить лист до голови губвиконкому від 27 жовтня 1921 р. з проханням видати кур'єру Губархіву бекешу та штани[22]. Низький рівень оплати праці штовхав архівістів до самовільної утилізації, тобто виймання зі справ чистого паперу з метою подальшого використання в особистих цілях, можливо, й для продажу на базарі[23].

Звичайно, за таких умов керівництво Губархіву не могло встановити високий освітній чи професійний ценз для бажаючих працювати в архівній комісії. У вересні 1920 р. для упорядкування архівів до Губархіву були зараховані 7 чоловік, а вже з середини листопада 1920 р. у зв'язку зі збільшенням обсягу роботи відбулось розширення штату до 25 співробітників, з яких 18 працювали розбирачами [24]. З усіх працюючих в Полтавській губернській архівній комісії лише технічний керівник Я.Ігнатенко мав досвід архівної роботи — до 1917 р. він завідував архівом окружного суду[25]. Головою Губархіву майже весь час був М.Дудник — кандидат економічних наук, секретар відділу управління губвиконкому[26]. Представники РСІ і губкомису дуже часто мінялись і помітного сліду в роботі комісії не залишили. Розбирачами в основному працювали молоді люди віком до 20 років з середньою освітою або колишні студенти[27]. Іноді Губархівом та повітовими архівними комісіями для упорядкування архівів залучались арештовані для економії коштів[28].

У своїй роботі співробітники архівної комісії керувались тимчасовою інструкцією "про порядок вилучення ділових, наукових і непотрібних архівів", складеною ОВАК. У цій інструкції в загальних рисах окреслюва-

лось коло документів, які набули історичної цінності, причому вважалось, що архіви Контрольної палати, Державної скарбниці, поліцейських управлінь та деяких інших установ і підприємств не викликають значного наукового інтересу. Цією ж інструкцією передбачалась можливість вирізування чистого паперу зі справ, що залишались в установах для подальшого зберігання[29]. В ДАПО і зараз зберігається частина справ з вирізаними аркушами. Звичайно, при відсутності переліків документів і досвіду архівної роботи у розбирачів розпливчасті пункти інструкції навряд чи дійсно могли допомогти їм чітко відрізняти, які документи мають історичну цінність, а які ні. Тим більше, що навіть завідуючий Центральним історичним архівом Полтавщини І.Рибаков вважав, що документи Контрольної палати, Орловського і Єлецького полків, кадетського корпусу, інституту шляхетних панянок, реального училища, гімназій, духовної та вчительської семінарій, інших установ й організацій мають дуже незначну наукову цінність[30]. Голова Губархіву в звітах не раз наголошував на відсутності методичного керівництва з боку ОВАК, що негативно відбивалось на діяльності Губархіву[31]. Зате, так званий, "Югбум" дуже активно підтримував зв'язок з Полтавським Губархівом. Саме за його пропозицією було прийняте рішення про перевезення архівів з повітів до Полтави[32].

Практично у всіх повітах Полтавщини протягом 1920—1921 рр. почали діяти повітові архівні комісії, причому в більшості випадків на власний розсуд, тому що Губархів не мав можливості для їх достатнього фінансування й методичного керівництва. Іноді до Губархіву взагалі не надходили відомості про діяльність комісії, наприклад, відділу управління Кобеляцького повітвиконкому довелося тричі відповідати, що "всі архіви, які знаходились в м.Кобеляках і повіті, частково вивезені агентом Гу-

бархіву, а частково спалені бандитами, тому повітова архівна комісія не створювалась, бо робити їй нічого"[33]. Показовим є конфлікт Губархіву з Лубенською повітовою архівною комісією з приводу розміру оплати праці співробітників комісії. Його суть полягала в тому, що Губархів наказав зменшити посадові оклади членів Лубенської комісії, затверджені місцевим повітвиконкомом. З цього приводу лубенці надіслали до Полтави копію протоколу засідання, на якому, зокрема, запитували: "Чим пояснити знецінення архівної праці Губархівом у 125 разів проти вказаного ним 6 липня 1920, коли Губархів забезпечував денну працю архівного працівника щоденною порцією гарного хліба від 31/6 до 55/9 фунта, а зараз тому ж працівникові за ту ж щоденну працю Губархів пропонує підтримувати добове існування лише від 22/5 до 43/4 золотниками хліба (купленого за всю місячну платню від 1900 до 3500 крб.), цьому не ризикує наражатися ні один лубенець, коли лубенська свинарка, пастушка, копальниця, мазальниця за незрівнянно меншу працю отримує за добу від 25000 до 50000 крб., а чоловік — від 50000 до 150000 крб ? Як врятувати плідну працю у Лубенській повіткомісії по збереженню місцевих архівів, цієї "загальнонародної власності" або "громадської душі", коли Губархів такому трудівнику не дає можливості врятувати навіть свою душу в тілі ?"[34].

Складно порівняти внесок у справу охорони та зберігання архівних матеріалів, зроблений різними повітовими комісіями. Одні були створені й почали діяти ще в 1920 р., як Зіньківська повітова комісія, інші — восени 1921 р., навіть вже після наказу Губархіву про скасування повітових комісій, наприклад, Прилуцька. Відрізнялись комісії й за професійним рівнем співробітників, наприклад, Лубенську очолював колишній член ПВАК, справжній ентузіаст архівної справи М.Астряб, а в тій же Прилуцькій

для розбирання архівів залучали арештантів. Але це була перша спроба радянської влади вирішити питання обліку архівів у загальнодержавному масштабі. Хоча цей облік і провадився, перш за все, з чисто утилітарною метою — знаходженням сировини для паперової промисловості. Більшість повітових архівних комісій продовжували свою діяльність і після 30 липня 1921 р., тобто після рішення про їх ліквідацію, а вже з листопада почалось призначення за пропозицією губкомису уповноважених Губархіву в повітах[35].

У червні 1921 р. також почалося скорочення штатів Губархіву: з 25 співробітників звільнено 6 чоловік. 17 липня скоротили ще 5 розбирачів архівів, але в жовтні Центральна комісія по скороченню штатів губернської ради профспілок почала вимагати від Губархіву додаткового скорочення[36]. Вивчаючи протоколи та листування Губархіву за 1921 р., можна зробити висновок, що його фінансування весь час погіршувалося, в зв'язку з чим у повітах робота практично не проводилась. З цієї причини та через відсутність у Полтаві нерозібраних архівів на засіданні 5 листопада 1921 р. було прийняте рішення про ліквідацію Губархіву, тому "що в останній час роль Губархіву полягала лишев підписуванні мандатів про вивезення архівів з повітів"[37].

Так припинила свою діяльність Полтавська губернська архівна комісія у справі виключення з використання непотрібних архівних матеріалів. Нею було передано до відділу утилізації в 1920 р. — 16659 п. паперу, в 1921 р. — 12378 п. На жаль, в актах передачі не вказані види документів і тепер вже неможливо встановити, чи дійсно всі ці документи не мали історичної цінності. Але якщо порівняти кількість паперу, який відправили на переробку чи на державне зберігання, наприклад, з 8 серпня по 1 грудня 1920 р. (до Югбуму — 12253 п, до Центрального

історичного архіву Полтавщини — 600п.)[38], то з'являються сумніви у вірності методів утилізації. Губархівом при сприянні губвиконкому були зроблені наполегливі спроби взяти на облік всі архіви губернії та вплинути на установи у справі охорони архівів. Але економічна нестабільність в країні, правова невизначеність їх статусу, безвідповідальність та елементарна безграмотність більшості працівників радянських установ не дали змоги довести ці задуми до завершення. Напевне, руйнування архівів продовжувалось, тому що в листопаді 1922 р. Раднарком УСРР прийняв постанову про охорону архівів, а також доповнення карного кодексу статтею про відповідальність за порушення правил про охорону архівів, в якій зазначалось, що "не взяття на облік архівів, самовільний вивіз за межі УРСР або самовільне використання, знищення чи відчуження архівів, а також їх недбале зберігання карається штрафом до 300 крб. золотом або позбавленням волі на строк до одного року"[39]. Ці заходи стали підтвердженням того, що радянська влада, хоча вже після компанії утилізації, але усвідомила значення архівів. Але це вже був інший час і почали діяти інші архівні установи, які прийшли на зміну архівним комісіям у справі виключення з використання непотрібних архівних матеріалів.

Джерела та література.

1. Водолажченко О., Барвінський В. Короткий нарис історії архівної справи на Україні та діяльности Укрцентрархіва за 1924 рік //Архівна справа.-Х.,1925.-Кн.1.-С.46-47; Цвітков А. Особлива Всеукраїнська Архівна Комісія //Там само.- С.83-85; Гераськенко Х. До історії архівної справи на Полтавщині //Архівна справа.- Х.,1928.- Кн.5-6.-С.70.
2. Мітюков О.Г. Радянське архівне будівництво на Україні.- 1917 - 1973. - К.: Наукова думка, 1975.- С.33-35.
3. Жук В.Н. Архівне будівництво на Полтавщині (1918-1965 рр.) //Архіви України. - 1966.- №2.- С.20-21.
4. Павловський И.Ф. Описание архивов Полтавской губернии. -

Полтава,1915.- 62с.
5. ДАПО. Ф.р -2124.- Оп.1-Спр.25.-Арк.40.
6. ДАПО. Ф.р-1871.- Оп.1.-Спр.11.-Арк.5,30,33,38.
7. Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-Крестьянского Правительства Украины и Уполномоченных РСФСР.-1920.- 2-12 травня (№9).- С.203; Ф.р-1871.-Оп.1.- Спр.1.-Арк.4.
8. ДАПО. Ф.р-2060.- Оп.-1.-Спр.115.-Арк.125.
9. ДАПО. Ф.р-1871.-Оп.1.-Спр.9.-Арк.2.
10. Там само.- Спр.8.-Арк.1,3; Спр.4.- Арк.7.
11. Там само.- Спр.7.- Арк.1-1зв.
12. Там само.- Спр.9.-Арк.6.
13. Там само.- Арк.3.
14. Там само.- Спр.1.-Арк.18зв.
15. Там само.- Спр.9.- Арк.2.
16. ДАПО. Ф.р.-3872.- Оп.1.- Спр.415.- Арк.4.
17. Там само.- Спр.155.- Арк.2.
18. Ф.р-1871.- Спр.7.- Арк.19,22-24.
19. Там само.- Спр.9.-Арк.7.
20. Там само.- Спр.7.-Арк.32.
21. Там само.- Спр.4.-Арк.41,64,75,147,148,141,179.
22. Там само.- Арк.242.
23. Там само.- Спр.6.- Арк.29-31; Спр.8.-Арк.5.
24. Там само.- Спр.7.- Арк.13.
25. Там само.- Спр.12.- Арк.25.
26. Там само.- Спр.3.-Арк.1.
27. Там само.- Спр.12.-Арк.1-37.
28. Там само.- Спр.3.- Арк.118.
29. Там само.- Спр.1.- Арк.14-15.
30. Там само.- Спр.5.- Арк.1.
31. Там само.- Спр.2.- Арк.14; Спр.9.- Арк.7.
32. Там само.- Спр.2.- Арк.13.
33. Там само.- Спр.13.- Арк.41,42,49.
34. Там само.- Арк.51,57,58,71,72,77; Ф.р-2125.-Оп.1.-Спр.2.-Арк.22-23.
35. Там само.- Спр.4.- Арк.233,248.
36. Там само.- Арк.231.
37. Там само.- Спр.7.-Арк.34.
38. Там само.- Спр.9.- Арк.5.
39. Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-Крестьянского Правительства Украины. - 1922. - 2 грудня (№46).- С.803-805; 12 грудня (№47).- С.834.

Людмила Хохуля

До історії створення архіву м. Комсомольська

В історію нашого краю Комсомольськ назавжди ввійшов як місто гірників. Бо саме полтавській магнітці ми завдячуємо народженням свого міста. Не кожна людина може похвалитися, що вона живе в такому молодому місті. 37 років... З погляду вічності-невловима мить. За людськими ж критеріями — майже половина життя...

Комсомольськ 60-х — це наметовий табір, пізніше — селище в кілька будинків, ще пізніше — містечко районного підпорядкування, а з 1977 року — місто обласного підпорядкування, яке нині нараховує 54,7 тис.жителів. У нього вже є школи, культурні заклади, дошкільні установи і ...своя біографія, історичні документи, котрі зібрані в міському архіві, до якого часто звертаються громадяни за різного роду довідками: підтвердженням стажу роботи, наданням архівної довідки про виділення земельної ділянки під індивідуальне будівництво гаража, погреба, виділення житла та ін. Це — документи виконавчого комітету, які зберігаються з 60-х років.

Зберігаються тут і документи фінансового відділу, статистичного відділу виконавчого комітету міської ради і інші документи різних установ і організацій.

Крім документів, які відбивають історію наших організацій, підприємств, документів виконавчого комітету /з 1960 року/, архівом зібрано цікаву колекцію документів з історії міста Комсомольська, до яких мають вільний доступ дослідники /студенти Полтавського пединституту і інших вузів, студенти технікуму, школярі, працівники підприємств, організацій і т.д./. Це — документи-спогади, фотографії наших першопрохідників, се-

ред яких Л.Головятинська, А.Рижова, О.Сенаткіна, О.Старішко, Є.Полтавець. Це — особисті документи колишнього в'язня фашистських концтаборів Маутхаузен і Лінц Л.Г.Старушкіна, особисті документи історика, краєзнавця, лектора, позаштатного кореспондента газети "Громадська думка" Ю.Б.Кащеєва.

В спогадах Л.Головятинської йдеться про те, як вона вперше приїхала у майбутнє місто, про умови життя комсомольців-будівельників, про перше весілля на новобудові /до речі, відбулося воно 12 серпня 1961 року, на День будівельника, в сім'ї Ліди і Андрія Головятинських/, про появу перших дітей-двійнят: Юрка та Сергія Аракелян, про перше заселення будинків та інші події того часу. Вона згадує: "Усе це було таким милим, радісним, дорогим. Згадуєш про все те, і аж серце заходиться приємним щемом, а на очі набігає сльоза, що того вже не буде в твоєму житті, що це відійшло в минуле, що тієї радості вже не відчуєш!" А закінчує свої спогади Л.Головятинська такими словами: "... коли йду вранці на роботу, бачу чисті, умиті вулиці, зелені алеї, я кажу: "Здрастуй, Комсомольськ, любе моє місто! Ти — кохання, життя моє. Я тобі вклоняюсь до землі чолом", /Справа № 1 фонду "З історії міста Комсомольська"/.

Зберігається в архіві і комсомольська путівка № 1 на новобудову Є.Полтавця, і почесний диплом, яким він нагороджений як "Заслужений будівельник фабрики огрудкування ДГЗК".

У своїх спогадах про будівництво першої у селищі школи вчителька О.Н.Старішко розповідає про те, як самовіддано працювали вчителі разом з будівельниками, щоб тільки вчасно здати школу.

В особистих документах першопрохідника А.О.Рижова — спогади про приїзд до селища, характеристика на нього комітету комсомолу, комсомольська путівка на но-

вобудову, посвідчення, що він на підставі рішення ЦК ЛКСМУ № 34-П від 3.01.61 р. виявив бажання працювати на будівництві промислових об'єктів і міста Комсомольська-на-Дніпрі в Кременчуцькому промисловому районі. І найцікавіше те, що з цим посвідченням йому видано аванс у сумі... 1 /одного/ карбованця.

Є в архіві й фотографії. На одній з них учителька першої в селищі школи №16 В.М.Онопченко проводить з учнями літературний вечір "Урожай". В очах вчительки і дітей стільки радості, тяги до знань, що приємно дивитися. На інших фотографіях — сім'ї перших будівельників: Шестакових, Сенаткіних, Рижових, Ульяничів, фото перших демонстрацій на стадіоні та ін.

Досить цікаві документи про роботу Товариства радянсько-чехословацької дружби, що діяло при виконкомі Комсомольської селищної Ради /1967 — 1968рр./: протоколи засідань комітету товариства, плани роботи, листи, пам'ятні адреси тощо.

У протоколах висвітлюються такі питання, як виступ учасника Великої Вітчизняної війни, визволителя Чехословаччини, жителя с.Комсомольськ В.П.Калмикова, виступ колишнього в'язня концтабору Л.Г.Старушкіна.

У своїх листах жителі м.Кладно і с.Комсомольськ запрошують один одного в гості, пропонують зробити обмін делегаціями, взяти участь у з'їздах. На згадку про свій приїзд у 1967 році до Комсомольська, делегація м.Кладно залишила чудово оформлену пам'ятну адресу.

Дуже цінні документи в'язня фашистських концтаборів Л.Г.Старушкіна. До опису входять 24 справи: особисті документи, листи до Старушкіна, фотодокументи, статті і замітки, вміщені в місцевій та обласній газетах, спогади, довідки управління Комітету державної безпеки України та ін. Поміж особистих документів — характеристики, похвальні грамоти, виписки із наказів про заохо-

чення Л.Г.Старушкіна за сумлінну працю, посвідчення про перебування у частинах діючої армії, копія довідки, виданої УКДБ по Полтавській області, яка підтверджує перебування Л.Г.Старушкіна у концентраційних таборах міст Лінц, Гузен, Маутхаузен, а також спогади Л.Г.Старушкіна про нелюдське ставлення до в'язнів концтабору, про боротьбу, яку вели приречені на смерть люди з фашистськими катами.

Привертають увагу дослідників і документи учителя-історика, краєзнавця Ю.Кащеєва. Вони розкривають історію будівництва й розвитку міста. Йому, як учителю-історику, було надзвичайно цікаво дізнатися про витоки, мотиви і процес спорудження серед піщаних кучугур і боліт молодого міста. Взявшись за книги, старі підшивки газет, журналів, він поринув у папери. Так і з'явились, починаючи з першої — "Горішні Плавні: легенди та дійсність", — безліч статей Ю.Кащеєва, в яких описані спогади першопрохідників юного міста, що стрімко долало піски і болота, на очах перетворюючись у квітучий сад. В особистих же документах Юрія Борисовича — почесні грамоти за активну роботу з молоддю, біографічні спогади, пісні, легенди, вірші про Комсомольськ, екскурсійні маршрути, записи радіопередач.

На будівництво нового міста в 1964 році приїхала молода жінка Кубікова Ольга Степанівна. Народилась Ольга Степанівна на Київщині в 1939 році. Дитячі роки пройшли в дитячих будинках, спочатку в Києві, а потім на Васильківщині, в чудовому дачному селі Плисецьке. Після закінчення школи в 1958 році, вступила до Переяслав-Хмельницького педагогічного училища. Після закінчення якого працювала вчителькою початкових класів. В 1963 році поступила до Київського педінституту ім.Горького, але, не закінчивши інституту за сімейними обставинами, поїхала разом зі своїм чоловіком інженером-механіком на

новобудову містечка металургів Комсомольськ-на-Дніпрі. Спочатку працювала вихователем і методистом в дитячих закладах, а в 1977 році, коли місто перейшло в обласне підпорядкування, виявила бажання працювати у міському архіві.

Проробила Ольга Степанівна в державному міському архіві Комсомольська 19 років; зібрала цікавий матеріал про історію нашого міста, про розвиток Комсомольської магнітки, прийняла на зберігання документи тресту "Кременчугрудбуд", виконкому Комсомольської селищної Ради та інших організацій. Роботу свою любила, віддавала їй всю душу. За добросовісну працю неодноразово нагороджувалась грамотами і подяками.

Василь Граб

В лавах революційної демократії

К.І. Ляхович увійшов до історії революційного руху як лідер полтавських меншовиків. Тому на відміну від більшовицьких ватажків його біографія замовчувалася.

Народився Костянтин Іванович 6 серпня 1886 року[1] у м. Острог Волинської губернії[2]. Його батько — Іван Ілліч — якийсь час мешкав у с.Аврамівка Хорольського повіту Полтавської губернії[3], був гласним Хорольського повітового земства[4], а потім жив у с.Півнева Гора поблизу Острога, де орендував млин. Можливо, через те, що дядько Костянтина Григорій Ілліч працював управителем в економії Пологи Миргородського повіту, а брат і сестра теж жили на Полтавщині (Микола служив у Хорольській земській управі, а Анастасія вчителювала в с.Кибинцях Миргородського повіту)[5], він не поїхав з батьком в Острог, а залишився в Полтаві, де 1904 року закінчив Олександрівське реальне училище[6].

Напередодні революції Полтава була місцем заслання політично неблагодійних осіб, переважна більшість яких сповідувала соціалізм. Захопився цією ідеєю і Костянтин. У колі його знайомих жваво обговорювались проблеми громадського життя, панувала атмосфера передчуття кардинальних соціальних зрушень. Він приятелював з Олександром Імшенецьким, юнаком з демократичними поглядами, сином Я.К.Імшенецького — майбутнього депутата Державної думи першого скликання[7]. А другом і товаришем по революційній боротьбі партії РСДРП /м/, до якої Костянтин офіційно належав[8], була дочка письменника — демократа В.Г.Короленка Софія[9].

Родини Імшенецьких і Короленка радо приймали на своїх квартирах засланих, які проводили тут свої збори.

Бував на них і висланий на Полтавщину як політично неблагонадійний видатний економіст М.Туган-Барановський[10]. Юний Костянтин, вірогідно, не лише слухав оцінку вченим марксової теорії, але й уважно вивчав його праці: "Теоретические основы марксизма", "Очерки из новейшей истории политической экономии социализма", що з 1901 року друкувалися в журналі "Мир Божий". Ідеї М.Туган-Барановського та їх еволюція відбиваються в програмних положеннях соціал-демократів /меншовиків/, у їх декларації, яку згодом оголосить Костянтин Іванович і деякі ідеї якої ще й до сьогодні не втратили своєї актуальності.

У 1905-1909 роках Костянтина Івановича за революційну діяльність неодноразово притягували до судової відповідальності[11].

У 1905-му він був заарештований за те, що 26 грудня в м.Костянтинограді на мітингу в народному домі "высказывал суждения, возбуждающие к неплатежу податей и неисполнению воинской повинности, а также к ниспровержению существующего государственного строя"[12].

Після звільнення в травні 1906 року продовжував партійну діяльність під безпосереднім керівництвом лідера полтавських меншовиків Арона Сандомирського[13]. Підтримував тісні зв'язки з соціал-демократами Харківського університету, при обшуку у яких 6-7 серпня 1908 року знайшли його записку, підписану партійним псевдо "Константинов", з проханням дістати паспорт для нелегала[14]. Його обвинуватили в тому, що він є членом РСДРП — партії, яка "ставила за мету зміну шляхом збройного повстання встановленого суспільного ладу на соціалістичну організацію суспільства з скасуванням інституту приватної власності і капіталістичного ладу взагалі", зберігав соціал-демократичну літературу, зокрема, відозву комітету про збір пожертв на користь соціал-

демократичних депутатів Державної думи другого скликання, постанову Центрального комітету РСДРП про роботу в профспілках[15].

За скоєне підлягав суду за ч.1 ст.102 і ч.1 ст.126 Кримінального уложення, але через тяжку хворобу "*оставлен впредь до выздоровления в квартире писателя Владимира Короленко*"[16].

За будинком В. Г. Короленка поліція встановила нагляд, а коли Костянтин Іванович одужав, його відправили до Харкова, де 23 жовтня 1909 року Харківська судова палата винесла вирок про довічне заслання до Сибіру. Костянтин Іванович це рішення оскаржив, і до закінчення справи його ув'язнили в полтавській тюрмі, пізніше як хворого на порок серця, під вартою помістили на лікування в Полтавський богоугодний заклад. 16 грудня 1909 року з допомогою друзів він здійснює вдалу втечу[17].

Сім років потому провів за кордоном як політемігрант, працював журналістом соціалістичних газет, закінчив історичний факультет університету в Тулузі (Франція) [18].

У 1914 році до нього і доньки, яка стала дружиною Ляховича, приїздив В.Г.Короленко. Костянтин Іванович допомагав Володимиру Галактіоновичу збирати матеріали для публіцистичних робіт, став справжнім другом письменника[19].

До Полтави він повернувся 25 травня 1917 року[20]. Робітники зразу ж обрали його депутатом Ради робітничих і солдатських депутатів. З протоколів засідань Ради Ляхович постає як досвідчений організатор, тверезий, виважений політик: виступає проти засмічення порядку денного другорядними питаннями, бореться проти незаконних конфіскацій, позасудових арештів, дезертирства, турбується про забезпечення міста продовольством, обстоює єдність революційних сил. Закликаючи до злагоди

між партіями, попереджає, що "*роз'єднаність губить революцію*"[21]. Під час обрання комітету по охороні революції його ім'я серед тих, за кого від робітників подано найбільше голосів /засідання від 28 серпня 1917 р./[22].

Більшовицький переворот у Петрограді К.І.Ляхович засуджує як "*безглузду і авантюристичну витівку змовників*" /засідання від 26 і 30 жовтня 1917 р./. Переконує, що: "*...За два тижні до обрання Установчих зборів ми не можемо ні визнати, ні слідувати за Петроградським Всеросійським з'їздом, тому що це було б з нашої сторони злочинно перед народом, революцією і країною*". Він стверджує, що "*лінія Леніна ні на що не може спиратися... Треба ізолювати себе від безумної спроби. Для уникнення розколу треба відмежуватись і довести країну до Установчих зборів*"[23].

З скупих рядків анкети дізнаємося про його діяльність в цей час:

"*...в/ до октябрьской революции 1917 года — в городе Полтаве, был членом горсовета и исполкома, был заведующим Центральным историческим архивом.*

г/ с октябрьской революции до ареста — с 1919 года частью находился в Полтаве, до 20 года в Севастополе. Был членом президиума горпроф. и с декабря 1920 г. в Полтаве членом горсовета и секретарь писателя т. В.Г.Короленко.

д/ что делал при Деникине — частью в Полтаве был зав.отделом культуры и искуства и членом правления Совпрофа". /Протокол допиту від 19 березня 1921 р./ [24].

Пункт "в" анкети потребує деякого уточнення. Після Лютневої революції передова інтелігенція організувала Політичний архів при Полтавському губернському громадському комітеті. Костянтин Іванович став його завідувачем[25]. Документи цього архіву лягли в основу

Центрального історичного архіву Полтавщини. К.І.Ляхович через журнал "Нова школа" та інші часописи звернувся до громадськості за допомогою по збиранню історичних документів і рукописів. За його участю створено відділ по збереженню і систематизації документів, що мали відношення до революційно-національного руху на Полтавщині, врятовано багато цінних матеріалів[26]. А про його роботу у відділі культури голова Полтавського губвиконкому Я.Н.Дробніс писав, що Ляхович, "*жертвуя всем, часто с опасностью для жизни, собирал в сокровищницах искусства все то, что можно было спасти из хаоса разрушения и разгрома*"[27].

Він входив також до Товариства любителів природи, яке ставило завданням консолідацію наукових і громадських сил, створення в Полтаві центру наукової роботи. Програма, зокрема, передбачала, щоб кожна школа стала не лише осередком освіти, але і центром наукових досліджень прикладного характеру. Статут Товариства написав видатний вчений-геохімік В.І.Вернадський, який мешкав на той час в Полтаві[28].

Лідер полтавських меншовиків, перший завідуючий Центральним історичним архівом Полтавщини К.І.Ляхович.

На початку весни 1918року Полтаву зайняли німці і гайдамаки. У юнкерському училищі, де розмістився штаб, почали катувати запідозрілих у більшовизмі. Костянтин Іванович як глас-

ний міської думи підготував текст наказу, підписаного військовою владою, про те, що "*усякі підбурювання однієї частини населення проти другої до насильств, погромів і грабунків, від кого б вони не походили, так само, як і самочинні обшуки, арешти і тим більше самосуди будуть припинятись самим рішучим чином з усією суворістю військового часу*". Він неодноразово викривав знущання, вчинені над невинними мешканцями Полтави, на засіданнях Думи і в газеті "Свободная мысль",[29] у якій співробітничав. За це 24 липня (ст.ст.) його арештували і відправили до концтабору у Брест-Литовський край[30]. Від загибелі врятувала революція у Німеччині. Разом із звільненими політв'язнями 25 листопада (ст.ст.) 1918 року він повертається у Полтаву[31].

Місто поперемінно переходило в руки ворогуючих сторін. Разом з В.Г.Короленком К.І.Ляхович захищав людей від репресій, врятував від загибелі не одне життя. Робітники знову обрали його депутатом міської Ради. Виступи, які відрізнялись різкою прямотою, створили йому широку популярність. Навіть більшовики, політику яких він засуджував, поважали К.І.Ляховича як чесного і відкритого противника. Неабияку славу він здобув боротьбою проти застосування смертної кари[32].

Полтавська організація РСДРП з цього приводу 16.06.1920 р. прийняла відповідну резолюцію, яка була розіслана правлінням усіх профспілок міста.

Керована К.І.Ляховичем організація РСДРП вела активну пропагандистську роботу, маючи широкий вплив на маси. У стислому вигляді позиція соціал-демократів була відбита в декларації, яку Костянтин Іванович оголосив на першому пленарному засіданні міської Ради 19 грудня 1920 року. 30 грудня її опублікувала місцева газета "Известия" (№ 174)[33].

Уповноважений губернської ЧК по нагляду за політич-

ними партіями доповів про виступ і зміст декларації керівництву. Ось її основні положення:

"В галузі політичній. Розширення виборчого права в Ради. Забезпечення вільного голосування і агітації друкованої та усної. Позбавлення Рад права виключати депутатів за політичними мотивами.

Жоден закон не повинен вступати в силу без обговорення і прийняття ЦВК. Скасування комітетів незаможних селян.

Реорганізація ревтрибуналів на основі виборності суддів усіма трудівниками. Передача ревтрибуналам всієї справи по боротьбі з контрреволюцією. Відмова від терору як системи керівництва: негайне припинення безсудних розправ, варварського інституту заручників і адміністративних арештів. Відміна смертної кари. Відміна будь-яких незалежних від суду органів слідства і розправи по ЧК.

Позбавлення всіх партійних установ і осередків будь-яких прав державного керівництва і членів партії будь-яких матеріальних привілеїв.

Спрощення бюрократичного апарату шляхом місцевого самоврядування.

Широке національне самовизначення, і, в особливості, надання найширшого самоуправління Україні, козачим областям і Сибіру.

В галузі економічній. Відмова від явного і прихованого насадження сільськогосподарських комун. Закріплення за селянами землі, що знаходиться фактично в їхньому володінні.

Скасування загороджувальних загонів, відновлення приватної торгівлі товарами першої необхідності, зокрема продуктами харчування.

Допущення приватного капіталу у велику промисловість для здешевлення виробництва.

Поступова передача дрібної промисловості кооперативам або старим власникам чи новим підприємцям за умови, що вони відновлять або організують виробництво.

Відмова від призначенства і іншого втручання у внутрішнє життя кооперації.

Підвищення тарифів заробітної плати в державних підприємствах і встановлення мінімуму заробітної плати для приватних підприємств.

Професійні спілки приймають безпосередню участь в регулюючих установах; вони є органами представництва пролетаріату, і у цій своїй діяльності користуються повною незалежністю від державних органів"[34].

Як видно, Костянтин Іванович і очолюваний ним комітет РСДРП виступали за розблокування завалів на шляху ринкових відносин, прагнули дати простір для вільного руху товарів і коштів.

Більшовики уважно стежили за опозиційними силами і в необхідних випадках вдавалися до репресивних заходів.

Майже всі активні члени полтавської організації РСДРП були арештовані протягом 16-21 березня 1921 року[35]. До числа ув'язнених потрапив і Костянтин Іванович. Прохання В.Г.Короленка про залишення К.І.Ляховича, з огляду на його хворобу, під домашнім арештом, залишили без задоволення[36]. ЦК РКП/б/ не хотів пов'язувати арешти меншовиків з ім'ям всесвітньо відомого письменника. Ситуацію довелося виправляти голові "Цупчрезкому" В.М.Манцеву. Він надіслав до Полтави термінову телеграму: "*Одержанням цього негайно звільніть утримуваних у вас під арештом гр. Ляховича і Кривинську*[37] *згідно з постановою Політбюро ЦВК КПУ. Повідомте, у чому вони звинувачуються*"[38].

Губчека виправдовувалось: "*Повідомляємо, що гр.Ля-*

хович і Кривинська були заарештовані відповідно до телеграми вашої про арешт активних членів угодівських партій"[39].

Наказ Манцева про звільнення К.І.Ляховича надійшов занадто пізно. У тюрмі Костянтин Іванович захворів сипним тифом. 8квітня 1921 року його з-під арешту звільнили[40]. 9 квітня перенесли з тюрми додому, в будинок В.Г.Короленка. Володимир Галактіонович сподівався на краще, але непоправне сталося: в ніч на 16 квітня Ляхович помер.

Похорони, які відбулись 17 квітня, вилилися в могутню демонстрацію. В ній взяли участь близько 20 тисяч полтавців, переважно робітників. З Харкова прибув лідер меншовиків Сандомирський. Керував процесією меншовик Владовський, працівник губернської Ради профспілок. На прапорі комітету РСДРП присутні читали: "*Вічна пам'ять борцеві, що боровся проти смертної кари, за революцію, за соціалізм*"[41].

Губпартком почав гасити розбурхані пристрасті. З тюрми випустили частину арештованих, а ув'язнених соціал-демократів 20 квітня вивезли до Харківської в'язниці. Слідчий столичного ЧК, розглянувши матеріали справи 27 квітня 1921 року, зробив такі висновки: Полтавська організація РСДРП має сильний вплив на робітничу масу, частина якої йде за соціал-демократами. З метою оздоровлення робітничого класу, Шинкаревського — ув'язнити в концтаборі до особливого розпорядження; Гольденберга, Ходос, Володарського, Карлінського, Курбатова, Силенчука, Могилевського Іллю — ув'язнити в політізоляторі. Інших як неактивних — звільнити[42].

У доповідній начальнику політвідділу ВУЧК окремо зазначалося: "*Зі смертю гр. Ляховича Полтавську організацію можна вважати обезголовленою. За винятком гр.гр.Гольденберга, Силенчука, Карлінського і Курбато-*

ва, переважна більшість членів полтавської організації РСДРП за своїм політичним вихованням і практичним застосуванням меншовицьких ідей не становить собою серйозної сили. Вони занадто молоді і "політично істеричні", щоб у процесі своєї діяльності не дискредитували свою партію"[43].

Так фактично була припинена діяльність Полтавської організації РСДРП, лідером якої був палкий борець за правове демократичне суспільство Костянтин Іванович Ляхович.

Джерела та література.

1. Архів Служби безпеки України (далі архів СБ України).-Спр.52094.- Фп.-т.2.-Арк.51.
2. Центральний державний історичний архів України в м.Києві (далі ЦДІА).-Ф.320.-Оп.1.-Спр.458.-Арк.19.
3. Там само.-Арк.20.
4. Адрес-календарь и справочная книжка Полтавской губернии на 1903 год.-Полтава, 1903.-С.3.
5. ЦДІА України.-Ф.-320.-Оп.1.-Спр.981.-Арк.8.
6. Там само.-Спр.458.-Арк.19.
7. Архів УСБУ по Полтавській області.-Спр.3359-с.-Арк.3,9.
8. Архів СБ України.-Спр.52094.-Фп.-Т.2.-Арк.73.
9. Негретов П.И. В.Г.Короленко. Летопись жизни и творчества. 1917-1921.-М.,1990.-С.193.
10. Нестуля О.О. До характеристики громадського руху кінця XIX-початку XX ст. на Полтавщині (автобіографія Я.К.Імшенецького) //Пам'яті Л.В.Падалки. Збірник наукових праць (окрема відбитка).-Полтава, 1997.-С.44-45.
11. Архів СБ України.-Спр.52094.-Фп.-Т.2.-Арк.51.
12. ЦДІА України.-Ф.320.-Оп.1.-Спр.458.-Арк.5.
13. Державний архів Полтавської області (далі ДАПО). Ф.-138.-Оп.1.-Спр.459.-Арк.1-51.
14. ДАПО. Ф.-138.-Оп.1.-Спр.459.-Арк.3.
15. Там само.-Спр.458.-Арк.10.
16. Там само.-Арк.6.
17. Там само.-Арк.9-18.
18. Архів СБ України.-Спр.52094.-Фп.-Т.2.-Арк.51,73.
19. Миронов Г. Короленко.-М.,1962.-С.320-322.
20. Негретов П.И. Вказана праця... С.21.
21. ДАПО.Ф.-1057.-Оп.1.-Спр.5.-Арк.47-49,58-83,102,125-126.

22. Там само.-Арк.139.
23. Там само.-Арк.182-191; Данішев С.О. Великий Жовтень на Полтавщині (1917р.-березень 1918р.) -Харків,1969.
24. Архів СБ України.-Спр.52094.-Фп.-Т.2.-Арк.73.
25. Герасименко Ф. До історії архівної справи на Полтавщині //Архівна справа.-1928.-№5-6.-С.66.
26. Нова школа.-1918.-№3.-С.46.
27. Дробнис Я.Н. Пролетариат и искусство //Известия Полтавского губисполкома и Полтавского губернского комитета Коммунистической партии.-1919.-27 квітня.-№57.
28. Документи з історії Центрального пролетарського музею Полтавщини.-Полтава,1992.-С.13-15,17.
29. Негретов П.И. Вказана праця...С.72; Короленко С.В. Книга об отце.-Ижевск,1968.-С.312-313.
30. Короленко С.В. Книга об отце.-С.317; Архів СБ України.-Спр.52094.-Фп.-Т.2.-Арк.51.
31. Негретов П.И. Вказана праця...С.85.
32. Короленко С.В. Вказана праця...С.336-337.
33. Негретов П.И. Вказана праця...С.183.
34. Архів СБ України.-Спр.52094.-Фп.-Т.2.-Арк.185-189.
35. Архів СБ України.-Спр.52094.-Фп.-Т.2.-Арк.51-52,88-1-3,119.
36. Там само...Арк.53.
37. Кривинська Марія Леопольдівна (1887-1982), активний член РСДРП,близька знайома В.Г.Короленка.
38. Архів СБ України.-Спр.52094.-Фп.-Т.2.-Арк.78.
39. Там само.
40. Там само.-Арк.81.
41. Там само.-Арк.178-199.
42. Там само.-Арк.212-215.
43. Там само.-Арк.200.

Петро Ротач

Уточнення і доповнення до біографії проф. В. О. Щепотьєва

Нагадаємо: Володимир Олександрович Щепотьєв (1880 — 1937) став однією з перших жертв сталінської інквізиції щодо української інтелігенції. Заарештований в 1928 році, він пройшов понад 10-річний шлях фізичних тортур і морального приниження й, зрештою, був страчений у Полтаві, місті, в якому народився і сформувався як культурний діяч і вчений і де його знали і шанували за розум і знання.

У першій чверті 20-го сторіччя Полтава пишалася багатьма видатними особистостями — письменниками, музикантами, художниками, педагогами, дослідниками історичного минулого свого краю. В цій когорті сяяли імена Панаса Мирного, Олени Пчілки, Григорія Коваленка, Федора Попадича, Лева Падалки, Івана Павловського, Григорія Маркевича, Опанаса Сластьона, Григорія Ващенка, Наталі Мірзи-Авак'янц, Андрія Боцули, Івана Козловського, Володимира Короленка та інших. Полтава в той час мала значення справжньої колиски українського духу, і так було доти, доки "червона Москва подесятирила переслідування не тільки української еліти,... а й всього працьовитого, чесного українського народу"[1], а потім і фізичне винищення. Але ці імена жили в пам'яті наступних поколінь, і ніякі заборони чи зумисне замовчування не спричинились до забуття цих діячів.

"*Найвизначнішою й найчарівнішою особистістю цього пишного грона інтелектуалістів був, безперечно, проф, Володимир Олександрович Щепотьєв. Він горів запалом гарячої любові до України, замилуванням її*

славному минулому, сподіванкою на щасливе майбутнє"[2]. Так писала його учениця Марія Дейко в 1960 році, перебуваючи в Австралії. З її спогаду постає світлий образ цієї людини, насамперед, блискучого оратора, і ми не можемо не навести повністю цю рідкісну згадку. М. Дейко, дитяча письменниця і педагог, так писала про В. Щепотьєва: "*Людина ніжної і чутливої душі та лагідної товариської вдачі, що щасливо сполучалася з дотепністю й жартівливістю, він користувався загальною пошаною і любов'ю.*

Золотоустий лектор, він захоплює і веде за собою численну авдиторію, що збирається на його прилюдні доповіді, де він майстерно переплітає українську літературу з історією нашого народу. Дуже мелодійний, баритонального тембру голос, лагідні темні очі, спокійне, обрамоване темною, досить довгою "окладистою" бородою обличчя, неквапна, розважна мова чарували слухачів, а висока ерудиція імпонувала їм"[3].

Таких спогадів залишилося мало. Про це подбав тоталітарний режим. Довгі роки ім'я В.О. Щепотьєва замовчувалося (як же: репресований, ворог народу!), а якщо й мелькало десь випадково, то, як правило, не обходилось без лайливого тону. Вільно про нього заговорили вперше наші земляки в еміграції. Історик і романіст Микола Лазорський присвятив пам'яті В. Щепотьєва нарис у збірці "Світлотіні", що вийшла в Австралії 1973 року. Крім своїх власних вражень від спілкування з професором у 20-х роках, М. Лазорський використав спогади одного з полтавських співв'язнів Щепотьєва. Спогади, як відомо, мають суб'єктивний характер і хибують на неточності. Окремі факти цих мемуарів викликали заперечення професорового сина Миколи Володимировича Щепотьєва.

В Україні по багатьох роках замовчувань перша біографічна довідка про В.О. Щепотьєва з'явилася 1971 року

в біобібліографічному словнику "Літературна Полтавщина" /"Архіви України",ч.3/. З огляду на труднощі збору в той час документальних матеріалів, ця стаття мала неточності й прогалини. Ознайомившись з цією публікацією, М.В.Щепотьєв ще в 1977 р. зробив виправлення і доповнив біографію батька новими даними. З невеликим скороченням наводимо текст листа повністю:

"В.О.Щепотьєва заарештували в березні 1928 року і в адміністративному порядку вислали в Сибір строком на 3 роки. Через Політичний Червоний Хрест, який очолювала Катерина Павлівна Пєшкова (дружина М.Горького), а уповноваженою цієї організації в Полтаві була Парасковія Семенівна Івановська (свояченица В.Г.Короленка, стара політкаторжанка), пощастило отримати дозвіл їхати в Сибір вільно. Влітку 1928 року Батько разом з матір'ю Уляною Феодосіївною виїхали в Новосибірськ, де батькові призначили для проживання місто Славгород. До осені 1928 р. мати повернулася в Полтаву. А весною 1929 року батько був привезений до Харкова (його супроводжували два співробітники ГПУ) і став підсудним на процесі СВУ... З тієї причини, що вирок залишився той самий (3 роки за межами України), а його виконання зволікалося, батько сам попросив дозволу повернутися в Славгород. Дозвіл дали, і восени 1930 р. батько повернувся в Славгород, де й працював до відбуття строку заслання і повернення в Україну в 1934 р. Влітку 1931 р. мати поїхала до батька в Славгород і повернулася назад разом з ним в 1934 р. Перед її від'їздом ми залишили свій будинок в розпорядження ЖАКТу.

У батька була велика бібліотека. Перед від'їздом мати запросила працівників міської наукової бібліотеки, і вони відібрали собі багато книг. Чимало книжок, головним чином зібрання творів російських і зарубіжних

класиків, я віддав близьким знайомим. Частину книг, і в першу чергу з дарчими написами авторів, ми перевезли до Веприка, де мешкала материна сестра (вони загинули після арешту батька в 1937 році).

Щепотьев з дружиною сина. Околиці м.Веприк, 17 квітня 1937 року. Фото М.Щепотьева.

Повернувшись 1934 року в Україну і поселившись у Веприку, батько з часом прилучився до роботи в сільбуді. На запрошення сільбудівців він готував у виставах співаків, акомпанував їм на сцені. В сільбуді, завдяки його допомозі, в 1935 -36 рр. були поставлені "Москаль-чарівник", "Наталка Полтавка", "Запорожець за Дунаєм", а в 1937 році —"Пошилися в дурні".

Основною роботою батька в Веприку були переклади з Беранже, причому було перекладено майже всі вірші поета. Вони ніде не публікувались і зберігаються в нашій сім'ї"[4].

Цитуємо лист М.В.Щепотьєва далі:

"Наприкінці вересня 1937 р. В.О.Щепотьєва заарештували, і він помер 21 травня 1941 р. в Гадячі. У ті тяжкі часи, так звані, "вороги народу" заарештовувалися без права листування, тому довідатися про смерть і одержати документ про реабілітацію пощастило лиш після ліквідації "культу особи". Про його розстріл ми нічого ніколи не чули, хоча це й можна припустити.

У 1935-37 рр. у Веприку разом з батьком і матір'ю жила моя сестра Тетяна Володимирівна, вона працювала в МТС рахівником. В серпні 1937 року вона виїхала

працювати у м.Рассказово Тамбовської області, куди в 1938 р. переїхала і мати. Мати жила з сестрою до смерті. Померла вона в 1969 р. на 96 році життя і до смерті зберігала ясність думки і пам'яті[5].

Про рукописи В.О.Щепотьєва.

До 1928 р. була завершена третя (остання) частина "Розмов про увкраїнських письменників". Після арешту Володимира Олександровича рукопис цей знайомі взяли до Києва в надії на публікацію. Там він і загубився. У мене збереглося два рукописи: 1/ Старе язичество на Україні. 1922,50с. Від руки і 2/ Образи птахів у Шевченковій творчості/ Матеріали до Шевченкової символіки та до питання про вплив народної поезії на Шевченка/. 1928 (?),171с. Від руки.

X X X

Нижче наводжу виписки із двох листів батька до мене, вони цікаві для його характеристики.

1. Лист від 21 вересня 1934 р. — перший після повернення в Україну

"...Цікаві враження подорожі. Стільки проїхавши, на власні очі бачиш, що таке п'ятирічка... Наочно бачиш величезне зрушення. Ниви — безмеж, і тільки переїхавши через Урал, я вперше побачив одноосібника, що орав однією конячкою і дерев'яним плугом. Видовище і жалю гідне, і обурливе... Тепер про національне питання.

Як мице знали із газет, тут на націоналістів була добра нагінка. І я хочу з тобою поділитися своїми теперішніми думками про національне питання. Воно має форму й зміст. Моє покоління билося за форму і за українську мову в громаді, в школі і т.д. Який зміст вкладали ми в цю форму? Звичайно, буржуазно-демократичний. І ось сьогодня питання про національну форму вирішене. Боротьба йде тільки за зміст. А тут може бути тільки два виходи: або буржуазно-демократичний

зміст, або пролетарський. І за сьогоднішніх обставин, економічних і політичних, це питання про зміст національної по формі культури стоїть дуже гостро. І за цих же обставин ясно, що зміст може бути тільки пролетарський. Тож сьогодні боротьба йде вже не національна, а класова: чи той зміст, чи інший? Тому сьогодні націоналізм тільки зве себе націоналізмом, а справді це є буржуазний класовий ренесанс... До цих думок я додумався ще в Сибіру і, очевидно, стоятиму на них і тут... Як у Сибіру, так і тут, я працюватиму разом з комуністами... Комунізм — то є рух вперед, а все інше — рух назад".

До цих міркувань В.О.Щепотьєва дозволимо додати невеликий коментар. Поза сумнівом, лист був розрахований на перегляд "наглядачами" (Щепотьєв звичайно, розумів, що, відбувши заслання, він перебуватиме під постійним наглядом і тому не мав права будь -чим зашкодити синові, який щойно став студентом Саратовського університету). Цілком ясно, про які "обставини" йдеться і чому "зміст може бути тільки пролетарський" — при однопартійній системі інших думок ("обставин") не могло й бути. У Славгороді співпраця Щепотьєва з комуністами полягала у викладанні російської мови в технікумі, у Веприку — в допомозі сільбуду. Загалом ці "міркування" професора звучать досить сумно.

2. Лист від 20 вересня 1937 р.

"*Лише в 1937 році мені пощастило вступити до університету. Обставини змусили працювати, а з роботи піти на навчання не так просто. ...Той факт, що тобі робиться весело, коли ти входиш в університет, - це знаменний факт, це тебе тягне до роботи, це запорука, що робота піде добре. Як я любив цей настрій! Як мені весело було входити в авдиторію, де мене ждали слухачі, особливо коли я збирався говорити про те, що*

мене самого дуже цікавило. А як таких відділів у моїй науці, які мене не цікавили, було не багато, то настрій у мене завжди був добрий. І пам'ятаю, що з років студенства до останніх років учителювання, я кожного ранку прокидався з цікавістю до наступного дня. Мені було цікаво жити, весело. Кожного дня я почував себе творцем життя. Хороший настрій! Добрий і чесний. Так що я цілком, цілком розумію твій настрій, синку, і бажаю тобі його на все твоє життя, щоб ти не знав тоскного оклику Фавста: "И снова день идет!"

9.VI.1977 р. Щепотьєв Микола Володимирович, м. Саратов, пр. Леніна, 169, кв.4"

Хоча В.О.Щепотьєв і був реабілітований ще в 1958 році, але правди про його смерть тоді не було розкрито, і загалом на реабілітованих дивилися, як висловлювався критик Г.Й.Майфет, що пережив те саме лихо, як на "реабілітовану сволоту". *"Про те, що батько помер у Гадячі "від паралічу серця"*, — писав М.Щепотьєв у листі від 20 липня 1988 року, — *мені сказали в КДБ в Саратові в 1957 р. (на мій запит) і порекомендували звернутися в Полтавський суд, який його й реабілітував"*. На той час (тобто в 1977 р.) чимало різних матеріалів з батькового архіву, які ще в 1937 році М.Щепотьєв зумів вивезти з Веприка в Росію, він переслав до музею "Музична Полтавщина", де вони тепер і зберігаються.

Лише наприкінці 80-х років ім'я професора В.О.Щепотьєва почало виходити на кін наукових досліджень. В 1989 р. "Зоря Полтавщини" опублікувала статтю Василя Граба "Під пресом 37-го...", написану за матеріалами архіву КДБ. Тут уперше було названо правдиву дату смерті Володимира Щепотьєва — 29 листопада 1937 р. Страчений він був за рішенням Особливої трійки УНКВС. Перегляд автором справи В.О.Щепотьєва показав, що матеріали на нього були сфабриковані: протоколи

допитів коректувалися вже після того, як їх підписував звинувачений. Зі справи не було видно, коли сформулювали обвинувальний висновок, а затвердив його начальник УНКВС вже після рішення "трійки"[6].

Публікація В.Граба дала поштовх до активнішого зацікавлення неординарною постаттю Володимира Щепотьєва. В 1990 р. з'явилося дві статті в тижневику "Друг читача": наша "Фольклорист, музикознавець, перекладач" (13 вересня) та Л.Івахненко "Його вітала публіка й артисти" (27 грудня). В наступні роки дві грунтовні статті опублікувала Л.Л.Бабенко: "Велетень літературного краєзнавства В.О.Щепотьєв" /збірник "Репресоване краєзнавство: 20-30-і роки.- К., 1991/ та "Блискучий талант: Щепотьєв Володимир Олександрович"/ збірник "Реабілітовані історією.- К., 1992/. Ці публікації теж не пройшли повз увагу М.В.Щепотьєва.

Найбільш "урожайним" став 1993 рік. По-перше, цього року ім'я проф.Щепотьєва було надано бульвару в новому мікрорайоні Полтави "Сади-3". В цьому зв'язку тижневик "Полтавський вісник" опублікував нашу статтю "І воскрес у назві бульвару" (номер від 30 липня - 5 серпня). Цього ж року в Державному архіві Полтавської області відбулась наукова конференція з нагоди 90-річчя Полтавської Вченої Архівної Комісії, де нами була виголошена доповідь, а потім і надрукована в "Архівному збірнику" під назвою "Затоптане вогнище: Володимир Щепотьєв як творча особистість, жертва сталінщини". З деякими відмінами це дослідження було опубліковане також в харківському журналі "Український засів" /1993. — ч.7.-Вересень/ під назвою "Славне життя і мученицька смерть Володимира Щепотьєва".

На жаль, в публікаціях 1991—1993 рр. виявились неточності, які помітив Микола Володимирович Щепотьєв і виправив в нашому подальшому листуванні. Ці виправ-

лення будуть важливі для правдивої біографії вченого.

Насамперед, помилки стосувалися статей Л.Бабенко. Зокрема, викликала критику теза: "В сім'ї панувала атмосфера високої духовності". Справа в тому, що батько Володимира Олександровича, росіянин за національністю, "був типовий домостроєвець, у нього в ходу була різка, якою часто шмагав сина, по "домострою" ставився й до дружини"[7]). Це підтверджував у своїх спогадах "З минулого і Володимир Щепотьєв: "*Покійний батько був старосвітською людиною. Вся його педагогіка була вельми проста: її початком і кінцем була різка*"[8].

Іншу роль відіграла в житті майбутнього вченого мати- українка. "Любов до матері, її пісні і оточення — ось чому Володимир Олександрович і його сестра (йдеться про Марію Щепотьєву, мистецтвознавця, яка в 30-х роках змушена була рятуватися втечею з України. - П.Р.) стали українськими діячами"[9]. Це важлива деталь в біографії В.О.Щепотьєва.

Вкралися неточності і в питання щодо знання мов. В Духовній академії В.Щепотьєв учив латину і французьку мову, але польська там не викладалася, хоча він її знав. Німецькою володів дуже умовно. З німецької у Володимира Олександровича було лише два переклади — дві Бетховенські пісні, виконані на прохання Дм.Ревуцького. "Фауст" Гете він справді переклав, але не з німецької, а з французької.

Далі. Авторка твердить, що в Духовній академії В.Щепотьєв "пробував писати вірші". Син професора питає: "Чи авторка що читала?" — і дає таку відповідь: "Володимир Олександрович все життя, не "пробуючи", писав вірші, тільки вони ніде не друкувалися і були відомі лише товаришам і рідним". Л.Івахненко в передмові до спогадів В.Щепотьєва "З минулого" подає кілька назв віршів, але не пояснює, що вони не публікувалися.

Домислом вважає М.Щепотьєв і твердження стосовно гри батька на музичних інструментах та "співу в хорових колективах". Насправді, Володимир Олександрович вчився грати лише на фісгармонії, а співав лише в бурсацькому та семінарському хорах під час уроків "пєнія". Правда, в листі до Л.Івахненко Микола Володимирович уточнив: "*Батько добре грав на фісгармонії, піаніно й гітарі*"[10].

Абсолютною фантазією вважає син твердження, ніби В.Щепотьєв з хором "Боян" "побував у багатьох населених пунктах". Йдеться про дореволюційні роки вчителювання Володимира Олександровича, коли він не міг їздити по селах з українським хором. "Та й взагалі, — зауважує М.Щепотьєв, — за весь час Володимир Олександрович лише з капелою Кабачка був у двох селах під Полтавою". Заперечував він і думку про те, що в Веприцькому сільбуді В.О.Щепотьєв акомпонував на різних музичних інструментах"[11].

Писали про В.Щепотьєва і як про "самобутнього композитора". Це явне перебільшення. Всі музичні твори Володимира Олександровича "не виходили за межі сімейних стін". У театрі ж (це було на початку 20-х років) прозвучало лише одне музичне оформлення п'єси Г.Коваленка "Яцько і Стецько". І вже зовсім фантастично звучить таке твердження: "Помітним явищем у музичній культурі (підкреслення М.Щепотьєва) стала опера "Семінаристи". Сам автор, зауважує син, цю "оперу" називав лише "музичними сценами", і ніхто не чув і не бачив її, крім рідних (партитура "Семінаристів" знаходиться тепер в музеї "Музична Полтавщина" при музучилищі ім.Лисенка).

Піддав критиці М.В.Щепотьєв і помилки та неточності в наших публікаціях, зокрема і в "Архівному збірнику". Помилковим виявилося твердження, ніби Щепотьєв лише

після того, як покинув працю в ІНО, перейшов до архіву. Ця робота була паралельною (як тепер кажуть, за сумісництвом). Паралельно працював він і в Кабінеті мови та фольклору Полтавського історичного музею. Працю в архіві, як і в інших установах, В.О.Щепотьєв залишив "через брак часу, щоб віддатись основній роботі", тобто викладацтву в інституті. "Якби він цього не зробив, — пише М.Щепотьєв, — *то не став би професором*", *і додає: "А кидати роботу в архіві Володимиру Олександровичу дуже не хотілося, вона його глибоко цікавила*"[12].

Гадалося, що після повернення В.Щепотьєва із заслання в Україну, йому, було заборонено жити в Полтаві і тому вчений осів у гадяцькому Веприку. За словами Миколи Володимировича, такої заборони не існувало, а до Полтави батько й не думав повертатись, "*бо ніде було б жити*", адже в їхній хаті на Сінній, 10 вже мешкали інші люди. "*І він з дружиною прямо зі Славгорода поїхав до Веприка*"[13]. У нашій газетній статті висувалася пропозиція пошанувати пам'ять вченого встановленням меморіальної дошки на його будинку, але Микола Володимирович подає іншу думку: дошку доцільніше встановити на будинку колишнього ІНО, вул. Остроградського, 2. Теж добра пропозиція!

Листом від 4 липня 1993 р. М.В.Щепотьєв звернув увагу на неточності, котрі вкралися в наш виступ на Архівній конференції. Одночасно він надіслав візитну картку, яка підтвердила, що Володимир Олександрович був "членом-бібліотекарем Полтавської губернської архівної комісії". В неопублікованих нотатках, зроблених Щепотьєвим до мемуарів, син виявив таку замітку: "*1909 рік. Увів Попов. Я був і бібліотекарем*". Уточнено й час роботи в архіві: 22 серпня 1922 року його призначено завідуючим відділом історії революції губернського історичного архіву, а з 1 жовтня 1923 р. — завідуючим губернським

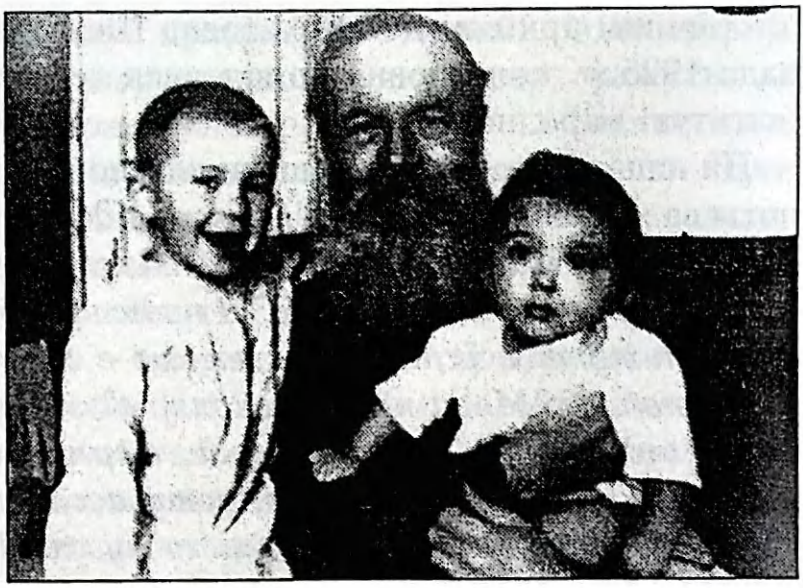
історичним архівом, де й працював Щепотьєв до 4 листопада 1925 р., коли повністю віддався лекторській праці в інституті народної освіти.

На наше питання про рештки власного архіву В.О.Щепотьєва син відповів так: "*Ніяких відбитків чи книжок Володимира Олександровича не залишилось — при останньому трусі забрали все. Я надіслав до Педагогічного інституту, в їхній музей, те, що в мене було: відбиток статті "Мова наших школярів" з дарчим написом мені, відбиток "Географічний термін "Україна" з помітками В.О. (очевидно, готувався поширити) й збірник Полтавського державного музею "Полтавщина" з статтями В.О. "Звичаї, народна творчість, мова". Це все, що збереглося!*"[14].

Стаття в "Українському засіві" (1993, ч.7) теж викликала певні зауваження Миколи Щепотьєва. Ще раз він наголосив на тому, що "оперу" "Семінаристи" батько у Веприку не писав, а лише закінчив. А початок роботи над нею відноситься ще до студентських часів автора.

Нове зауваження стосувалося питання про час формування Володимира Щепотьєва як свідомого українського діяча. "*Я не можу погодитися з тим, що В.О. "ідейно сформувався" в 1917—1920 рр., — пише Микола Володимирович у листі від 3 вересня 1994 р. — вці роки, завдяки революції, він себе проявив широко. А його "українізація" розпочалася значно раніше, в усякому разі близько 1910 року: це його лекції перед концертами "Бояна" — про веснянки, колядки, історичні пісні, це його перша наукова робота "Головні теми релігійнопісенної творчості українського народу в християнський період", що була надрукована в 1910 р., це стаття і книжка про М.Лисенка в 1913 році... До 1917 року він підійшов вже свідомим українцем. Його збірник народних пісень в 1915 році не "вінчав" фольклористичні*

праці, а лише підводив підсумки певного етапу, бо ще близько ста пісень він записав і надіслав до Інституту етнографії Академії Наук, і коли б не 1928 рік, може, був би ще [один] збірник...". Це суттєві зауваження до біографії В.О.Щепотьєва. Разом з листом син надіслав дві веприцькі світлини батька з невісткою та двома онучками — у нашому збірнику вони вміщуються вперше.

Щепотьев з внучками, Веприк, квітень 1937 року. Фото М.Щепотьева.

Далі наш кореспондент пише: "Сестер у мене було дві, обидві старші від мене. Тетяна, 1909 року народження, працювала все життя бухгалтером (в 1928р. її відчислили з ІНО як дочку арештованого), пом.1987 р. Ярина (нар.1907 року) — лікар-терапевт, на пенсії, живе у дочки в Кемерово... На фото з дідом — старша дочка Ярини Майя, інженер-хімік, зараз вже на пенсії; мала, що на колінах, — дочка Тетяни Галина, лікар-педіатр, живе в Рассказово, цього року пішла на пенсію[15].

В 1994 р. Микола Володимирович розшукав у себе і надіслав нам копію "Анкетного листа" від 10 лютого 1927 р. Це звичайний формулярний список, власноручно складений В.О.Щепотьєвим за рік до арешту і тим виключно цінний. Посада тут визначена як штатний "*професор 2-го розряду*"; *затверджений на цій посаді 1 березня 1926 р.*,

а призначений займати її з 29 квітня 1921 р. Спеціальність — історія літератури. На питання, "якими мовами володіє", відповідь така: "Читаю грецькою, латинською, французькою, польською". Час викладання: 1904 — 1917 — середні школи Полтави, російська мова; 1917 — 1927 — середні і вищі школи Полтави, українська мова. На конкретне питання: "З якого часу проводить викладання українською мовою" — відповідь: "З 1917 року".

"Анкетний лист" свідчить, що В. Щепотьєв ні до яких партій не належав, в армії не служив, "*з обліку знятий через свій вік*". На утриманні — дружина і троє дітей. Соціальне походження: "*Син дрібного чиновника*".

Далі йде таблиця "*службового руху з початку всієї роботи аж дотепер*".

1904 — 1910. Полтавська музична школа. Учитель російської мови.

1904 — 1917. Дівоча єпархіальна школа. Учитель російської мови.

1917 — 1921. Учительський (потім педагогічний) інститут. Лектор української та російської мови та літератури (в 1921 р. учительський інститут перетворено в ІНО).

1918 — 1921. Історико-філологічний факультет. Лектор української літератури (в 1921 р. факультет перетворено в ІНО).

1921 — 1927. Інститут народної освіти. Лектор (потім — проф. 2-ї кат.) української літератури й мовознавства.

1917 — 1921. В багатьох школах Полтави за браком учителів-українців викладав українську мову та літературу.

Після цього йде перелік надрукованих праць (назва, час видання, мова): "Н.В.Лысенко" (Полтава, 1913, рос.), "М.В.Лисенко" (Полтава, 1914, укр.), "Народные песни, за-

писанные в Полтавской губернии" (Полтава, 1915, рос. і укр.), "Вірші про кріпацтво" ("Україна", 1917, №1-2, К., укр.),"Розмови про українських письменників" (Полтава, 1918,укр.),"Термін "Україна" в народних піснях" (Полтава,1919,укр.),"До біографії Тесленка" ("Червоний шлях", 1923,№1,укр.),"Панас Мирний" ("Зоря",1926,№6,укр.), "Тривога над свіжою могилою Шевченка" ("Україна", 1925,№1-2,укр.),"Анонімні вірші 1905 року" ("Записки Полтавського ІНО",№1,укр.),"Етнографія й архівні матеріали" ("Етнографічний вісник",1926,№2,К.,укр.),"Мова наших школярів" ("Етнографічний вісник", 1927, №3, укр.),"До питання про влив народної словесності на поезію Шевченка" ("Записки Полтавського ІНО",№3,укр.). Багато передмов до видань українських авторів та статтів історико-літературного змісту".

До цього списка слід долучити ще бодай одну працю В.О.Ще потьєва,виконану спільно з проф. О.Бузинним, — це "Практичний підручник діловодства українською мовою" (Полтава,1924),в якому висвітлено термінологію діловодства та принципи оформлення ділових паперів українською мовою.

Одна з останніх публікацій, присвячених В.О.Щепотьєву, це короткий вступ Лідії Івахненко до спогадів "З минулого", опубл. 1995 р. в журн. "Родовід". Але й тут слід уточнити, що Володимир Олександрович був професором української літератури (а не мови) і мовознавства. У Полтаві його ім'ям названо не вулицю, а бульвар.

Усі ці матеріали суттєво доповнюють і виправляють помилки та неточності в біографії професора Володимира Щепотьєва,одного з видатних полтавських культурно-освітніх працівників, хто вніс поважну лепту в справу національного відродження в часи Української революції і так званої "українізації" і став однією з перших жертв

доби "розстріляного відродження". Ці відомості мають бути покладені в основу повної біографії вченого — літературознавця, фольклориста і педагога В.О.Щепотьєва, над якою працюватимуть майбутні дослідники.

Січень 1997 р.

ПРИМІТКИ:

1. Лазорський М. Світлотіні. Збірник історичних нарисів, оповідань, статей, спогадів. 1949 — 1969.-Мельборн, 1973.-С.211.
2. Дейко М. З минулого //Новий обрій. Альманах. - 1960.- Ч.2. (Австралія).-С.163.
3. Дейко М. Там само.
4. Частково опубліковані нами в тижневику "Друг читача". - 1990.- 13 вересня.
5. Першою до м.Рассказово виїхала в 1935 р. Марія Щепотьєва, перекваліфікувавшись з мистецтвознавця на санітарку. В 1937 р. до неї приїхала Тетяна Володимирівна, а наступного року і її мати. Чутка про смерть матері під час німецької окупації в Полтавській божевільні неправдива.
6. Граб В. Під пресом 37-го... //Зоря Полтавщини. - 1989.- 10 жовтня.- С.4.
7. Щепотьєв М.В. Лист від 19 серпня 1993 р..-Арх. автора.
8. Родовід. - К.,1995.- Ч.2.- С.122.
9. Щепотьєв М.В. Лист від 19.08.1993р. - Архів автора.
10. Івахненко Л. Володимир Щепотьєв //Родовід. - 1995.- Ч.2.- С.124.
11. Щепотьєв М.В. Лист від 19.08.1993 р. Ташкент. - Архів автора.
12. Щепотьєв М.В. Лист від 14 жовтня 1993 р. Ташкент. - Арх. автора.
13. Щепотьєв М.В. Лист від 21 вересня 1993 р. - Арх.автора.
14. Щепотьєв М.В. Лист від 4 липня 1993 р. Саратов.- Арх.автора.
15. Щепотьєв М.В. Лист від 3 вересня 1994 р. Саратов. -Арх.автора.

ДОКУМЕНТАЛЬНІ ДОДАТКИ

1. *ДОВІДКА*

29 жовтня 1924р.

Видано цю справку Завідуючому Полтавським Губернським Історичним Архівом — лектору Полтавського Інституту Народньої Освіти Володимиру Олександровичу Щепотьєву в тім, що в архіві Полтав. Єпархіальної Дівочої Школи є "Журнал Совета Полтавского Епархиального Женского Училища, 1917 года 15 ноября, №10", в якому журналі зазначено: "Слушали сообщение Попечителя Киевского Учебного Округа от 27 октября с.г. за №35467, что преподаватель Полтавского Епархиального Женского Училища Владимир Александрович Щепотьев с 16 октября с.г. назначен на должность преподавателя русского языка в Полтавском Учительском Институте. Определили: уроки, занимаемые В.А.Щепотьевым, ввиду его перемещения в Учительский Институт, считать вакантными".

Зав.Губархом підпис [ЛІЩИНА-МАРТИНЕНКО]

Секретар підпис [БУЖИНСЬКИЙ]

2. ВИПИСКА

з наказу ч.6 по Полтавському округовому архівному управлінню

від 4-го листопада 1925 р.

№4

З цього листопаду Зав. Історичним Архівом т.Щепотьєв, по власному бажанню, за неможливостю сполучати посади Професора Полтавського І.Н.О. з посадою

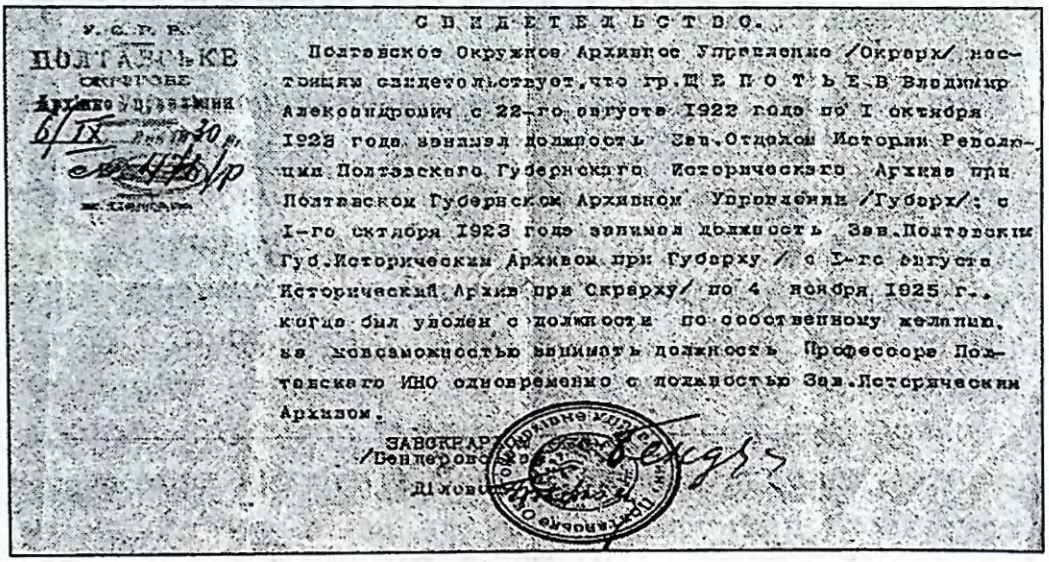
Зав. Історичним архівом, подав мені заяву про звільнення його з посади. З почуттям великого жалю доводиться мені задовольнити прохання Вельмиповажаємого Володимира Олександровича, і тільки повна неможливість, повна відсутність у Володимира Олександровича часу для праці в Архівові, примусили мене це зробити.

Володимир Олександрович почав працювати в губархіві на посаді Зав. Відділом Іст. Революції, а потім Зав. Історичним Архівом, з самого початку організації Полтавського Губарху, з осені 1922 року. Він положив початок збиранню, влаштуванню й обробці того всього величезного архівного матеріялу, що в цей час знаходиться в Історичному Архівові. Кожна кімната архіву, кожний стелаж, кожна клітка, кожна полиця, кожна в'язка і кожна окрема справа знають свого приятеля — Володимира Олександровича, знають його тому, що він добре їх знав, а головним чином тому, що він їх любив.

Розстаючись з Вельмишановним Володимиром Олександровичем, я від імени всіх цих архівних справ, — мертвих і німих для несвідомих, але живих і красномовних для свідомих, — висловлюю надію й побажання, що Володимир Олександрович, який офіційно залишив Історичний Архів, буде піддержувати зв'язок з ним, продовжуючи наукову працю по архівним матеріялам і допомагаючи співробітникам архіву своїми цінними авторитетними вказівками.

Зав. Окрархом ІВАЩЕНКО

З оригіналом згідно: *Секретар підпис*
[БУЖИНСЬКИЙ]

СВИДЕТЕЛЬСТВО.

Полтавское Окружное Архивное Управление /Окрарх/ настоящим свидетельствует, что гр. ЩЕПОТЬЕВ Владимир Александрович с 22-го августа 1922 года по 1 октября 1923 года занимал должность Зав. Отделом Истории Революции Полтавского Губернского Исторического Архива при Полтавском Губернском Архивном Управлении /Губарх/; с 1-го октября 1923 года занимал должность Зав. Полтавским Губ. Историческим Архивом при Губарху / с 1-го августа Исторический Архив при Окрарху/ по 4 ноября 1925 г., когда был уволен с должности по собственному желанию, за невозможностью занимать должность Профессора Полтавского ИНО одновременно с должностью Зав. Историческим Архивом.

ЗАВОКРАРХ /Бендеровская/

Діловод

3. СВІДОЦТВО

6 сентября 1930 г.

Полтавское Окружное Архивное Управление (Окрарх) настоящим свидетельствует, что гр. Щепотьев Владимир Александрович с 22 августа 1922 года по 1 октября 1923 года занимал должность Зав. Отделом Истории Революции Полтавскаго Губернскаго Историческаго Архива при Полтавском Губернском Архивном Управлении (Губарх); с 1 октября 1923 года занимал должность Зав. Полтавским Губ. Историческим Архивом при Губарху (с 1 августа Исторический Архив при Окрарху) по 4 ноября 1925 г., когда был уволен с должности по собственному желанию, за невозможностью занимать должность Профессора Полтавкаго ИНО одновременно с должностью Зав. Историческим Архивом.

Зав. Окрархом *підпис* [БЕНДЕРОВСЬКА]

Діловод *підпис* [БУЖИНСЬКИЙ]

Оксана Коваль

Штрих до портрету епохи (А.Ф.Дучинський)

Досліджуючи маловідомі сторінки нашої історії, не можна обминути увагою персоналії як визначних діячів, так і просто сучасників,учасників тих подій: факти їхнього життя є важливими джерелами пізнання епохи. Недаремно одним з перших заходів новоствореної Української Академії наук в лютому 1919 року стало створення Постійної комісії для складання біографічного словника українських діячів; широке дослідження вітчизняної біографістики ведеться і в нинішній Україні — Інститутом біографічних досліджень та окремими установами за галузями професійної діяльності, в тому числі і Українським державним науково-дослідним інститутом архівної справи та документознавства. Дослідженню персоналій велику увагу приділяли також місцеві історики-краєзнавці (варто згадати в цьому відношенні хоча б ініціативу П.П.Ротача, який в кінці 60-х років опублікував у "Науково-інформаційному бюлетні ЦАУ УРСР" біографічний довідник діячів Полтавщини).

Така зацікавленість особистістю в історії говорить з одного боку про тенденції гуманізації суспільства, коли людина перестає розглядатись як "коліщатко і гвинтик", а бачиться , як повноцінна особа, з правом і можливістю волевиявлення. З іншого боку, — по відношенню до минулого — про запропоновану сучасними вітчизняними та зарубіжними істориками зміну парадигми історичного дослідження, що полягає у відмові від застарілих народницько-соціалістичних та державницько-елітарних підходів, які єдиним рушієм історичного процесу вважали відповідно або народні маси, або ж політичну еліту,

вождів. Нова методика "пізнання історії" пропонує ключ до розуміння принципів функціонування суспільства шукати через вивчення людей, що його складають, - як окремих індивідів, так і людських спільнот різних принципів об'єднання та різного таксономічного рівня (сільська община, політична партія, група однодумців, соціальний прошарок, стан тощо)[1].

Говорячи про створення Полтавського архіву і перші роки його існування, необхідно хоча б коротко зазначити особливості культурного будівництва того часу. Історичні та краєзнавчі дослідження останніх років, звільнившись від умовностей офіційної радянської ідеології, відкрили чимало замовчуваних раніше імен і фактів, що дають можливість пізнати і зрозуміти найменш відомий період вітчизняної історії — період української революції, зокрема, прослідкувати генетичні корені національно-визвольного руху, виявити закономірності будівництва Української держави, особливості творення національної культури. Так, на підставі численних публікацій можемо говорити про підготовленість, масовість і надкласовість національного культурного будівництва. Фактично, вже з 50-х років XIX століття, із виникненням "Громад" українською інтелігенцією велася просвітницька діяльність, спрямована на відродження культурних традицій рідного народу[2]. Після 1905 року "громадянські" традиції продовжили культурно-посвітницькі товариства "Просвіти", що працювали не лише в столиці та губернських містах, а й в містечках та селах\ Великою активністю в Україні відзначалися земства (згадаємо лише, що саме за участю земств створено було цілий ряд краєзнавчих музеїв).

Причини розквіту громадського українського руху — по-перше, в своєрідності традицій суспільного співжиття, а по-друге, у відмові Російської держави надавати будь-якої підтримки розвитку національної культури. За

такої ситуації українські діячі могли покладатися лише на розбудову мережі різноманітних громадських організацій власними силами[3].

Звичайно, не можна говорити про створення на той час міцного, структурованого українського суспільства, але деякі здобутки на цьому шляху були. І тому цілком логічним бачиться піднесення національного руху після повалення самодержавства, активізація його на всіх рівнях: від створення місцевих органів самоврядування до Центральної Ради в Києві. Свідомі цінності пам'яток вітчизняної історії і культури, ці установи, безумовно, сприйняли і необхідність організації їх охорони.

Не вступаючи в полеміку з приводу того, що ж було визначальним в розвитку пам'яткоохоронного руху в революційній Україні — цілеспрямована державна політика чи громадська ініціатива, слід відзначити, що практично всі діячі національного державотворення свого часу брали участь в роботі студентських громад, просвіт, наукових товариств чи інших організацій подібного спрямування, в яких ідея національного визволення була невіддільна від замилування українською культурою та історією.

Саме в цей час починається і початкове збирання архівів — первісно як одна з ділянок пам'яткоохоронної діяльності. За умов відсутності чіткої державної програми архівного будівництва (перші законодавчі акти для переведення загальної архівної реформи було прийнято лише Директорією[4] та слабкого зв'язку столиці з губенськими центрами в умовах громадянської війни, порятунком архівів скасованих установ, фамільних архівів, різноманітних рукописних зібрань займалися місцеві діячі — науковці, працівники освіти — справедливо розглядаючи їх як безцінні пам'ятки вітчизняної культури. Тому в архівному будівництві на цьому етапі існують виразні

регіональні особливості (так, в Полтаві вже на початку 1918року було утворено історичний архів для зберігання зібраних пам'яткоохоронними органами документів, в Чернігові зібрані матеріали довгий час нагромаджувалися в земському музеї та архівній комісії,а в Києві та Харкові,де вже існували історичні архіви,власні приміщення для концентрації архівалій мали спеціальні архівні установи: Архівне управління (1918 — 1919) та Архівна секція ВУКОПМИСу).

Цікаво було б, абстрагуючись від хрестоматійного постулату про те, що заходи по охороні архівів на Україні почалися із встановленням радянської влади, уважно прослідкувати на місцевому матеріалі період початкової концентрації архівних матеріалів: це було б цікаво не лише історикам-краєзнавцям, а й архівістам, джерелознавцям —для вивчення побутування важливих архівних фондів, реконструкцій складу втрачених та частково втрачених фондів.

Враховуючи викладені обставини,підійдем до розгляду біографії А.Ф. Дучинського,як одного з тих культурно-освітніх діячів,що доклали сил до українського культурного будівництва,в тому числі і до створеня історичного архіву Полтавщини, відзначаючи їх роботу не як процес реалізації об'єктивних законів суспільного розвитку,а як особистий внесок,волевиявлення.

Антонін Філаретович Дучинський — особа,досить відома свого часу в Полтаві,для нас залишається ще не відкритою,можливо,через прикрий збіг обставин,який позбавив нас необхідних документів. Проте 1928 року директор Полтавського крайового історичного архіву Ф.А.Герасименко згадує про нього як відомого історика, поряд з В.О.Щепотьєвим,посилаючись на цих вчених,зокрема,як на знавців історії створення архіву[5]. 1928 року серед фондів Полтавського архіву значився "особистий архів"

А.Ф.Дучинського, обсягом 0,02 лінійних метри (для порівняння — фонд І.Ф.Павловського — 1лін.м., В.О.Щепотьєва — 0,03 лін.м., Полтавського товариства "Просвіта" — 0,02 лін.м., Полтавської архівної комісії — 0,3 лін.м., архівна збірка Скаржинської — 4 лін.м.)[6].

Єдине пряме повідомлення про участь А.Ф.Дучинського у створенні Полтавського архіву - це вказівка Ф.Герасименка на те, що 1919 року істориком Дучинським перевезено з Яготина "надзвичайної наукової цінности архів кн.Репніних"[7]. Вказівка ця грунтувалася, безперечно, на хроніці діяльності Комітету охорони пам'яток старовини і мистецтва навесні, скоріш за все, 1919 року (точної дати тут немає, але інші джерела[8] дають саме 1919 рік), вміщеній в першому випуску "Записок Українського наукового товариства дослідування і охорони пам'яток старовини та мистецтва на Полтавщині" (1919 р.). В хроніці, зокрема, вказано, що Комітет одразу по створенню одним з першочергових завдань постановив порятунок цінних історико-мистецьких зібрань в поміщицьких маєтках. Для цього було створено спеціальну Виїздну комісію "в складі трьох чоловік: історика Дучинського, архітекта Семикіна і природника Гавриленка", "для огляду, учоту, охорони, а де можна, то і забирання матеріалів бібліотечних, архивних і мистецьких"[9]. За місяць роботи (з 27 березня по 24 квітня) комісією було обліковано і вивезено з Яготина бібліотеку[10], колекцію малюнків та 74 папки архівних документів. Співробітники комісії оглянули також маєток сенатора Закревського в с.Березова Рудка та Линовицю, маєток племінника Якова де Бальмена; на їх зібрання та бібліотеки видано було охоронні грамоти.

Про життя і діяльність А.Ф.Дучинського відомо небагато. Довідник "Наука и научные работники СССР" коротко інформує, що на час його укладення Дучинський

Антонін Філаретович, народжений 4 серпня 1880 року в містечку Судилків Заславського повіту Волинської губернії, проживає в Полтаві за адресою Сінна площа, 13, працює викладачем Полтавського педагогічного технікуму і є членом Полтавського наукового товариства; наукова спеціалізація — історія, історія Полтавщини[11]. Розширюють і доповнюють цю інформацію відомості з його особової справи, що відклалася у фонді Міністерства народної освіти УРСР в Центральному державному архіві вищих органів влади України. До справи входять два анкетні листи з доданням автобіографій, відповідно — 10 листопада 1924 року і 20 лютого 1927 року. Документи в значній мірі дублюють один одного[12].

Розгляд особової справи дозволяє змалювати образ, досить типовий для українського інтелігента. Народився і виховувався в родині священика. Здобув духовну освіту — в Кремінецькій семінарії. Навчався спершу в Варшавському (очевидно, мав стипендію, в автобіографії вказано — вступив за результатами іспитів), а з 1905 року — в Московському університеті на історико-філологічному факультеті, який закінчив 1907 року з дипломом I ступеня. В університеті спеціалізувався на вивченні історичних дисциплін; учень професорів Д.М.Петрушевського та Р.Ю.Віппера[13]. Далі А.Ф.Дучинський продовжував навчатися самостійно. "Увесь час, відчуваючи потребу в поширенні й підвищенні своїх знаннів, мандрував до 1914 р[оку] в літні місяці по Західній Європі, одвідав культурні центри Німеччини, Австроугорщини, Франції, Англії, Швейцарії, Італії й Греції, де головним чином знайомився зі станом культури, музеями, школами. Для кращої орієнтації в житті Західної Європи вивчив в значній мірі французьку та англійську мову." В 1918-1919 роках Дучинський, за його словами, прослухав курс лекцій на юридичному факультеті — філіалі Харківського універ-

ситету в Полтаві, про існування якого на відміну від історико-філологічного в літературі відомостей не виявлено.

Першим місцем роботи А.Ф.Дучинського було Проскурівське реальне училище, де він обіймав посаду вчителя історії та географії (1907 — 1910). Наукову, або скоріше, історико-просвітницьку діяльність розпочав публікацією ряду статей в житомирській газеті "Волынь". Статті стосувалися еміграції українських селян з Волині в Америку та історії походження села Ординці Старокостянтинівського повіту.

Науковий рівень цих публікацій нам невідомий — сам автор вважає їх науково-популярними. Більш доступна досліднику інша робота, віднесена до цього ж розряду — "К заботам князя Куракина о судоходстве рек в Малороссии", опублікована в "Трудах" Полтавської ученої архівної комісії[14]. Це — невелике повідомлення, зроблене на архівних матеріалах, типове для публікацій численних тогочасних любителів вітчизняної історії, без широких узагальнень і теоретичних висновків, зате з поданням цікавих деталей історичного факту, добросовісна реконструкція, що завдяки документованості насьогодні має подекуди значення історичного джерела. Це єдине відоме нам опубліковане дослідження Дучинського. Далі його науково-дослідницька робота продовжується у вже згаданому Полтавському науковому при ВУАН товаристві. В звіті про діяльність товариства в 1919 — 1927 рр. серед зачитаних на засіданнях доповідей значаться: реферат А.Ф.Дучинського "Нова Польща і Українські землі в її складі" (1921), бібліографічний огляд англійського журналу "History" за 1925 рік та доповідь "Революційна Українська Партія"(РУП) на Полтавщині, за архівними матеріалами 1901-1905 рр."(1927)[15], готувалися до друку зібрані Дучинським архівні матеріали до історії РУП[16]. В автобіографії названо ще дві доповіді в

Науковому товаристві: "Ризька угода з Польщею в історичному освітленні" та "Європа після Версальської угоди".

З невідомих нам причин А.Ф.Дучинський залишає рідну Волинь і перебирається 1910 року до Полтави, де продовжує викладання історії та географії в місцевому реальному училищі (до 1920 р.) і паралельно — в Маріїнській жіночій гімназії (1910 — 1916). З 1912 року ми бачимо його дійсним членом Полтавської вченої архівної комісії та її ревізійної комісії[17]. На жаль, про участь А.Ф.Дучинського в діяльності ПАК нічого не відомо, з публікацій — лише вказане вище повідомлення до біографії кн.Куракіна. Протоколи засідань — джерело найповнішої інформації про роботу комісії — публікувалися лише за перші три роки її діяльності[18], щорічні звіти максимально стислі і не дають відомостей про особистий внесок кожного члена в загальну справу.

Після революції 1917 року головним полем діяльності А.Ф.Дучинського залишається викладацька діяльність. Згідно анкетних даних, 1917 — 1918 рр. він працює лектором історії революційних рухів в Росії в Полтавському народному університеті (у відомих нам публікаціях ця інформація не відображена; так, в повідомленні В.Андрієць про діяльність університету, де подано перелік прочитаних лекцій, — на жаль, без посилань на джерела — лекційний курс А.Дучинського відсутній[19]. В 1919 та 1920 рр. Антонін Філаретович працював лектором та інструктором шкільної секції Політпросвіти при губвійськоматі, брав активну участь у створенні нової системи шкільної освіти, зокрема, в організації 1-ї загальноосвітньої, 13 та 14-ї трудових та 2-ї соціально-економічної школи, завідував останньою в 1920 — 1921 рр. за рішенням педради. В цей же час, за дорученням надзвичайної комісії для організації Полтавського центрального проле-

тарського музею, займався організацією історичного кабінету. В 1921 — 1922 рр. читав лекції з українознавства у вечірньому робітничому технікумі.

В 20-ті роки професійна спеціалізація А.Ф.Дучинського визначається чіткіше. Окрім Полтавського садового технікуму та Полтавського ІНО, де він читав курс історії України відповідно в 1920 — 1921 та 1922 — 1923 рр., основним місцем роботи стають педагогічні навчальні установи: Полтавський педагогічний інститут (1920 — 1921 рр., лектор історії України) та педагогічні курси ім.М.Драгоманова (1921 — 1925 рр., як викладач історії України та педагогічних дисциплін, а також як керуючий у 1922 — 1924, 1925 рр. та зав. навчальною частиною в 1924 р.; тут продовжує працювати і в 1926 та 1927 рр., після надання курсам статусу технікума — як викладач історії класової боротьби та педсистем)[20].

Після 1927 року особова справа не має продовження. Як складалася доля А.Ф.Дучинського невідомо. Дата обриву джерела наштовхує на печальні думки про наступні трагічні події української історії, широку хвилю репресій і гонінь (процес СВУ, кінець політики українізації, суцільну колективізацію), що привели до фізичного і морального знищення багатьох діячів української культурної традиції.

Коротко підсумуємо:

Антонін Філаретович Дучинський — український інтелігент, працівник освіти, історик. Один з багатьох, хто в період революційних подій на Україні близько пройнявся необхідністю збереження вітчизняної історико-культурної спадщини, зокрема, архівних пам'яток і взяв безпосередню участь в їх порятунку шляхом концентрації в зацікавлених наукових установах. В 1917 — поч.1920-х рр., за умов відсутності єдиної державної програми створення історичних архівів, кваліфікованих

архівних працівників, чітко виробленого порядку комплектування архівів, участь таких людей була визначальною. Не брати до уваги їх роботу як таких, що не перебували формально на архівних посадах (хоча часто їх рівень підготовки був значно вищим, ніж деяких архівних керівників) — значить втратити ключ до розуміння закономірностей процесу архівного будівництва в цей важливий історичний період.

Примітки:

1 Див.: Наталя Яковенко, До питання про методологію вивчення історії України // Генеза. - 1996, №1(4). - С.118-124.

2 Зокрема, про просвітницький рух на Полтавщині див.: ФаринаС. Про участь полтавської інтелігенції в українському національно-культурному русі наприкінці XIX -поч.XX ст. - Архівний збірник на посвяту 90-річчю Полтавської вченої архівної комісії. - Полтава, 1993. - С163-171; Журавель Г. Товариство "Просвіта " у Полтаві. - Виявлення та дослідження пам'яток доби визвольних змагань українського народу 1917-1920 рр. - Полтава, 1995. - С.97-105 та ін. С.130.

3 Ярослав Грицак. Чому зазнала поразки українська революція? // Генеза. - 1996. — №1(4). - С.130.

4 Постанови У.Н.Р.від 08.02.1919 по архівной справі опубл.: "Вісник державних законів У.Н.Р. - Вип.17. - 3 травня 1919 р.

5."...факти, подані спогадами, "сугубо" перевірені: стаття була зачитана та детально обговорена на засіданні архівного гуртка з участю таких старих архівних діячів Полтавщини, як В.О.Щепотьєв, А.Ф.Дучинський та інші." - Герасименко Ф. До історії архівної справи на Полтавщині (Короткий історичний нарис). Харків, 1928.- С.3.

6. Герасименко Ф. Полтавський краєвий історичний архів. Харків, 1928. - С.17-20.

7. Герасименко Ф. До історії... - С.7.

8. [В.Щепотьєв] Наукове життя в Полтаві 1914-1924 рр. //Україна, 1925.- Кн.1-2.- С.228.

9. Хроніка. - Записки Українського Наукового Товариства дослідування й охорони пам'яток старовини та мистецтва на

Полтавщині. Вип.1. - Полтава, 1919. - С.101.
10. Бібліотека Рєпніних ввійшла до Центральної Наукової бібліотеки, що відкрилася в Полтаві весною того ж 1919 року. - Там само.
11. Наука и научные работники СССР. Ч. VI. Научные работники без Москвы и Ленинграда. Л., 1928.- С.119.
12. ЦДАВО. - Ф.166. - Оп.12. - С.2371.
13. Петрушевський Дмитро Мойсеєвич (1863 — 1942) — відомий історик-медієвіст, учень і послідовник проф. Київського університету І.В.Лучицького. Віппер Роберт Юрієвич (1859 — 1954) — професор ряду університетів, в т.ч Новоросійського, історик античної Греції, Риму, дослідник раннього християнства. Відзначаючи в автобіографії їх імена як істориків, що мали, безумовно, вплив на формування його світогляду, Дучинський проте обирає об'єктом свого дослідження новітню історію.
14. Труды Полтавской Ученой Архивной Комиссии. Вып.11. - Полтава, 1914. - С.50-58.
15. Записки Полтавського Наукового при ВУАН Товариства. Ч.1. - Полтава, 1927. - С.VIII, XII, XIII.
16. ЦДАВО. - Ф.166. - Оп.12. - С.2371. - Арк.2зв.
17. К десятилетию Полтавской Ученой Архивной Комиссии: Отчет со дня открытия. - Полтава, 1913. - С.3, 19.
18. Див.: Труды ПУАК. Библиографический указатель. - Полтава, 1991.
19. Див.: Валентина Андрієць. Перший рік діяльності Українського народного університету в Полтаві. - Виявлення та дослідження пам'яток доби визвольних змагань українського народу 1917 — 1920 рр. на Полтавщині. - Полтава, 1995. - С.129-133.
20. Такий докладний виклад відомостей щодо місць роботи Дучинського зроблено цілком свідомо - для розширення можливого спектру подальшого пошуку інформації.

Петро Ротач

Кілька штрихів до біографії проф. Івана Рибакова

Професор історії Іван Федотович Рибаков (а не Федорович, як помилково зазначено в деяких джерелах)[1], один із наукових і освітніх діячів Полтави кінця 10-х — поч.20-х років, залишається поки що маловідомою, майже загадковою постаттю. Тому найменші штрихи, які додадуть щось нове до його біографії, варті нашої уваги.

Про те, як мало ми знаємо про науково-педагогічну діяльність І.Ф.Рибакова і загалом про його життя, свідчить той факт, що це ім'я випало зі списку ректорів, опублікованого в збірнику "Історія Полтавського пединституту в особах" (Полтава, 1995). А це означає, що в архіві пединституту, де І.Рибаков працював, відсутні будь-які матеріали про нього. До речі, як і про Крижанівського, який передав Рибакову ректорство в 1922 році.

Принагідно торкаючись згаданого видання, зауважимо, що воно не вичерпує поставленої теми "історії пединституту в особах" і слід готувати нові його випуски. Адже варті доброї пам'яті і такі викладачі, як Ю.Циганенко, А.Багмет, І.Чирко, С.Пушніков, О.Данисько, М.Койнаш, проф.Гусов, викладач західноєвропейської літератури А.Гуренко та ін.

Перебування І.Ф.Рибакова в Полтаві — це, безумовно, цікава сторінка його життя навіть в плані знайомств і співпраці з такими вченими і педагогами, як В.Щербаківський, В.Щепотьєв, Н.Мірза-Авак'янц, М.Сагарда, О.Бузинний, М.Сумцов. В.Щербаківський згадує Рибакова як "місцевого професора" у своїх спогадах "Український університет у Полтаві"[2]. Щоправда, тут не на-

звано предмет, який викладав Іван Федотович в Полтавському університеті. Таке пояснення дають інші джерела.

У заліковій книжці № 215 студента словесного відділу Полтавського історико-філологічного факультету тов-ва "Просвіта" Жилка Юрія Зіновійовича (поет, в 1938 розстріляний у Полтаві), який навчався на факультеті з 27 серпня 1918 року, значиться, що І.Ф.Рибаков читав курс історії Росії ХП - ХУП століть. Поряд із ним працювали С.Кульбакін (вступ до мовознавства), І.Чаленко (історія філософії), Ф.Шмідт (теорія мистецтва), К.Гриневич (історія Греції), С.Таранушенко (праісторія мистецтва українського і староруського) та ін. В.Щербаківський вів курс "Мистецтво на Україні", М. Сагарда — "Історія християнства". Ю.Жилко залишався на навчанні і в той час, коли Університет перетворився в ІНО. З весни 1921 р. на печатці, яку бачимо в заліковій книжці студента, вже інший текст: "Полтавський український інститут народної освіти". Залікова книжка Ю.Жилка зберігалася в його дружини Катерини Жилко (Березової) у с.Дашківці Кобеляцького району. Саме цим закладом один час керував І.Ф.Рибаков.

В наказі ректора Полтавського ІНО ч.10 від 7 березня 1922 р., який є в нашому розпорядженні /на поч. 70-х рр. був переданий із Москви донькою проф.Рибакова Валерією Іванівною Аллі Ротач/, вказана точна дата, коли Іван Федотович зайняв місце ректора ПІНО — це сталося того ж 7-го числа. З наказу видно, що попередником на цій посаді був Крижанівський, і що він, крім ректорства, виконував обов'язки політкомісара. Тепер, як видно з того ж самого наказу, політкомісаром став М.С.Гаврилів. Разом із наказом В.І.Рибакова подарувала цінне фото, що відноситься до того часу, на якому зображено і Рибакова, і Гавриліва, а між ними — жіночу постать, яка, можливо,

є Наталією Мірзою-Авак'янц, теж професор історії, що порацювала разом із Рибаковим.

Отже І.Ф.Рибакову довелося співпрацювати з політкомісаром М.Гаврилівим /саме так він підписався в згаданому наказі ч.10/. Цікаво, хто він був? Нам пощастило знайти деякі дані про нього в спогадах колишнього студента Полтавського історико-філологічного факультету Петра Йосиповича Петренка, що закінчив його в 1921 році. В 30-х рр. він був репресований, відбув 5-річне ув'язнення і під час другої світової війни потрапив за межі України. В 1976 р. він писав проф.П.Одарченку: "Мирослав Гаврилов галичанин /тепер ясно, чому він писав "Гаврилів".-П.Р./, надзвичайно яскравий образ... В ПІНО був спершу політкомом, а потім ректором. Згодом переїхав до Харкова..." Далі П.Петренко так міркує про Гавриліва: "Мабуть, в минулому офіцер австрійської армії, а можливо, й офіцер Січових стрільців, людина замкнута в собі, але культурна; був він рік-два ректором Харківського університету. Десь восени 1932 Гаврилова послали на хлібозаготівлі, що вели до голоду 33 р. Гаврилову це було ясно. Повернувшись додому, він застрелився, лишивши лаконічно написаного листа: "Не можна жити, не поважаючи себе..."[3].

Завідуючий Центральним історичним архівом Полтавщини проф. І.Ф.Рибаков. Фото 1921 - 22 рр.

Згадку про І.Рибакова знаходимо також в книжці Дм.Солов'я "Розгром Полтави"[4]. З того видно, що Іван Федотович

співпрацював з культурно-просвітнім відділом Полтавської Спілки споживчих товариств, беручи участь у заходах по розвитку сільського театру. Був він також членом Полтавського наукового при ВУАН товариства. 1920 року видавництво Л.І.Кротевич /друкарня Л.І.Фрішберга/ випустило популярний нарис І.Рибакова "Міське населення і соціальні революції в Європі XIII-XV вв." Прибуток з продажу брошури автор віддавав на користь свого Історико-філологічного факультету.

З передмови до згаданого нарису довідуємося, що дана праця "є частиною лекцій", читаних автором на кооперативних курсах у Полтаві в 1919 р. Далі проф.Рибаков вказує на мету своєї праці /"Хоч трохи допомогти малознайомому з історією середньовічної Європи читачеві"/ і підкреслює головне: "В наші часи бурхливих подій, політичних і соціальних катастроф, економічної руїни, напруженої боротьби народів і клясів, коли все, здається, або цілком знищено, або, як то кажуть, вибито із "колеї" — наша думка, як би ми не були виснажені, як би мало не лишалося в нас жадоби до життя, до творчої праці для майбутнього щастя, — мимоволі думка наша повертається до минулого, шукаючи там вказівок, аналогій... А найкращий досвід люде завжди дістають із історії, з минулого. Творча робота розуму над переробкою, над дослідуванням того, що було в минулому, придумане порівняння його з сучасним це й єсть те "почуття історизму", той творчий сінтез і прогноз, котрий завжди буває ознакою свідомої людини, справжнього громадянина"[5].

Такий погляд на історичне минуле явно розходився з комуністичною ідеологією, яка декларувала побудову "нового міра" без врахування історичного досвіду дореволюційного часу. Можливо, це "розходження" й спричинилося до виїзду /втечі-?/ Івана Рибакова з України до Москви. Напевно, тут вже були нападки на вченого...

Очевидно, це мала на увазі дочка історика, коли говорила, що "у батька були неприємності".* З наведеної цитати видно також, що "почуття історизму" було властиве вченому, що він і себе відносив до свідомих, справжніх громадян.

Про ці його якості можна судить і по невеличкій газетній замітці "Що таке Кам"янець-Подільський університет", написаній ним з приводу зловорожого випаду проти університету та його викладачів шовіністичного "Голоса Юга" (на жаль, витинка, яку ми маємо, не називає ні газети, де була опублікована ця замітка, ні дати публікації). І.Рибаков зазначає в ній, що правдиву інфомацію про Кам'янець-Подільський університет він отримав від його викладача, приват-доцента Плевако, котрий проїжджав через Полтаву до Харкова. З великою симпатією до університету Іван Федотович переповідає те, що почув від Плевако: про організацію навчання, склад студентів і викладачів, серед яких згадується доц.Київського ун-ту Огієнко, магістр Новоросійського ун-ту Клепацький та ін., про читання лекцій в університеті В.Вернадським; А.Кримським. "Голос Юга" зневажливо написав, ніби університет на Поділлі очолює "якийсь пан Бєднов"; Рибаков поправляє: ректором є проф.Огієнко, а "Бєднов — видатний катеринославський громадський діяч". Проти закиду "Голоса Юга", — писав далі Іван Рибаков, — університет користується популярністю в краї; він має, як ми бачили, досить солідну для нового університету кількість слухачів і користувався фінансовою допомогою з боку земства, міського самоврядування і ріжних громадських організацій, серед яких маються кооперативні, національні (польські і єврейські) і навіть церковні". Виступ вченого на захист українського університету — це теж вияв його громадянської позиції, оте саме "почуття історизму", і тут він так само розходився з більшовиць-

кою ідеологією.

Ще одна інформативна замітка І.Ф.Рибакова під назвою "Полтавський ІНО" опублікована в полтавській газеті (очевидно,"Труд") від 11 жовтня 1922 року. Вона подає цікаві статистичні дані. Лекції в ІНО розпочалися 23 вересня і відбувалися в вечірній час — від 17.30 до 21.30. Навчалося 603 студенти. Нових прийнято 53. До випуску готуються 84 студенти. Серед прийнятих переважали чоловіки (34 проти 19 жіночої статі). Автор зазначає, що майже всі прийняті з "пролетарської среди". Із 38 селян — 26 незаможники, батьки яких мають не більше 4 десятин землі. Лекторів в інституті налічувалось 46 осіб, із них професорів 11. А партійних лише 4...

Це лише фрагменти, деталі до образу І.Ф.Рибакова. В одному із своїх листів до А.О.Ротач від 25 травня 1971 р. Валерія Рибакова писала, що "взялася за вивчення батькових спогадів" і виявила, що "про Полтаву написано багато". Все це треба було вибрати і передрукувати, але ця робота не була виконана. Можливо, на заваді були тогочасні політичні умови в країні. У батька була велика бібліотека, а в ній багато україніки (це бачила А.Ротач). Частину книг було закуплено музеєм І.П.Котляревського. До Полтави повернулися також такі рідкісні видання, як 3-томна антологія "Вік", переклади Євангелія українською мовою, альбом краєвидів Полтави (на них автограф І.Рибакова) тощо. На жаль, обставини тих років не сприяли успішному дослідженню цієї теми.

Наші короткі замітки, можливо, спонукають когось із молодих дослідників активніше повести пошуки архіву історика Івана Рибакова. В цьому архіві (московському) можуть знайтися цікаві і важливі відомості не лише про життя і науково-творчу діяльність українського історика, а й про науково-культурне життя Полтави часу Української революції і 20-х років гіркого XX століття.

Липень 1997р. Полтава.

** За спогадами А.Ротач, яка в 70-х роках робила спробу повернути до Полтави частину архіву і бібліотеки І.Рибакова; на жаль, тоді в педінституті відмовились від пропозиції.*

Примітки

1. Щербаківський Вадим. Український університет у Полтаві. - Полтава, 1994.-С.27: Примітки. Ч.46.
2. Там само.-С.12.
3. Копія листа П.Петренка до П.Одарченка від 4.02.1976.- Сейнт Пол /США/. - Архів автора.
4. Соловей Дм. Розгром Полтави: Спогади з часів визвольних змагань українського народу 1914-1921.- Вид.2-е, доповнене. -Полтава, 1994.-С.126.
5. Рибаков І.Ф. Міське населення і соціяльні революції в Європі ХШ-ХУ вв. Полтава: Видання Л.І.Кротевич. - 1920.- С.1-11.

Розділ ІІ. Краєзнавство.

Олексій Нестуля

Пам'яткознавець за покликанням (С.Л.Дроздов)

Дроздов (Мишківський) Степан Леонтійович — дійсний член Полтавської ученої архівної комісії — в перші десятиріччя нашого століття був досить добре знаний в інтелігентських колах України, як невтомний дослідник її минувшини, історико-культурних скарбів, переконаний подвижник "українського відродження" 20-х років. Та лише його близькі друзі знали, скільки сил потрібно було докласти Степану Леонтійовичу, щоб, не маючи відповідної фахової підготовки, стати в рівень з визнаними істориками, археологами, музейниками.

Народився С.Л.Дроздов 27 березня 1867р. в с. Корніловка Мстиславського повіту на Могилівщині в родині т. зв. "казенного" селянина-поселянина. Сім'я не бідувала, хоч і особливими статками не вирізнялась з-поміж інших. Чи не головним її багатством були діти — трійко. То ж, мабуть, не випадково і власна сім'я (одружився з Л.А.Красовською) Степана Леонтійовича була гамірливою: двох синів і чотирьох дочок виховали вони, вивели у світ, дали пристойну освіту.

Сам же С.Л.Дроздов мав можливість закінчити лише Мстиславське трьохкласне міське училище. Стіни його залишив 1880 р. тринадцятирічним хлопчиком та й пішов "у люди", аби знайти свою долю. Через п'ять років вона привела його до Умані. Тут поступив на службу до Уманської поштової контори. Посаду мав не аби-яку — поштаря. Але платні вистачало й на життя, й на книги, пристрасть до яких мав ще з дитинства.

Допитливого юнака цікавило все, що розширювало його світогляд, заповнювало прогалини від браку освіти. Однак, поступово читацькі уподобання С.Л.Дроздова стають більш зорієнтованими. Сам він згодом відзначав, що головний вплив на становлення його пріоритетів не лише в освіті, а й у житті тоді склали дві особистості. Перша — Д.М.Кончер. Учасник замаху 1887 р. на російського царя-самодержця, зісланий за це спочатку до Сахаліну, а потім - до Умані, зародив в душі юнака глибокі сумніви в справедливості існуючого в країні ладу, спонукав інтерес С.Л.Дроздова до суспільно-політичних процесів, до того, як вони пояснювалися в революційній літературі і, зрештою, — до самого революційного руху. Друга — М.Ф.Комаров. Український письменник, який працював в Умані державним нотаріусом, відкрив перед С.Л.Дроздовим нескінченні скарби національної літератури, її світову велич, глибину гуманістичних традицій.

Чи не тому так гостро сприйняв С.Л.Дроздов порядки царської армії, службу в якій відбував у 1890 — 1892 рр. І хоч закінчив її в чині старшого унтер-офіцера 8гренадерського Московського полку у Твері, від кар'єри військового відмовився.

В жовтні 1892 р. він повернувся на посаду поштаря — цього разу Київської поштової контори. Прослужив у ній майже вісім років, заробивши авторитет, як у рядових співробітників, так і в начальства. Останнє не раз заохочувало добросовісного службовця, а в 1900 р., нарешті, висунуло його на самостійну керівну роботу — С.Л.Дроздов був призначений начальником пошти у містечку Ківшовате на Київщині.

Щоправда, сприйняв це призначення він неоднозначно. Справа в тому, що на той час у Києві у С.Л.Дроздова вже склалися надто важливі для нього стосунки з багатьма видатними авторитетами в громадському та куль-

турно-науковому житті цілої України. Зокрема, він спілкувався з В.Б.Антоновичем і О.Я.Кониським, І.С.Нечуєм-Левицьким і М.В.Лисенком, В.П.Науменком і С.О.Єфремовим, М.І.Петровим і М.П.Савицьким. Особливо ж тісно зійшовся з відомими дослідниками археологічних та інших старожитностей М.Ф.Біляшівським, К.Болсуновським, Кундеревичем, Д.М.Щербаківським. Саме під їх впливом С.Л.Дроздов захопився археологією, почав вивчати її таємниці, започаткував власну археологічну колекцію[1].

У Києві С.Л.Дроздов долучився також до революційного руху. Спочатку підтримував зв'язки з гуртками студентів вузів та семінаристів, а згодом почав допомагати групі соціал-демократів, яку очолював І.Стешенко. Допомога ця полягала в основному в розповсюдженні нелегальної літератури, однак, мала неабияке значення для поширення революційних ідей в Україні і високо цінувалася учасниками революційного руху. "Цим свідчу, — писав у 1927 р. видатний український учений С.О.Єфремов, — що гр. Степан Леонтійович Дроздов, служивший тоді поштовим чиновником у Києві, з р. 1883 до 1900-го багато працював, доставляючи з-за кордону революційну і взагалі нелегальну літературу. За допомогою гр. Дроздова складали нелегальні бібліотеки як тодішні революційні організації (студенська та семінарська громади в Києві, соц-дем. гурток. Ів.Стешенка), так і поодинокі особи (Ол.Коніський, В.Степаненко, С.Єфремов)... — Сміливо можу сказати, що спроваджена заходами гр. Дроздова нелегальна література налічується в тисячах примірників і цим зроблено було реальну послугу революційному рухові за найтяжчого періоду його розвитку"[2].

Від'їжджаючи з Києва, С.Л.Дроздов передав свої нелегальні зв'язки К.Л.Хохлічу. В 1905 р. того заарештували. Оскільки під час трусу жандарми знайшли листи

С.Л.Дроздова,така ж доля більше всього чекала й на нього. Однак,друзі по підпіллю попередили його. Так що обшук, якого уникнути все ж не вдалося, ніяких наслідків для жандармів не дав.

До 1911 р. С.Л.Дроздов працював в м.Ківшовате,згодом — в поштово-телеграфній конторі у Білій Церкві,а в 1912 р. отримав призначення на посаду начальника Канівської поштово-телеграфної контори.

Переїзд до Канева сприйняв з піднесенням — тут було немало знайомих, друзів-однодумців. Неподалік від Канева,поруч з Тарасовою горою,знаходились дачі багатьох провідних діячів науки і культури України. З ними С.Л.Дроздов спільно працював у складі Київського товариства старожитностей, Київського товариства охорони пам' яток старовини і мистецтва,Київського церковно-археологічного товариства, Київського товариства Нестора-літописця,Київського військово-історичного товариства,в члени яких він був обраний як автор краєзнавчих розвідок, публікацій з царини археології, нумізматики. Окрім Полтавської, С.Л.Дроздов був членом Чернігівської та Саратовської учених архівних комісій, Московського Бородінського товариства, Могилівського церковно-історичного товариства.

В 1913 р. він взяв участь в археологічних розкопках біля с.Ліпляво (нині — Канівського району Черкаської області), якими керував відомий український учений В.М.Щербаківський[3]. Так що був причетним до відкриття цікавих старожитностей доби Київської Русі[4].

Наступного року С.Л.Дроздов разом з Григорієм та Олексієм Варавами активно включився до підготовки свят з нагоди 100-річного ювілею від дня народження Т.Г.Шевченка. Однак, провести їх, як належало, через відверту протидію царських властей так і не вдалося.

Певною втіхою для С.Л.Дроздова став хіба що його

переїзд у 1915 р. на роботу до Києва. Саме тут він і відсвяткував Лютневу революцію 1917 р., з якою пов'язував надії на утвердження в Російській державі принципів демократії та рівноправності усіх націй і народів. Сподівався, що після повалення самодержавства належні умови для розвитку власної культури отримає й український народ. Отже не дивно, що симпатії С.Л.Дроздова були на боці Центральної Ради, з багатьма лідерами якої його пов'язували давні творчі й товариські стосунки.

Прагнучи допомогти втіленню в життя проголошених Центральною Радою ідеалів, С.Л.Дроздов активно включився в громадську роботу. Зокрема, в липні 1917 р. він увійшов до складу організаційного бюро по скликанню І Всеукраїнського з'їзду поштово-телеграфних службовців, а в серпні був обраний його делегатом. В жовтні 1917 р. С.Л.Дроздов як делегат брав участь у роботі II Всеукраїнського з'їзду поштово-телеграфних службовців, на якому його обрали до складу Головної Ради поштово-телеграфної Спілки.

Незважаючи на значну завантаженість на службі та громадській ниві, він не забував і про своє покликання пам'яткознавця. То ж, коли в кінці 1917 — на початку 1918рр. ,розпочалися заняття у Київському археологічному інституті, який давав фахову підготовку з обсягу пам'яткознавства, став одним з перших його слухачів. Вже незабаром отримав можливість застосувати набуті знання на практиці — в квітні 1918р. С.Л.Дроздов очолив робочу групу по створенню Музею історії зв'язку, а згодом став його першим директором.

Проте, як і багато інших діячів національно-визвольного руху, С.Л.Дроздов не сприйняв політики глави Української держави гетьмана П.П.Скоропадського і в серпні 1918 р., побоюючись репресій, залишив Київ. Він виїхав до Білої Церкви, де очолив поштово-телеграфну

контору. Завідував нею до вересня 1919 р., коли денікінською адміністрацією був переведений на рядову посаду, яку й обіймав до початку 1923 р[5].

В Білій Церкві С.Л.Дроздов активно працював на пам'яткоохоронній ниві. Щойно прибувши до міста, він захопився справою організації музею старовини при місцевому осередку "Просвіти". Маючи непогану власну колекцію старовинних меблів, посуду, церковного начиння та ін., передав її до музею[6]. Заохочував до цього й інших колекціонерів, спільно з однодумцями рятував пам'ятки в залишених господарями панських садибах. Так що не випадково в березні 1919 р. був призначений завідуючим музею "Просвіти", а в лютому наступного року увійшов до складу комісії, яка опікувалась долею багатющої колекції пам'яток в родинному маєтку Браницьких.

Робота в комісії зайвий раз переконала С.Л.Дроздова у необхідності згуртування подвижників охорони пам'яток старовини і мистецтва, аби уберегти безцінні скарби від масового винищення в полум'ї братовбивчої громадянської війни, яке охопило на той час Україну. Відтак, в лютому 1920 р. постав Комітет охорони пам'яток старовини і мистецтва на Білоцерківщині[7]. Згідно зі Статутом комітету, він мав складатися з дійсних членів та членів-співробітників. Дійсними членами могли бути відомі учені та творчі працівники, меценати. "Членами-співробітниками, — зазначалось у Статуті, — можуть бути особи, що своєю працею, так або інакше, можуть допомагати Комітету". Кошти Комітету мали складатися з вступних внесків, пожертв та прибутків від платних лекцій, спектаклів, вечорів. Комітет ставив за мету провести реєстрацію пам'яток старовини і мистецтва повіту, організувати їх наукове дослідження та догляд за станом збереження, аби унеможливити загибель пам'яток. Як пріоритетне визначалось також завдання "ширить серед

громадськості, особливо серед шкільної молоді любов та пошану до рідних пам'яток". Комітет планував створити музей, архів та бібліотеку, в яких би зберігались археологічні знахідки, твори живопису, ужиткового мистецтва, меморіальні речі, документи, фотографії історичних діячів, художників, письменників, рукописи та стародруки тощо[8].

На організаційних зборах Комітету, які відбулися 15 лютого 1920р. С.Л.Дроздова обрали до складу його оперативно-розпорядчого органу — ради. В ній він зайняв місце товариша голови ради. Однак, місцеві органи не затвердили її склад. Так що тривалий час вона не мала змоги розгорнути свою роботу. В зв'язку з цим в червні 1920 р. на загальних зборах членів комітету була обрана нова рада, яку очолив С.Л.Дроздов. До ради увійшли також голова педагогічної ради Польської гімназії Р.Л.Ватенбург (товариш голови), викладачі гімназії Є.Д.Барановський (секретар) та М.П.Барановський, І.І.Вироцький, священик В.Р.Діаковський, співробітник Союзу споживчих товариств О.М.Кравченко, голова педагогічної ради Російської гімназії С.А.Живаго[9]. Вже в липні 1920 р. від імені ради комітету С.Л.Дроздов виступив у місцевій пресі з відозвою до широкого загалу, в якій закликав оберігати рідну старовину[10]. Видрукований на окремій листівці, текст відозви був розісланий також усім завідуючим школами, волосним ревкомам, настоятелям церков і костьолів, споживчим та ощадно-позичковим товариствам, кооперативам, авторитетним громадським та культурно-освітнім діячам повіту. Про заснування й початок діяльності Комітету С.Л.Дроздов повідомив також Українську Академію наук, Всеукраїнський та Київський губернський комітети охорони пам'яток старовини і мистецтва — державні пам'яткоохоронні органи.

Незабаром, 18серпня 1920 р. губернський комітет при-

значив С.Л.Дроздова головою повітового комітету охорони пам'яток (повіткопмис). Це рішення схвально сприйняли в колах подвижників збереження історико-культурної спадщини, оскільки ним відкривались можливості поєднання відповідних зусиль громадськості та державних органів. Однак, повітовий відділ народної освіти, в структурі якого мав діяти повіткопмис, виступив проти головування в ньому С.Л.Дроздова. Пригадавши його зв'язки з провідними діячами української революції, члени колегії повітвідділу охарактеризували С.Л.Дроздова як "людину непевну" і домоглися звільнення з посади голови повіткопмису.

Лише в грудні 1920 р. йому вдалося відстояти право на продовження діяльності громадського Комітету охорони пам'яток старовини і мистецтва на Білоцерківщині, у складі якого нараховувалося на той час вже 48 членів, як наукового товариства[11]. 16 січня 1921 р. відбулися загальні збори членів товариства, на яких були внесені відповідні зміни до його Статуту. Учасники зборів ухвалили також розпочати читання публічних лекцій про значення старовини та завдання її охорони.

З окремою доповіддю про діяльність товариства та його зусилля по врятуванню пам'яток та архівних документів з колекції Браницьких виступив С.Л.Дроздов. При цьому він наголосив на недбайливому ставленні повітвідділу освіти до проблем їх збереження. Справді, зусиллями членів спеціальної комісії і особисто С.Л.Дроздова багато предметів старовини, картин були перевезені до приміщення колишнього пансіону гімназії. Згодом їх перенесли до церковного приміщення. Однак, на початок 1921 р. над ними нависла загроза загибелі — необхідного догляду відділ освіти не здійснював. Документи архіву, які залишалися в палаці Браницьких, на той час були спалені. Тому учасники зборів запропонували

"відділу освіти скласти комісію по завідуванню державним музеєм", до якої увійшли 6 два представники товариства[12].

На жаль, повного порозуміння з відділом освіти товариство досягти так і не змогло: дуже часто на його пропозиції просто не зважали. Так що товариство навіть змушене було ініціювати перевезення частини колекції Браницьких до музейних установ м. Києва[13]. Втім, значна частина їх була врятована і згодом лягла в основу експозиції місцевого краєзнавчого музею.

Актуальність його створення місцеві органи влади визнали лише в 1924 р. Отож, згадали й про С.Л.Дроздова, який з 1 травня 1923 р. працював на скромній посаді помічника діловода окружного фінансового інспектора. Відтак, 1 лютого 1924 р. його призначили завідуючим Білоцерківським окружним музеєм[14].

Власне, музей ще належало створити. Задля цього С.Л.Дроздов не жалкував ні власних колекцій, ні власних сил — спішно приводив у належний стан пам'ятки Браницьких, обслідував стародавні церкви у найвіддаленіших селах, збирав рештки пам'яток з колишніх панських садиб і т.ін. І в січні 1925 р. музей прийняв перших відвідувачів. Щоправда, вже в серпні того ж року приміщення в колишньому зимовому палаці Браницької були передані під інші установи і експонати музею опинилися у вогкому підвалі того ж будинку. Майже рік довелося переконувати місцеві та центральні органи влади у неприпустимості такого ставлення до пам'яток, доки в травні 1926р. під музей не віддали колишній ксьондзівський будинок. Саме там і розмістились експонати семи відділів музею (доісторичної археології та геології, історичної археології, військовий, культів, етнографічний, мистецтв, нумізматичний), його бібліотека та Шевченківський куточок, в якому були зібрані видання

творів великого Кобзаря[15].

Музей досить скоро став важливим культурно-просвітницьким центром на Білоцерківщині. Лише з 1 серпня по 1 листопада 1926 р. його відвідали понад 1100 чол. Звернули увагу на новий музейний заклад і відомі пам'яткознавці України. Зокрема, М.О.Макаренко 29 липня 1927 р. залишив такий запис у музейній книзі відзивів: "Приємно вражений збірками музею, тим великим трудом, що його покладено для улаштування й прихильним відношенням самого ініціатора Музею до тих наукових потреб і праць, які наукова дисципліна вимагає від Музею. Щиро бажаю такому працівникові музейної ниви, як С.Л.Дроздов, продовжувати свою працю"[16].

Про це ж мріяв і сам С.Л.Дроздов. На той час він встановив досить тісні стосунки з Всеукраїнським археологічним комітетом (ВУАК) Всеукраїнської Академії наук — вищим науково-дорадчим органом Наркомату освіти України з обсягу пам'яткоохоронної роботи та музейного будівництва. Не раз звертався за допомогою до ВУАКу, користувався з порад фахівців-пам'яткознавців[17].

Отримував підтримку й від місцевих краєзнавців. Характерно, що після відкриття музею робота пам'яткоохоронного товариства, очолюваного С.Л.Дроздовим, значною мірою була підпорядкована інтересам його розбудови. Не випадково товариство прибрало назву Товариства охорони пам'яток старовини, мистецтва, природи та студіювання побуту Білоцерківщини. А на зборах Товариства від 16 листопада 1925 р. С.Л.Дроздов запропонував всю його подальшу працю "збудувати на краєзнавчій платформі" з тим, щоб пам'яткоохоронні завдання вирішувати в контексті комплексного дослідження Білоцерківщини. Пропозицію підтримали учасники зборів. Так що вже 26 листопада 1925 р. конституювалось Біло-

церківське краєзнавче товариство, яке очолив С.О.Гнатейко[18].

Незважаючи на подвижницьку працю С.Л.Дроздова, його стосунки з інспектурою (відділом) народної освіти, тепер вже окружною, залишались напруженими. Розглядаючи музей, насамперед, як політосвітний заклад, місцеве керівництво не могло змиритися з думкою про те, що його може очолювати людина, яка свого часу підтримувала Центральну Раду, брала участь в національно-визвольному русі. Так що вже в середині 1927 р. з боку окрінспектури народної освіти на адресу С.Л.Дроздова посипалися різноманітні зауваження, через які в жовтні того ж року він звільнився з посади директора музею. Зберігся акт передачі музею його новому директору, Ф.М.Іванову. Він засвідчує, що на кінець 1927 р. музейні фонди, зібрані переважно С.Л.Дроздовим, — єдиним науковим співробітником музею за час його існування — складалися з 4614 експонатів. Понад 8000 томів містила бібліотека при музеї. Отже, підвалини музею, закладені С.Л.Дроздовим, були досить вагомими.

Поважною установою став і окружний архів, який С.Л.Дроздов очолив у вересні 1925 р. Щоправда, 1927 рік не приніс радості й на архівній ниві — в листопаді посада завідуючого окрархом була скасована. І хоч С.Л.Дроздов залишився в архіві - архіваріусом — однак, таких, як раніше, можливостей впливати на стан архівної справи округи вже не мав[19].

Зрештою, в лютому 1930 р. він виїхав на Могилівщину, а в червні того ж року оселився в Черкасах. Звідти й був відправлений останній з відомих поки що листів С.Л.Дроздова, датований вереснем 1933 р.[20]

Джерела і література:

1. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі - ЦДАВО України). - Ф.166, оп.12, спр.2307. - Арк.2,6.
2. Там само. - Оп.6. - Спр.1749. - Арк.26.
3.Там само. - Оп.12.- Спр.2307. - Арк.6; Центральний історичний архів (ЦДІА) України у Києві. - Ф.725,оп.1. - Спр.22 а. - Арк.172; Спр.30. - Арк.112.
4. Супруненко А.Б. Археологические исследования Полтавского краеведческого музея (к 100-летию со дня основания) // Археологические исследования на Полтавщине. - Полтава,1990. - С.13.
5. ЦДАВО України. - Ф.166. - Оп. 12. Спр.2307. - Арк.1-3.
6. Полтавский день. - 1918. - 15 сентября.
7. Держархів Київської області (далі - ДАКО). - Ф.4156. - Оп.1.- Спр.12. - Арк.4.
8. Там само. - Спр.5. - Арк.14-25.
9. Там само. - Спр.12. - Арк.4 зв.
10. Вісті Білоцерківського повітревкому. - 1920. - 29 липня.
11. ДАКО. - Ф.4156.- Оп.1.- Спр.12. - Арк.5-5 зв.
12. Там само. - Арк.3.
13. Там само. - Спр.15. - Арк.51; Спр.16. - Арк.234,235,246.
14. ЦДАВО України. - Ф.166.- Оп.12.- Спр.2307. - Арк.7.
15. Дроздов С. Білоцерківський археологічно-етнографічний музей // Український музей. - К.,1927. - С.245-247.
16. ЦДАВО України. - Ф.166.- Оп.6.- Спр.1749. - Арк.21.
17. Науковий архів Інституту археології Національної академії наук (НА ІА НАН) України. - Ф.Всеукраїнського Археологічного комітету (ВУАК),Спр. 38. - Арк.117; Спр.109/1 - Арк.1; спр.110. - Арк35.
18. Там само. - Спр.38. - Арк.281-284 зв.
19. ЦДАВО України. - Ф.166.- Оп.6.- Спр.1749. - Арк.22 -24.
20. Стародуб О.В. Розвиток краєзнавчого руху на півдні Київщини (друга пол. XIX - поч. 30-х років XX ст.) //Юр'євський літопис. - 1996. - №1. - С.92.

Світлана Нестуля

М.О.Макаренко і становлення пам'яткознавчих центрів в Україні (1919 — початок 20-х років)

Видатний український археолог і мистецтвознавець, музейник і пам'яткоохоронець Микола Омелянович Макаренко впродовж усього часу існування Полтавської ученої архівної комісії був одним з найбільш активних її членів — пам'яткознавців. Розвідки М.Макаренка про старожитності Полтавщини друкувались в багатьох наукових та популярних виданнях колишньої Російської імперії[1].. Кілька його заміток про археологічні пам'ятки нашого краю були опубліковані в Трудах ПУАК[2], а видання Комісією підготовленого М.Макаренком археологічного зводу городищ, курганів і майданів Полтавської губернії[3], за оцінкою О.Супруненка, "сприяло подальшому археологічному вивченню величезного історичного району Дніпровського лісостепового Лівобережжя"[4].

Незважаючи на значну увагу учених до біографії та наукового доробку М.Макаренка[5], немало віх його життєвого шляху та напрямків діяльності залишаються малодослідженими. Серед них — його участь у формуванні перших пам"яткознавчих інституцій в Україні.

Як відомо М.Макаренко повернувся з С.Петербурга до Києва весною 1919 р. І відразу долучився до роботи секції мистецтв Українського Наукового Товариства (УНТ), президію якої в травні того ж року й очолив[6].

На початку 1920 р. О.Алешо, К.Антонович-Мельник, М.Біляшівський, В.Данилевич, В.Козловська, М.Макаренко, Л.Чикаленко та Д.Щербаківський звернулися до Ради УНТ з обгрунтуванням необхідності створення в структурі Товариства секції археології, яка мала опікуватися

дослідженням, охороною та популяризацією найдавніших пам'яток з історії України. Вже 9 лютого 1920 р. рада Товариства, заслухавши звернення провідних вітчизняних дослідників археологічних старожитностей, погодилася з їх пропозицією[7].

Незабаром відбулися установчі збори археологічної секції, на яких було обрано її президію (голова — Ю.Данилевич, заступник — К.Мельник-Антонович, секретар — В.Козловська) та затверджено перелік комісій, в яких мала вестись пам'яткознавча робота. М.Макаренко очолив комісію практичної археології. Щоправда, за край скрутного фінансового становища УНТ та складної військово-політичної обстановки в Україні робота секції звелась, в основному, до обговорення наукових доповідей з різноманітних проблем археології. Втім засідання секції мали не лише науково-теоретичне значення. Вони сприяли згуртуванню навколо секції провідних археологів та поціновувачів старовини України[8].

Саме переважно з числа членів секцій археології та мистецтв були сформовані перші пам'яткоохоронні інституції УАН, до становлення яких мав причетність і М.Макаренко. Зокрема, в кінці серпня — на початку вересня 1919 р. він був серед тих учених, які створили Комітет охорони пам'яток старовини при УАН. В перші дні окупації Києва денікінцями члени Комітету взяли під свій догляд музейний фонд, створений за радянської влади з пам'яток, покинутих їх власниками чи націоналізованих державою, архіви та книжкові збірки, пошкоджені в ході військових дій архітектурні шедеври міста[9]. Однак, створений при УАН комітет охорони пам'яток не знайшов підтримки з боку денікінської адміністрації і припинив свою діяльність.

Більш успішною виявилась спроба створення при УАН Комітету охорони пам'яток старовини і мистецтва за часів

польської окупації Києва у травні-червні 1920 р. Власне, відповідна робота з ініціативи М.Біляшівського розпочалася ще напередодні евакуації радянських військ з міста. Зокрема, організаційні збори Комітету відбулися 2 травня 1920 р. Їх учасники обрали на голову Комітету М.Біляшівського, його заступником — М.Макаренка, секретарем — І.Моргілевського. Як констатував згодом Ф.Ернст, працювати Комітету довелося в нелегких умовах, переборюючи протидію з боку польських окупаційних властей[10]. Все ж, зусилля Комітету не були марними. На нашу думку, ще й тому, що вони отримали певну підтримку з боку державних установ Директорії УНР, що повернулися до Києва разом з польськими військами [11].

Зрозуміло, що з відновленням у Києві радянської влади Комітет змушений був припинити діяльність. Однак, вже 1 лютого 1921 р. відбулося засідання ініціативної групи по заснуванню Археологічного комітету, в якому взяли участь К.Антонович, О.Грушевський, Й.Гермайзе, А.Дахнович, Ф.Ернст, В.Козловська, Г.Красицький, М.Макаренко, В.Міяківський, І.Моргілевський, Д.Щербаківський. М.Макаренко підтримав ідею створення Археологічного комітету не лише як наукового та науково-координаційного центру, а й наділеного адміністративними та контрольними повноваженнями — на взірець тих, які мала Петербурзька Археологічна комісія. Ця пропозиція не зустріла заперечень з боку інших учасників засідання. Вони підтримали пропозицію М.Макаренка про необхідність поширення роботи Комітету в межах усієї України та надання йому прав широкої видавничої діяльності.

Того ж дня було обрано голову президії Археологічного комітету. За більшістю поданих голосів ним став М.Макаренко. Секретарем обрали І.Моргілевського[12].

Вже на наступному засіданні Археологічного комітету

5 лютого 1921 р., за пропозицією І.Моргілевського, була утворена комісія "для упорядкування внутрішньої оздоби" Софії Київської, до складу якої, окрім нього, увійшли Г.Красицький, Ф.Ернст, Ю.Михайлів, М.Пахаревський та М.Макаренко[13].

Та вже незабаром на шляху розгортання роботи Комітету стали організаційні питання та проблеми з оформленням його статусу. Справа в тому, що з одного боку, ініціатори створення Археологічного комітету попередньо заручилися підтримкою Спільного Зібрання Академії, під покровительством якої він і формувався. Водночас, члени Комітету вважали його самоврядною автономною від УАН інституцією. Звідси й прагнення перебрати на Комітет не характерні для установ і комісій УАН і не передбачені її статутом адміністративні і контрольні права.

Спільне ж зібрання УАН розглядало Археологічний комітет як свою постійну комісію. Так що затвердивши 5 лютого 1921 р обрання М.Макаренка головою, а І.Моргілевського секретарем Археологічного комітету, Спільне Зібрання УАН водночас застерегло, "що після повернення до Києва хворого акад. М.Ф.Біляшівського він стане на чолі Археологічного комітету". 21 лютого того ж року Спільне Зібрання ухвалило запропонувати Археологічному комітету "у зв'язку з поверненням до Києва затвердити головою Комітету акад. М.Ф.Біляшівського, а заступником голови та керівничим справами Комітету — проф. М.О.Макаренка"[14].

Таке рішення викликало бурхливу реакцію з боку учасників засідання Археологічного комітету, яке відбулося 26 лютого 1921 р. Проходило воно під головуванням О.Грушевського, оскільки М.Макаренко відмовився виконувати обов'язки голови президії. Однак, після тривалих дискусій учасники засідання прийшли до

рішення відкласти питання про перерозподіл посад в президії до з'ясування статусу Комітету: чи є він цілком самостійна організація, чи це постійна комісія Академії наук?

26 березня 1921 р. А.Кримський, прибувши на засідання Археологічного комітету, спробував заспокоїти його учасників, пояснивши мотиви рішення про призначення на посаду голови президії Комітету академіка М.Біляшівського. На думку Спільного Зібрання, він мав бути "живим зв'язком Комітету з Академією". Аби схилити членів Комітету до компромісу, А.Кримський навіть запропонував їм скласти свій Статут, де було б обмежено вплив голови на хід праці Комітету і внести цей Статут на затвердження Спільного Зібрання. Але й ця пропозиція була відхилена. "Комітет, — читаємо у протоколі його засідання, — почуває себе ображеним незатвердженням на посаді голови тієї людини, яку він вважав найбільш відповідною для сих складних обов"язків і що він не бачить гарантії для нормального ходу праці в сучасних умовах" . Тому більшістю голосів було ухвалено розпустити Археологічний комітет[15].

Тим часом на початку 1921 р. Наркомат освіти ініціював об'єднання УАН з УНТ. Його умови розробила спеціальна Угодова Комісія, створена в березні 1921 р. з представників Академії та товариства, і 30 травня цього ж року затвердило Спільне Зібрання УАН. Ними, зокрема, передбачалось приєднання секцій археології та мистецтв УНТ до історично-філологічного відділу УАН. При цьому секція мистецтв мала отримати права автономної організації в рамках відділу. Секція ж археології відділу гуманітарних наук УНТ повинна була об'єднатися з Археологічним комітетом при Спільному Зібранні в Археологічну секцію історично-філологічного відділу. Вона мала обрати президію та сформувати Археологічний комітет, до якого ма-

ли увійти представники від інших відділів УАН та установ Києва, зацікавлених питаннями охорони пам"яток старовини та їх дослідження[16].

В липні-серпні 1921 р. відповідна реорганізація була проведена. В результаті — при ВУАН постала Археологічна комісія (так учені вирішили назвати запроектований раніше Археологічний комітет). Комісію очолила президія у складі Ф.Шміта (голова), М.Біляшівського (товариш голови).

Статутом передбачалось, що робота комісії буде вестися в шести секціях: археологічній, матеріальної етнографії, архітектурно-монументальній, історії мистецтва, охорони пам'яток природи, музеєзнавства. Кожна секція мала самостійно обрати керуючого, який отримував право входити до ради комісії. Окрім них, до ради входили також голова та вчений секретар комісії, обрані її пленумом.

Цілком закономірно, що першим конституювалися ті секції, які перейшли до УАН з УНТ. Зокрема, 15 серпня 1921 р. відбулося засідання археологічної секції, до якої увійшли М.Біляшівський, К.Антонович, М.Василенко, Й.Гермайзе, О.Грушевський, Л.Добровольський, В.Козловська, М.Макаренко, І.Моргілевський, Ф.Морозов, М.Пахаревський, М.Ткаченко, Д.Щербаківський, В.Щербина. Вже на початку засідання його учасники одностайно погодилися з тим, щоб на чолі секції залишалася попередня президія у складі М.Макаренка (голова), К. Антонович (товариш голови) та В.Козловської (секретар). Представляти секцію у раді Археологічної комісії за відсутності М.Макаренка уповноважили О.Грушевського [17].

У відповідності до затвердженого на засіданні плану роботи секції в 1921/22 році в першу чергу передбачались розкопки п'яти археологічних об'єктів Києва. Внесені ж до плану розкопки археологічних пам'яток в рай-

оні міст Вишгород, Васильків, Фастів, сіл Гатне й Теремки, Поштова Віта та Феофанії визначались "як завдання майбутнього часу". Серед ближчих у плані називались завдання популяризації пам'яток, підготовки фахівців-пам'яткознавців, обробки музейних експонатів та складання археологічної карти України[18].

Зрозуміло, що М.Макаренко увійшов також до секції мистецтв Археологічної комісії. В середині серпня 1921 р. він був включений до складу музейної секції, в якій мали працювати також М.Біляшівський, Г.Красицький, Ф.Морозов, Ф.Шміт, Д.Щербаківський та ін[19].

Нарешті, 16 серпня 1921 р. на засіданні етнографічної секції УНТ було прийнято рішення виділити для праці в секції матеріальної етнографії Археологічної комісії підсекцію загальної етнографії Товариства у складі: О.Алешо (керуючий), А.Онищук (заступник), Л.Шульгина (секретар), М.Біляшівський, Г.Колцуняк, В.Козловська, М.Макаренко, А.Носов, Д.Щербаківський[20].

На жаль, ВУАН не виділила необхідні для розгортання роботи Комісії кошти. В зв'язку з цим 7 вересня 1921 р. пленум Археологічної комісії визнав "необхідним продовжувати наукову діяльність на тих самих підставах, на яких вона велась в бувшому Науковому товаристві"[21].

Лише 4 жовтня 1921 р. після того, як Ф.Шміт зумів домогтися оплати членів президії Археологічної комісії за окремим штатом, йому вдалося скликати засідання ради комісії, в якому взяли участь голови секцій А.Онищук, М.Макаренко та секретар Ф.Ернст. Керівники секцій засвідчили готовність, навіть за край скрутних матеріальних умов, розбудовувати Археологічну комісію[22].

Незабаром, однак, з'ясувалось, що Спільне Зібрання ВУАН, затверджуючи 6 вересня 1921 р. статут Комісії, скасувало право голів її секцій брати участь в засіданнях історично-філологічного відділу Академії. Отже, по суті,

скасовувалась автономія секцій, чим порушувались умови об'єднання УАН з УНТ. В зв'язку з цим 7 листопада 1921 р. секції археології і мистецтв ухвалили "скликати комісію з голів секцій гуманітарного відділу для остаточного вирішення взаємовідносин між ВУАН й секціями гуманітарного відділу (колишнього) УНТ"[23].

Провести намічене засідання, однак, не вдалося. Тоді, 5 грудня 1921 р., М.Макаренко запропонував обговорити питання про взаємостосунки між колишніми секціями УНТ і ВУАН на спільному засіданні секцій археології та мистецтв Археологічної комісії. В результаті була прийнята пропозиція О.Грушевського відновити гуманітарний відділ УНТ, включивши до нього, окрім археологічної та мистецької, ще й етнографічну секцію. Д.Щербаківському доручалось провести відповідні переговори з президією етнографічної секції, а М.Макаренкові скласти перелік порушень умов об'єднання УНТ з УАН[24].

Про виконання доручення М.Макаренко доповів на засіданні секцій археології і мистецтв, що відбулося 19 грудня 1921 р. На ньому було ухвалено подати до першого відділу ВУАН доповідні записки з обгрунтуванням прав автономії обох секцій в його структурі[25].

"По умовам об'єднання Українського Наукового Товариства з Українською Академією наук, — зазначалось в підписаній М.Макаренком та В.Козловською заяві секцій мистецтв Археологічної комісії до першого відділу ВУАН від 21 грудня 1921 р., — ті секції Українського Наукового Товариства, які не мають аналогічних інституцій при Українській Академії наук, користуються автономією і мають свого окремого представника в відповідному відділі Академії наук. На цій підставі секція мистецтв повинна бути автономною. Але тим часом... її зроблено частиною Археологічної комісії.

...В цілому ряді питань праця секцій виходила далеко

за ті вузькі межі, які ставить собі Археологічна комісія... і тому секція мистецтв. — наголошувалось в заяві, — мислить себе окремою од Археологічної комісії одиницею, яка тільки в одній частині своєї роботи працює в контакті з іншими секціями Археологічної комісії, одиницею автономною, яка для захисту своїх інтересів мусить мати окремого представника в першому відділі Академії наук"[26].

Пленум Археологічної комісії, що відбувся 21 грудня 1921 р., визнав автономні права секції мистецтв. Наступний пленум комісії (28 грудня1921 р.) більшістю голосів (6 проти 3-х) санкціонував перехід на автономне становище також і археологічної секції. Після цього Археологічна комісія спільним Зібранням ВУАН була розпущена.

Безперечно, в діях ініціаторів виходу зі складу Археологічної комісії її провідних секцій не важко було помітити певні суб'єктивні мотиви. Зокрема, навіть з лаконічних протоколів засідань чітко проступає їх "ностальгія" за УНТ. Однак, для цього були й об'єктивні причини. Справа в тому, що об'єднання Товариства з ВУАН проходило на тлі продиктованого державними органами катастрофічного скорочення штатів Академії[27].

В зв'язку з цим, вихід з Археологічної комісії секцій археології та мситецтв необхідно розцінювати не лише як форму протесту проти порушення обіцяних їм прав автономних підрозділів ВУАН, а й як спробу зберегти, принаймні, вже апробовані громадські форми об'єднання пам'яткознавців, за їх підтримки домогтися створення належних умов праці дослідників пам'яток історії і культури в рамках Академії.

Варто наголосити й на тому, що йдучи на такий крок члени секцій археології і мистецтв аж ніяк не заперечували важливість діяльності Археологічної комісії як координаційного центру дослідження пам'яток України, вис-

ловлювали готовність хоча б "тільки в одній частині своєї роботи" співпрацювати з нею. Секції археології і мистецтв,які з січня 1922 р. поновили свої спільні засідання, прагнучи зберегти за собою ті наукові та науково-координаційні повноваження, які вони мали здійснювати у відповідності до затверджених Археологічною комісією інструкцій про завдання їх діяльності. Це видно,зокрема, з ухвали секцій від 30 січня 1922 р. щодо археологічних дослідів в садибі Софійського собору,які планувалися ще Софійською та Археологічною комісіями. "Ухвалено, — зазначалось в протоколі спільного засідання секцій, — передати їх [до] археологічної секції". При чому учасники засідання направили заяву до правління ВУАН такого змісту: "Маючи на увазі, що археологічній секції б.УНТ при ВУАН було доручено раніш утворення Археологічної комісії, а також маючи на увазі важливість цієї праці, секція вважає можливим продовжити ці досліди".

Відповідно — обидві секції розраховували на фінансування своєї діяльності з бюджету Академії. Саме з такою заявою до Ліквідаційної комісії УНТ,яка мала забезпечувати злиття товариства з ВУАН,звернувся на початку 1922 р. голова секцій археології і мистецтв М.Макаренко. Однак, до кінця січня ніякої відповіді від неї секції не отримали. В зв'язку з чим 30 січня 1922 р. вони ухвалили таке ж невизначене рішення,як і їх становище: "позаяк зараз археологічна й мистецька секції входять в археологічну комісію (яку скасовано), то в повістках ставити "секції б.УНТ при ВУАН"[28]. Проте це було швидше їх побажання,оскільки офіційно затвердженого Академією навіть подібного статусу секції не мали.

На загальних зборах Науквого товариства, що відбулися 15 лютого 1922 р., представники ВУАН пообіцяли привести його у відповідність до схвалених Спільним зібранням 30 травня 1921 р. умов об'єднання обох науко-

вих інституцій. Та попередній досвід свідчив, що Ліквідаційна комісія, яка мала слідкувати за їх дотриманням, не завжди могла домогтися цього. В зв'язку з цим, 20 лютого 1922 р. секції мистецтв і археології ухвалили обрати Д.Щербаківського представником гуманітарного відділу УНТ у Ліквідаційній комісії та доручили М.Макаренкові скликати Спільне засідання гуманітарного відділу, на якому доповісти про факти порушення прав колишніх секцій Товариства в Академії[29].

Скликати його, проте, так і не вдалося. Всі ж спроби М.Макаренка уладнати справу з керівництвом ВУАН самостійно не привели до успіху. 2 жовтня 1922 р. на спільному засіданні секцій він повідомив, що на його прохання надати право представництва від секцій у Спільному Зібранні ВУАН, один із відповідальних працівників Академії заявив: "Скільки б Ви не бились, — представництва Ви не одержите." Неодмінний же секретар Академії А.Кримський на запитання про таке становище відповів: "Секцій більше не існує".

Оцінивши ситуацію, що склалася, М.Макаренко запропонував два, як на його думку, можливі шляхи виходу з неї. Перший - "являтися на засідання Академії без окремих запрошень". Однак, він міг призвести до подальшого загострення стосунків секцій зі Спільним Зібранням, яке, здається, не збиралося прощати М.Макаренкові його активність супроти голови Археологічної комісії академіка Ф.Шміта. Це усвідомлював і сам М.Макаренко. Тому він особисто запропонував "переобрати голову секцій і таким чином уладнати це непорозуміння". Учасники засідання підтримали його пропозицію, погодившись водночас і з Д.Щербаківським, який обгрунтував "необхідність розподілу двох секцій для виходу з цього становища"[30].

Незабаром, 9 жовтня 1922 р. на спільному засіданні секцій археології та мистецтв відбулися вибори головую-

чих в них. Зокрема,головою секції мистецтв було одноголосно обрано академіка О.Новицького,а археологічної — М.Макаренка, який на час виборів був відсутній на засіданні. Вважаючи справу вирішеною, його учасники ухвалили "офіційно сповістити ВУАН про обрання голів секцій і просити Правління ВУАН сповіщати їх про Загальні Зібрання ВУАН". Та М.Макаренко, який прибув на засідання, рішуче одмовився бути головою археологічної секції[31].

Впродовж наступних років існування археологогічної секції, яка увійшла до структури ВУАН, М.Макаренко продовжував працювати у її складі. Однак, керівних посад ні в секції, ні в інших академічних пам'яткознавчих інституціях (Археологічний комітет, Всеукраїнський Археологічний комітет та ін.) ніколи не обіймав. Отже,значний досвід та організаційний хист М.Макаренка, його енергія й подвижництво через суб'єктивно негативне ставлення до нього з боку ряду керівників ВУАН так і не були повною мірою використані в інтересах розвитку національних пам"яткознавчих інституцій.

Примітки:

1. Художественно-промышленная керамическая школа имени Н.В.Гоголя в г. Миргороде, Полтавской губернии // Искусство и художественная промышленность. - Отд. 2. - 1900. - №2. - С.13-19; Писанки из Полтавской губернии. Там же. Отд.2. - 1901. - №6. - С.30; Отчет об археологических исследованиях в Полтавской губернии в 1906 г. // Известия императорской археологической комиссии. - 1907. - Вып.22. - С.38-90; Мало-Перещепинский клад // Аполлон. Русская художественная летопись. - 1912. - №13. - С.177-179; Собрание князей Л.М. и Е.Л.Кочубей // Старые годы. - 1912. - Янв. - С.3-14.
2. Материалы по археологии Полтавской губернии // Труды Полтавской ученой архивной комиссии. - 1908. - Вып.5. - С.201-212; Предметы из "случайных раскопок кургана близ с.Тишки Лубенского уезда // Труды ПУАК. - 1916. - Вып.14. - С.16-24.
3. Городища и курганы Полтавской губернии: // Сб.топогр.сведе-

ний. Изд.Полтавской ученой архивной комиссии. - Полтава, 1917. - 124 с.
4. Труды Полтавской Ученой Архивной Комиссии. 1905-1917. Библиографический указатель. - Полтава,1991. - С.5.
5. Шовкопляс І.Г. Археологічні дослідження на Україні (1917-1957) : Огляд вивчення археологічних пам"яток. - К.:1957. - 424 с.; Макаренко Микола Омелянович (1877-1936) // Українська радянська енциклопедія. - К.,1962. - Т.8. - С.400-401.; Цвейбель Д.С. Микола Омелянович Макаренко :(До 40-річчя відкриття Маріупольського могильника) // Український історичний журнал. - 1970. - № 8. - С.128-130; Білодід О.І. Про Макаренка М.О. // Археологія. - К.,1989. - № 1. - С.120-131; Граб В.И. Дело Н.Е.Макаренко // Вивчення історичної та культурної спадщини Роменщини : проблеми і перспективи : // Тези доповідей. - Суми; Ромни,1990. - С.29-30; Макаренко Д.О. Микола Омелянович Макаренко. - К. 1992. - 168 с.; та ін.
6. Макаренко Д.О. Микола Омелянович Макаренко. - К.,1992. - С.36.
7. Інститут рукопису Центральної наукової бібліотеки ім.В.І.Вернадського Національної Академії наук (далі - ІР ЦНБ НАН) України. - Ф. Х. - спр. 31609. - Арк.1.
8. Науковий архів Інституту археології Національної Академії наук (далі НА ІА НАН) України. - Фонд Всеукраїнського археологічного комітету (далі ВУАК). - Спр.3. - Арк. 20,22.
9. Кот С. Первый на Украине (к образованию Всеукраинского комитета охраны памятников искусства и старины) //Истор.краеведение в СССР: Вопросы теории и практики. Сб.научн. статей.- К., 1991.- С.264.
10. Ернст Ф. Справа охорони пам'яток мистецтва й старовини у Києві // Збірник секції мистецтв. - К.,1921. - № 1. - С.151.
11. Центральний державний архів вищих органів влади і управління (далі ЦДАВО) України. - Ф.3689. - Оп.1. - Спр.14. - Арк.164.
12. НА ІА НАН України. - Ф.ВУАК. - Спр.3. - Арк.4-4зв.
13. Там само. - Арк.5-5зв.,6-6зв.
14. Історія Академії наук України. 1918-1923. Документи і матеріали. - К.,1993. - С.463-464.
15. НА ІА НАН України. - Ф.ВУАК. - Спр.3. - Арк.7-9.
16. Храмов Ю.,Руда С., ПавленкоЮ., Кучмаренко В. Рання історія Академії наук України (1918-1921). - К. - 1993. - С.169,176-178.
17. НА ІА НАН України. - Ф.ВУАК. - Спр.3. - Арк.19,63-67.
18. Там само. - Арк.21.
19. Там само. - Арк.31-35,136.
20. Там само. - Арк.22,150.
21. Там само. - Арк.51.
22. Там само. - Арк.83.

23. Там само. - Арк.66.
24. Там само. - Арк.81.
25. Там само. - Арк.77.
26. Там само. - Спр.679. - Арк.115.
27. Храмов Ю, Руда С., ПавленкоЮ., Кучмаренко В., Назв. праця. - С.180.
28. НА ІА НАН України. - Ф.ВУАК. - Спр.31..- Арк.85-85зв.
29. Там само. - Арк.86-87.
30. Там само. - Арк.96-101.
31. Там само. - Арк. 103.

Віталій Ханко

Художньо — промисловий інститут у Миргороді

До найстаріших навчально-керамічних осередків України відноситься Миргородський керамічний технікум ім. М.Гоголя, заснований 1896 року як Художньо-Промислова Школа ім.М.В.Гоголя. У першій половині XX ст. навчальний заклад зазнав ряд реорганізаційних перетурбацій і педагогічно-настановчих змін. Найпримітнішим періодом, на нашу думку, був той, коли старосвітська Гоголівська школа набула статусу Художньо-промислового інституту. Хоч він діяв лише навчальний рік (1918 — 19), але роль у мистецькому процесі була відчутною. Тут викладало гроно видатних українських мистців і педагогів, цьому сприяла добре поставлена технічна база, фахово устатковані й підібрані бібліотека та музей. Позитивні оцінки й відгуки про інститут у Миргороді й донині живуть у пам'яті й свідомості місцевих мешканців.

За сторічний період у стінах навчального закладу отримали фахову підготовку і пройшли студії відомі мистці, талановиті вчені, інженери, керівники й майстри виробництва багатьох керамічних підприємств рідної України, Казахстану, Молдови, Монголії, Російської Федерації, Таджикистану, Узбекистану, а окремі вихованці як кераміки чи керамісти працювали у Польщі, США й Великобританії.

Донедавна історії керамічного технікуму ім.М.Гоголя (так називається заклад із 1936 року) була присвячена нечисленна література. Про функціонування Художньо-

промислового інституту в книжковій продукції комуністичного режиму повоєнних років не згадується, бо діяла заборона щодо висвітлення доби Української Народної Республіки. Вперше про інститут у Миргороді інформує позацензурна діаспорна "Енциклопедія Українознавства" за 1962 рік[1] згодом про неї подає київський мистецтвознавець Б.С.Бутник-Сіверський і то у ранзі "художнього" і датує 1920 роком[2]. Перші правдиві дані про Миргородський художньо-промисловий інститут подали краєзнавець і завуч керамічного технікуму А.Руденко[3] та автор цих рядків[4]. Починаючи з 1970-х, у Києві, Варшаві й Нью-Йорку з'явилися друком монографічні матеріали про братів Василя і Федора Кричевських, де йдеться також і про Миргородський художньо-промисловий інститут, пов'язаний з їхніми життєвими долями[5]. Проте історики і культурологи України та діаспори обходили мовчанкою [illegible] діяльність Миргородського художньо-промислового інституту, бо їм не були відомі відповідні матеріали й архівні документи. Справа зрушилася лише завдяки сторічному ювілею Миргородського державного керамічного технікуму ім. М.Гоголя восени 1996 року, коли була проведена науково-теоретична конференція, видано матеріали цієї конференції[6] та монографічне дослідження про навчальний заклад[7].

Вихованці старої Гоголівської Школи неодноразово порушували питання щодо реорганізації у вищий навчальний заклад чи, принайні, у художнє училище. Свої вимоги вони зачитували перед членами педагогічних рад і гласними Полтавського земства у 1905,1911,1912 і 1917 рр. Нагода трапилася тоді, коли стало відомо про звершення Лютневої революції у Петербурзі. "Учні школи сприйняли цю звістку надзвичайно бурхливо, — згадував у січні 1972 р. кераміст Ю.Чернега з Дніпропетровського. —

Директора школи Кир'якова ледве не скинули з другого поверху. Перш усього в канцелярії школи порвали портрет Миколи II. Всі вийшли з музикою на демонстрацію по місту. Знищували герби та емблеми на установах царського режиму"[8]. Після цього терміново скликали загальний з'їзд учнівської молоді Школи. На з'їзді постановили: обраний учнівський комітет відає справами товариського суду, бібліотекою /при ній відкривається відділ української книжки/, призначає стипендії, допомагає бідним і слідкує за поведінкою всіх вихованців[9]. Але директор школи і частина старорежимних викладачів не сприйняли нормальний, демократичний вияв "гоголян". Виникли непорозуміння, загострилися стосунки з Кир'яковим, якого учні ненавиділи за грубість і жорстокість, за доноси, за зв'язки з поліцією. Утворився "Об'єднаний комітет з реорганізації школи", куди увійшли не лише педагоги й вихованці гоголівської школи, а й діячі земства, колишні випускники і представники від Рад солдатських і робітничих депутатів[10].

Розвиток таких екстремальних подій у Миргороді спонукав земців у Полтаві /якому була підпорядкована Художньо-Промислова Школа і Міністерству фінансів у Петербурзі/ зізвати екстренне засідання. Тодішні полтавські газети докладно інформували про всі перипетії. 23 червня земці заслухали офіційну доповідь, виступили гласні. Присутнім були зачитані документи із жандармського губернського правління. З них випливало, що "директор Кир'яков перехоплював учнівські листи і доставляв їх у жандармське управління. За його повідомленнями відбувалися серед учнів арешти. Арештовані тижнями знаходилися в ув'язненні і згодом за відсутністю доказів відпускалися"[11]. Гласні Яковенко і художник-викладач О.Сластьон "змалювали картину обурливої поведінки директора Кир'якова, який не соромився у висловлюваннях

на адресу учнів, викладацького персоналу і навіть сторонніх. Вказувалося на те, що за даними Кир'якова вихованці школи знаходилися під жандармським наглядом, деякі з них навіть були у тюремному ув'язненні і т.д."[12].

Члени земського зібрання вирішили "про усунення Кир'якова; а розслідування всіх даних по Миргородській школі і розгляд питання про перетворення школи в керамічний інститут з новою упорядкованою програмою передати в окрему комісію"[13].

Директора, котрий так скомпрометував себе, звільнили і призначили нового — ним став викладач малювання, титулярний радник Р.А.Пельше. 5 липня 1917 р. "Об'єднаний комітет з реорганізації школи" звернувся до Центральної Ради у Київ з клопотанням відкрити Керамічний інститут і взяти навчальний заклад під свою опіку[14].

З тих матеріалів, що зберігаються у Державному архіві Полтавської області видно, що невизначений стан зберігався у Миргороді ще рік. За цей період латиша Р.А.Пельше звільнили і призначили М.Ф.Зеленова[15]. Лише, коли у Київі встановилася гетьманська влада, справа з реорганізацією зрушилася. Відділ народної освіти при Полтавському земстві 30 серпня 1918 року своїм наказом звільнив всіх старих вчителів і майстрів Гоголівської школи. На прохання полтавських земців бути директором запросили широко знаного в Україні Василя Кричевського[16], за проектом якого звели будинок Полтавського губернського земства. Його заступником, точніше, інспектором призначили М.Ф.Зеленова. Але невдоволені з викладацько-технічного колективу вказували, що вони обидва не мають спеціальної освіти. Земська управа у своєму відношенні 3 вересня 1918 року за ч.1412 зазначає, що В.Кричевський є професором української Академії Мистецтв[17].

Вироблений статут майбутнього інституту затвердив 29 серпня 1918 року керуючий справами мистецтв і національної культури в Київі[18]. Як бачимо позитивне вирішення сталося за часів української держави, за гетьманування Павла Скоропадського. У плані українського культурного руху як вимоги історичного моменту була нагальна потреба у відкритті національних навчальних закладів, у т.ч. вищих. Міністерство вищої освіти і мистецтва восени 1918 року відкрило державні українські університети у Київі й Кам'янці-Подільському, Український Історико-філологічний факультет у Полтаві та художньо-промисловий інститут у Миргороді. На жаль, про останній навчальний заклад не згадує у своїй поважній монографії діаспорний вчений М.Семчишин з США[19].

Через місяць по затвердженню київськими урядовцями статуту майбутньої вищої інституції у Миргороді відбулося спільне засідання Ради новоствореного художньо-промислового інституту та педагогічної Ради, на якому голова Полтавської губернської народної управи доповідав про нові завдання й статут закладу[20]. Йшлося про комплектування нового викладацького колективу відмінного від старого, просякнутого ворожістю, а то й байдужістю до всього українського. Було також вирішено питання про остаточний розрахунок з вчителями і майстрами Гоголівської школи. Вів засідання директор Інституту В.Кричевський. На засіданні були присутні нові викладачі, цвіт українського мистецтва, які прибули з Київа — графік Софія Налепинська-Бойчук, монументаліст-реставратор Микола Касперович, артист-маляр Юхим Михайлів. З старих викладачів художніх дисциплін лишили єдиного Опанаса Сластьона, з майстрів — Станіслава Патковського, Івана Назарова та Антона Боровічка[21].

Художньо-промисловий інститут мав два відділення: технічно-керамічний і декоративного народного мистецтва з педагогічними курсами, на яких вчилися учні 1У і У курсів старої Гоголівської школи /їх готували як учителів малювання/, і підготовчими класами[22]. Навчання велося рідною мовою. Приймали молодь віком від 14 до 21 років, навчання було безплатним і розраховано на 4 роки. На 1 грудня 1918 року в інституті вчилося 241 учень, з них 174 юнаків і 67 дівчат[23].

Перший пункт статуту визначав основне завдання: "Інститут має метою підготовлення для розвитку на Україні художньої промисловості та кустарного діла спеціально вихованих з художнього та технічного боку техніків-художників для фабрик і заводів, інструкторів для кустарних промислів і художників по індустріальній композиції"[24]. Курс навчання поділявся на теоретичну і практичну частини. Практичні роботи проводилися у майстернях, де молодь вивчала моделювання, гончарне токарство, керамічну технологію, кераміко-графічну графіку, утилітарну хімію, мінералогію, геологію. Окрім майстерень, інститут мав шкляну гуту, власний цегельний завод на хуторі Олексіївка.

Студенти брали найактивнішу участь у громадському житті міста, відгукуючись на тодішні національні події й свята доби Української Народної Республіки, займалися художньою самодіяльністю. Славився хор "гоголян".

На 1918 рік, коли В.Кричевський приступив до виконання своїх обов'язків як директор Інституту, Миргород був містом з глибоко-провінційним укладом життя. Тут на директора новозаснованої інституції дивились як на недосяжно-поважну особу, як на "високе начальство". Мистецтвознавець В.Павловський у монографії про Василя Кричевського пише: "Перші ж кроки Кричевського як директора були, на думку і персоналу

школи, і місцевого населення, нечувані: він запровадив у новому інституті українську мову — і для викладів, і для загального вжитку.

Перед тим усе навчання провадилось російською мовою, яка і по революції залишилась офіційною мовою в цьому чисто-українському місті"[25].

Як і Опанас Сластьон, він користувався повагою у студентів і коли його арештовували за доносами то протопопа Л.Діателовича, то невдоволеного майстра кераміки Г.Березовського[26], загальні збори педагогів і вихованців постановили про негайне звільнення директора з-під варти[27]. Зважаючи на неодноразові прохання студентів і їх вимоги на захист, здавалося б, "чиновника високого рангу", голова миргородського ЧК П.Нечеса /Нечес/ відпускав на волю В.Кричевського[28].

В.Кричевський зі студентами. Миргород 12 травня 1919 р. Фото з приватного архіву мистецтвознавця Віталія Ханка.

Про характер викладів Василя Кричевського найкраще подає один з його вихованців в інтерпретації згаданого біографа В.Павловського: "Як був тільки призначений директором Василь Григорович, то старий директор і його прихильники з бувших учителів Школи порадили нам

/студентам — В.Х./ збойкотувати нового директора і не ходити на його і нових учителів виклади... Але потім від інших учнів ми довідалися, що Василь Григорович зовсім не такий директор, як про нього говорили старі вчителі. Насамперед, він чудово малює. Потім, що він якийсь дуже добрий чоловік і зовсім не подібний до нашого бувшого начальства, що з ним можна говорити не боячись й що він завжди уважно вислухає учня. А коли вже щось розповідає чи показує на викладах, то вже так, що ліпше й уявити не можна.

Я пішов послухати Василя Григоровича і був просто приголомшений. Він саме тоді викладав орнаментику /композицію орнаменту/. Скільки ж я тоді за той один виклад почув нового й цікавого. З того я побачив, що це майстер, і то дуже великий. З старих наших учителів ніхто не проведе на два вершки /9 см./ лінію, щоб не поправляв її кілька разів, а тут тобі зразу без поправок написано цілий великий орнамент. Я тоді всією душею віддався Василеві Григоровичу, а за мною багато перейшло з опозиції й інших. Василь Григорович теж уміє робити рисунки на горшку чи на мисці поливою з ріжка, як гончар, і все вміє сам показати"[29].

Наведений уривок красномовно свідчить про те, що В.Кричевський дійсно мав неабиякий хист до педагогічної праці. Він умів аналізувати українські народні візерунки, його складові частини, характер і витоки. "Він показував його зв'язки з мистецтвом Трипільської культури — наприклад, в орнаментах мисок і взагалі кераміки — і перший, на основі мистецького аналізу кераміки, твердив, що культура Трипілля, розповсюджуючись на південь по Балканах, дійшла до Егейського моря і стала зародком Критської культури"[30].

Довголітній викладач Гоголівської школи Опанас Сластьон як енциклопедична особистість добре знався на ук-

раїнській історії, культурі, архітектурі, народному мистецтві й орнаменті зокрема. Його як невтомного популяризатора Шевченкової музи, графічного інтерпретатора поеми "Гайдамаки"[31], палкого прихильника козацької старовини й ілюстратора творів історика Д.Яворницького[32] любила студентська молодь, він користувався загальною пошаною.

Будучи учасником величних подій, коли були проголошена Центральна Рада, Українська Народна Республіка, він по-козацьки завзято включився у процес творення культури свого народу. Він не лише викладав, а провадив велику громадську й культурно-освітню роботу. Керував місцевою філією "Просвіти", під його орудою шанувальники Мельпомени здійснювали постановки української театральної класики, займалися художньою самодіяльністю[33]. Завдяки О.Сластьону, Миргород мав славу театрального міста. Впродовж довгого життя він підтримував контакти з народними кобзарями, які виступали перед миргородцями. У період соціально-політичних потрясінь, коли у 1918 — 1920-х рр. велися московсько-українські війни, коли владарювали то "червоні", то "білі", то "зелені", старий мистець, спостерігаючи руйнацію, виношував ідею створення місцевого "Наукового і художньо-промислового музею"[34]. Призбирувалися експонати також і для інститутської музейної збірки.

Сам В.Кричевський і приїжджі з Київа знані діячі української культури добре розумілися яку силу мають твори для майбутніх фахівців і взагалі мистецьке зібрання у стінах навчального закладу. Тож недарма через півтора місяця після відкриття інституту, 4 листопада 1918 року, на засіданні педагогічної Ради було поставлено питання про становище музею і настільки його збірка мистецьких речей позитивно впливає на навчальний процес і підготовку національно свідомих спеціалістів. Присутні

В.Кричевський, С.Налепинська-Бойчук, М.Касперович, Ю.Михайлів, інспектор М.Зеленов одноголосно констатували і підтримали рішення: "В розпорядженні губернської управи мається музей,котрий обслуговує потреби невеликої кількості людей і більшу частину своїх предметів тримає в скринях. Інститут же конче потребує собі підсобні речі,можливий спосіб користування речами музею педагогічна Рада вважає такий: по вибору директора інституту,частково перевозяться до інституту і після зроблення з них копій повертаються до музею, і так має провадитись доти, доки музей інституту не поповниться бажаючою кількістю речей"[35].

Професор В.Кричевський при допомозі історика мистецтва й археолога В.Щербаківського, який на той час завідував археологічним відділом природно-історичним музеєм Полтавського земства, відібрав перш усього класичні взірці українського народного мистецтва: 11 килимів,4 плахти,36 мисок,2 носатки,глечик,сулію,посудину "баран". Художники-педагоги постановили також: "Одночасно необхідно приступити до копіювання зразків у Київському музеї,... також придбання деяких дублікатів. На початок зазначених заходів потребується кошти в розмірі 5000 карбованців"[36].

Поступали й експонати до інститутського музею. Красномовним свідченням збирання експонтів є розписка, підписана В.Кричевським,що зараз схороняється у Державному архіві Полтавської області: "1919 року 19 червня одержано від виконавчого комітету Миргородського килим для музею художньо-промислового інституту"[37].
Молодшими колегами Опанаса Сластьона були маляр-символіст, випускник Строганівського центрального художньо-промислового училища в Москві Юхим Михайлів і реставратор,випускник Краківської Академії мистецтв Микола Касперович. Вони поселилися у Мирго-

роді /Ю.Михайлів з дружиною і маленьким синочком/ у будинку на території інституту, що містився біля скляної гути[38]). Обидва мусили полишити Київ, бо на державній службі місяцями не отримували платні. Приміром, Ю.Михайлів був на той час урядовцев і працював у Головному управлінні в справах мистецтв і національної культури. У Миргороді він викладав креслення і нарисну геометрію, а його колега М.Касперович — малюнок[39].

Малювання викладала С.Налепинська-Бойчук[40], дружина творця монументальної школи в українському малярстві Михайла Бойчука. Проживаючи з малим сином Петрусем два з половиною роки, "організувала в Миргороді майстерню-школу виробу художніх дитячих цяцьок - керувала нею півтора року", як писала сама мисткиня у своєму життєпису за 1927 р.[41] Керамічне малювання вів І.Назаров, порцеляну і майоліку — С.Патковський, будівельну справу — А.Боровічко.

На прохання В.Кричевського, лекції з історії мистецтв читав відомий україніст, професор Полтавського українського університету Вадим Щербаківський[42]. У Миргороді в інституті, на педагогічних курсах і підготовчих класах освіту здобували майбутні художники, керамісти, техніки керамічного виробництва Олександр Бізюк /Бізюков/, Михайло Дробот, Настя Гопкало, Сергій Томах, Іван Обідний, брати Павло і Сергій Демидовські, Олександр Саєнко, Олександр Статива, Юрій Чернега, Лука Калениченко, Василь Візир. У Державному архіві Полтавської області зберігаються листи й прохання вихованців тієї доби. У невеликому листі Олександра Саєнка до В.Кричевського звідомляється, що залізничний транспорт не ходить і тому не може приїхати наприкінці березня-квітня 1919 р. з м.Борзни на Чернігівщині, але вдома він зайнятий композицією і малює з натури портрети[43]. У

повоєнні роки О.Саєнко уславився своїми творами на національну тематику виконаними в оригінальній техніці - інкрустацією соломою. Він завжди з великим пієтизмом згадував про свою науку в В.Кричевського. Майбутній художник і дослідник петриківського малювання на Дніпропетровщині О.Статива прохає педагогічну Раду інституту призначити йому "дармові обіди", оскільки сидить без грошей, які не можуть вислати ні батьки, ні Новомосковська управа і прохає "звернути увагу на мою просьбу і визволити... з скрутного становища"[44]. Серед стипендіатів Полтавського земства був Л.Калениченко[45], який у передвоєнні та повоєнні роки став відомим у Києві мистецтвознавцем і реставратором. В.Візир як вчений досліджував кераміку і готував молодь у Київському інженерно-будівельному інституті.

Нестабільні політичні обставини 1918 — 1919 років, коли у Миргороді, перебували то московсько-більшовицькі загони, то частини Денікінської білогвардійської армії, то проходила рейдом анархістсько-селянська армія батька Н.Махна, не сприяли нормальній роботі навчального закладу. У червні 1919 р. навчальний корпус одна з військових частин використала навіть для своїх потреб як казарму. Полтавська газета "Рідне Слово" констатувала: "...Інститутові не пощастило: Гетьманщина давила демократичні права земства, а се відбивалося й на інститутові /по доносу навіть була урядженa гетьманська ревізія інституту/. Московські комуністи мітингували в будинку інституту і перешкоджали нормальній роботі"[46].

Умови, в яких жили викладачі, майстри та студенти, були складні, не прості: постійна відсутність коштів, затримки з видачею платні й стипендій, неможливість дістати дров і палива для функціонування керамічних майстерень і гути, мобілізація до війська юнаків при зміні режимів. Невдоволення, доноси і погрози українофобів,

членів чорносотенної організації "Союз русского народа", промосковськи налаштованих шовіністів, арешти українських інтелігентів і свідомих громадян. Навіть професора В.Кричевського тричі арештовували зимою і весною 1919 року, його садило ЧК у камеру смертників. І лише заступництво В.Г.Короленка чи вимоги студентства, викладачів і службовців інституту і курсів рятувало життя відомої на всю Україну людини. Учень педагогічних курсів Василь Візир на чолі делегації з'явився до миргородського ЧК з документом, в якому охарактеризовано В.Кричевського як мистця, "котрий за час перебування в інституті був зайнятий виключно роботою з учнями,... і в роботі політичній за складом свого характеру ніякої участі не приймав, працюючи з ранку до вечора у класах і вдома за малюнками". Заключні рядки клопотання: "Художник Кричевський як людина, яка володіє позитивними душевними якостями, завжди йде назустріч як найбіднішим учням, так і всім службовцям інституту, — загальні збори постановили: клопотатися перед владою про звільнення т.Кричевського від арешту"[47].

Коли влітку 1919 року професор Василь Кричевський виїхав до Києва окупованого білогвардійцями, то він писав І.Назарову: "Моє особисте становище ще більш прикре: кровава дизентирія, котрою переслабіла моя сім'я, і нещастя з сином, який зараз лежить у лікарні і якого я не можу лишити тут одного, не дають мені можливості виїхати з Києва"[48]. Мистець так і не повернувся до Миргорода.

У серпні Миргород окупували денікінські вояки. Юнаків, придатних до військової служби, мобілізували. Внаслідок значного скорочення навчаючої молоді і відсутності коштів у Полтавській земській управі постановили закрити інститут на весь 1919 — 1920-й рік[49]. 15 вересня 1919 року відбулося закриття мистецького на-

вчального закладу. 27 вересня В.Кричевський надіслав до Полтави заяву з відмовою від посади директора до педагогічної Ради інституту, 18 лютого 1920 року він писав: "Зараз я вже 5-й місяць состою професором української Академії мистецтв у Київі і це перешкоджає мені стати знову на чолі Миргородського інституту,...

Щасти Вам, Боже, у Ваших намірах, а я чим зможу завжди з великою охотою допоможу Вам"[50].

За сторічний період діяльності навчально-керамічного осередку в Миргороді у руслі зденаціоналізованого і заідеологізованого потоку, коли українська культура була "заблокована", то діяльність художньо-промислового інституту виявилась плідною і пожиточною. В цьому позначилася доба Української Народної Республіки, її талановиті й національно свідомі мистецькі сили на чолі зі славетним Василем Кричевським.

Примітки.

1. Миргород //Енциклопедія Українознавства.- /Париж - Нью-Йорк, 1962/ю-С.1536.
2. Бутник-Сіверський Б.С. Українське радянське народне мистецтво.-К.: Наук.думка, 1966.-С.30.
3. Руденко А. Миргородский керамический //Среднее специальное образование.-М., 1968.-№3.-С.55-60; Технікум - до свого ювілею //Прапор перемоги.-м.Миргород на Полтавщині.-1971.-9 верес.-ч.107/6199/. - С.4.
4. Ханко В. Художники-викладачі //Там само.- 1971.- 28 жовт.-ч.128/6219/.- С.4; Миргородський керамічний //Культура і життя.- 1971.- 25 листоп. - ч.93/1574/.- С.3; Осередок мистецької освіти //Нар. творчість та етнографія.-1977.-ч.4.-Лип.-серп.- С.101; Культурне і мистецьке життя Полтавщини доби Української Народної Республіки //Полтавська Петлюріана: Мат. II Петлюрівських читань, проведених у Полтаві 15 серпня 1993 р. - Полтава: ОДГВ "Полтавський літератор", 1993.- С.69-70; Осередок мистецької освіти на Полтавщині //Україна в минулому.-К.-Львів, 1994.- Вип.6. - С.133-134 /стаття написана 1973 р. і не була надрукована із-за незалежних від автора причин/.
5. Мусієнко П.Н. Півсторіччя тому //Федір Кричевський: Спогади. Статті. документи.-К.: Мистецтво, 1972.- С.59; Ханко Віталій. Василь Кричевський //Український календар: 1972.- Варшава:

Укр. суспільно-культурне тов-тво, /1972/.- С.182; Він самий. Василь Кричевський //Нар.творчість та етнографія.- 1973.- ч.1.-Січ.-лют. - С.76; Павловський Вадим. Василь Григорович Кричевський: Життя і творчість.-Нью-Йорк,1974.-С.43-45,118,140-141,147.
6. Миргородський керамічний технікум: Історія, діячі, навчальний процес: Мат. ювілейної наук. конференції /За ред. мистецтвознавця Віталія Ханка.- Миргород,1996. 101 с.: 6 світлин.
7. Ковган Володимир,Ханко Віталій. Миргородський державний керамічний технікум ім.М.Гоголя: Іст. нарис.-Миргород,1996.- С.86; 60 світлин.
8. Ханко Віталій. Осередок мистецької освіти на Полтавщині.-С.133.
9. Державний архів Полтавської області /далі ДАПО/.-Ф.837.-Оп.1.-Спр.32.-С.36.
10. Там само.-Арк.16.
11. Кротевич Л. Экстреннее Губернское Земское Собрание: веч.заседание 23 июня //Вісник Полтав. губ. громадського комітету.-Полтава; 1917.- 25 черв.-ч.54.-С.3.
12. Чрезвычайное губернское земское собрание: утр.заседание. 23 июня //Полтав. День.- 1917.- 25 июня /8июля/.- №141/1251/.-С.3.
13. Кротевич Л. Экстренное Губернское земское собрание...-С.3.
14. ДАПО.-Ф.837.-Оп.1.-Спр.35.-Арк.8.
15. Там само.- ф.837.- Оп.1.-Спр.-30.-Арк.648.
16. Там само.- С.648.
17. Там само.-Ф.837.-Оп.1.-Спр.35.-Арк.9зв.
18. Там само.-Арк.8зв.
19. Семчишин Мирослав. Тисяча років української культури: Іст. огляд культурного процесу.- Нью-Йорк - Париж - Сидней - Торонто, 1985.- С.413.
20. ДАПО.- Ф.837. Оп.-1.- Спр.37.- Арк.73.
21. Там само.- Ф.837.- Оп.1.-Спр.38.- Арк.2.
22. Там само.-Арк.1.
23. Там само.-Арк.3.
24. Там само.-Ф.837.-Оп.-1.-Спр.35.-Арк.37.
25. Павловський Вадим. Василь Григорович Кричевський...-С.43.
26. Детально про це див.: Пустовіт Тарас. Недруковані листи директора Миргородського Художньо-Промислового інституту проф.Василя Кричевського //Миргородський керамічний технікум: Історія, діячі,навчальний процес... - С.74-75,77.
27. ДАПО.- Ф.837.-Оп.1.-Спр.36.-Арк.61.
28. Павловський Вадим. Василь Григорович Кричевський... - С.44.
29. Там само.-С.140-141.
30. Там само.-С.140.
31. Ханко Віталій. Шевченкіана художника і мистецтвознавця О.Г.Сластьона //Нар. творчість та етнографія.-1988.- ч.2/210/.-Берез.-квіт.-С.32-41.
32. Він самий. Сластьонова інтерпретація козацької теми //Козацькі старожитності: Зб.наук.праць-Полтава: Криниця, 1993.-

Вип.1.-С.93-120.
33. Він самий. Культурне і мистецьке життя Полтавщини доби Української Народної Республіки //Полтавська Петлюріана: Мат. П Петлюрівських читань,... - С.67,74-75.
34. Він самий. Опанас Сластьон і музеї України //100-річчя Полтавського краєзнавчого музею: Мат. ювілейної наук. конференції: Історія музею. Колекції. Питання експозиційної роботи.-Полтава, 1992.-ч.1.- С.22.
35. ДАПО.- Ф.837.-Оп.-1.-Спр.37.-Арк.91зв.
36. Там само.- Арк. 91зв.
37. Там само.-Ф.837.-Оп.1.-Спр.41.-Арк.269.
38. Ханко Віталій. Мистець і Полтавщина //Юхим Михайлів: Мат.міжнар.конференції.-К.: Абрис,1997.- С.106-107.
39. ДАПО.-Ф.837.-Оп.1.-Спр.-38.-Арк.1зв.
40. Там само.-Арк.1зв.
41. Життєписи українських митців //Образотвор. мистецтво.-1990.-ч.6.-Листоп.-груд.-С.16.
42. Павловський Вадим. Василь Григорович Кричевський... - С.44; Щербаківський Вадим. Українське мистецтво: Вибрані неопубліковані праці.-К.: Либідь,1995.-С.53.
43. ДАПО.-Ф.837.-Оп.1.-Спр.42.-Арк.22.
44. Там само.-Арк.29.
45. Там само.-Спр.28.-Арк.80зв.
46. По В.М. До програми Миргородського художньо-промислового інституту //Рідне Слово.-Полтава,1919.-27 серп.-ч.26.-С.3.
47. ДАПО.- Ф.837.- Оп.1.- Спр.36.- Арк.61.
48. Там само.- Ф.837.-Оп.1.- Спр.41.- Арк.109; див.також: Пустовіт Тарас. Недруковані листи директора Миргородського художньо-промислового інституту проф.Василя Кричевського.- С.75.
49. ДАПО.- Ф.837.-Оп.-1.-Спр.-41.-Арк.-178.
50. Пустовіт Тарас. Недруковані листи директора Миргородського художньо-промислового інституту проф.Василя Кричевського.- С.76.

Юрій Шаповал

Кирило Осьмак: життя і доля

15 липня 1944 року відбулися вибори Голови Президії УГВР, членів Президії УГВР, Голови Генерального Секретаріату УГВР, Генерального Судді УГВР та Генерального Контрольного УГВР. Урочиста тиша запанувала на залі нарад, коли Голова Президії УГВР став перед Головою Великого Збору УГВР, поклав руку на український державний герб та почав повторяти слова присяги... Це присягав Президент України перед усім українським народом...

Генерал Тарас Чупринка. До генези Української Головної Визвольної Ради//Бюро інформації УГВР, 1948, число 2. (Цит. за: Визвольний шлях.- 1994.- №7.-С.782)

Кого саме мав на увазі Головнокомандувач Української Повстанської Армії Роман Шухевич, більше відомий як Тарас Чупринка? Про кого згадував з пошаною, описуючи історію виникнення УГВР, що проголосила себе Українським парламентом у Карпатах, у далекому від непрошеного ока місці, в липні 1944 р.?

Сам Шухевич загинув у бою 5 березня 1950 р. в с.Білогорща біля Львова. А як склалася доля того, кого він назвав Президентом України? Хто він і яким був його життєвий шлях?

Звичайно, ім'я було відоме — Кирило Іванович Осьмак. Писали, що він був киянином, найстаршим за віком серед членів УГВР і що помер у Владимирській тюрмі, в Росії. У 8-му томі "Літопису Української Повстанської

Армії" (Львівське видання 1992 р.) читаємо: "*Немає офіційного повідомлення про смерть Кирила Осьмака й досі властиво нічого не написано про нього, хоча він займав у структурі УГВР один з найважливіших постів - був Президентом УГВР*"[1].

І справді, дотепер навіть у солідній довідковій літературі не знайти більш-менш докладної його біографії. Мені поталанило опрацювати чимало унікальних документів і матеріалів, що стосуються К.Осьмака. Сподіваюся, колись вдасться їх надрукувати. А поки що звернімося до основних етапів його життя і діяльності.

Народився Кирило Іванович Осьмак 27 квітня (9 травня) 1890 р. на Полтавщині в містечку Шишаки Миргородського повіту. Батько, Іван Юхимович Осьмаков, походив з міщан Курської губернії. Мати, Тетяна Андріївна Власенко, козацького роду. Родина Осьмаків була багатодітною: Кирило, наймолодший із синів, був п'ятим хлопчиком. Була ще й донька Анна. Перед ними народилися п'ятеро дітей (три дівчинки і два хлопчика), які померли від епідемії тифу.

Батько був письменним (передплачував газети), прагнув дати освіту дітям. Кирило після закінчення Шишацької народної школи вчився в Миргороді, в повітовій школі (1902 — 1906рр.), а потім — у Полтавському Олександрівському реальному училищі (1908—1910 рр.). Як згадувала сестра Анна, вона не завдавала матері клопотів, а от Кирило її непокоїв: "*Вона почала спостерігати: під впливом українського театру Саксаганського за участю великих корифеїв української сцени (Садовського, Заньковецької, Кропивницького, братів Тобілевичів), а також тих студентських демонстрацій, які відбувалися в Києві, Москві та інших містах, формувався світогляд брата. Уже його тягло до тюремних мурів, уже він, спостерігаючи, знав, у які години ночі пе-*

ревозять в'язнів із тюрми до арештантської роти. Звук кайданів залишав болючий слід в його юному серці. Він тоді вже переживав трагедію життя великого українського поета Тараса Шевченка. Перебуваючи влітку в Шишаках, він був цілком під впливом "бурсака", вихованця духовного училища Віктора Бугаєвського, сина дяка місцевої церкви"[2].

Сестра Осьмака абсолютно точно зауважила — саме в цей час формувався світогляд Кирила Івановича, його небайдуже ставлення до української справи, прагнення зробити все для того, аби якомога більше людей зрозуміли, що Україна — поняття не тільки географічне, що вона має власну історію, культуру, традиції, заслуговує на більш поважне ставлення до себе, на кращу долю. Власне задля цього і сам він працюватиме все своє подальше життя, яке приготує йому стільки випробувань. А поки що на часі були випробування іншого роду: "состязательные экзамены" до Московського сільськогосподарського інституту. У 1910 р. він успішно склав їх. Мине час, і його доскіпливо розпитають про цей період життя. На допиті 3 серпня 1939 р., відповідаючи на запитання про репресії до 1917 року, він зазначив: "*У 1911 році адміністративно висланий Московським градоначальником за межі Московської губернії за розповсюдження нелегальної літератури*"[3].

Процитуємо далі протокол того допиту:

"Запитання: *До якої партії Ви належали у 1911 р.? За чиїм дорученням Ви розповсюджували тоді нелегальну літературу? Де Ви одержували цю літературу? З якою метою Ви розповсюджували літературу?*

Відповідь: *Я в той час не належав до якої-небудь партії, доручення не мав ні від кого і розповсюджував літературу за власним переконанням, придбавши її в книжкових магазинах як легальні книжки. Я мав на*

меті таким чином піднести культурний рівень населення.

Запитання: *Звідки у Вас виникло таке прагнення?*

Відповідь: *Прагнення це у мене з'явилося в результаті моєї участі в гуртках самоосвіти в реальному училищі міста Полтави*"[4].

Проб'є лиха година і Осьмак переконається, що та "репресія" московського градоначальника була дещицею у порівнянні з тим, чим "обдарує" його "соціалістична демократія". Та він про це навіть не здогадувався, як не здогадувалася і слухачка Петроградських Бестужевських курсів Марія Василівна Юркевич, з якою він одружився 11 січня 1916 р. Вони думали про майбутнє, про довге подружнє життя, були щасливі. Саме такими назавжди залишилися на світлині 1916 р., ще не знаючи, що готує їм доля.

У грудні того ж 1916 р. Кирило перериває навчання і вступає на службу з постачання армії в Міністерство землеробства, а наступного 1917 року молоде подружжя переїздить до Києва. Тут Осьмак став до служби в губернському земстві. Він працював спеціалістом по свинарству.

Лютнева революція 1917 р. дала могутній поштовх політичному життю в Україні. Не стояв осторонь і Кирило Осьмак. Його політичні симпатії були на боці Центральної Ради. "*Я, — згадував він пізніше, — був членом Центральної Ради першого періоду, тобто до 1 квітня 1917 року... Я був від службовців губерніального земства*"[5]. Однак і в подальшому він мав стосунки до Центральної Ради: з липня 1917 р. працював керівником відділу з видання сільгосплітератури у Генеральному секретаріаті землеробства, а з січня 1918 р. — на тій самій посаді в Міністерстві землеробства.

Після гетьманського перевороту взяв участь у триден-

ному страйку, за що поплатився: звільнили з роботи. До кінця 1918 р. працював у Всеукраїнській спілці земств, водночас завідував редакцією журналу "Вістник громадської агрономії".

Формально він не належав до жодної з політичних партій, але фактично симпатизував Українській партії соціалістів-революціонерів (УПСР), мав друзів з — поміж її активних діячів, бував як гість на її форумах.

Коли до влади прийшла Директорія, знову відновлюється Міністерство землеробства, й Осьмак займає свою колишню посаду. Та працювати там довелося недовго, оскільки тогочасна політична і військова обстановка була надто швидкоплинною. З приходом денікінських військ Осьмак вступив до Центральної сільськогосподарської кооперативної спілки (Централ), де завідував відділами селянського будівництва і видавничим. Тут він працював (з перервами, коли тимчасово довелося повертатися на рідну Полтавщину) до 1923 р.

Надзвичайно цікавою і відповідальною для нього була ще одна ділянка роботи, якою він почав займатись з квітня 1922 р. Саме тоді його затвердили головою Термінологічного бюро сільськогосподарського наукового комітету України. Бюро готувало до видання словник української сільськогосподарської термінології, взявши за основу рукописний словник агронома О.Яблоновського, його матеріали з літературних та (що особливо цінно) з народних джерел. Бюро класифікувало понад 40 тисяч термінів. Було організовано мережу спеціальних кореспондентів (переважно з учнів та студентів), які займалися збиранням термінів, сказати б, з народних уст. Осьмакові дуже подобалась ця робота, тим більше, що поруч працювала його дружина, філолог за фахом.

На початку 1925 р. його запросили до Інституту української наукової мови Всеукраїнської Академії наук

(ВУАН). Тут, уже як редактор відділу сільськогосподарської термінології, він продовжив розпочате. До речі, 1930 року у "Віснику Інституту української наукової мови" (випуск 2) кілька разів згадується ім'я К.Осьмака, хоча сам він був тоді вже за межами України[6].

А почалося все з того, що 6 березня 1928 року його заарештували в Києві. Вже 21 березня того ж року він написав заяву слідчому Київського окружного відділу ГПУ, в якій намагався довести безглуздість висунутих проти нього обвинувачень. Не важко здогадатися, що йому серед іншого приписували "шкідництво" в сільському господарстві, оскільки режим прагнув саме на рахунок старої інтелігенції списати всі деструктивні наслідки власної політики колективізації. Осьмак відкидає обвинувачення, 5 червня 1928 р. апелює до прокурора, який наглядав за діяльністю ГПУ: "*Мені запропонували признатися, що я вів якусь антирадянську роботу. І цього разу уповноважений ГПУ не підпер свого закиду ніякими даними бодай у загальній формі. Я ж, не почуваючи за собою жодної провини, зрозуміло, не мав змоги задовольнити бажання уповноваженого Київського окрвідділу ГПУ. Після цього, а саме 14 квітня ц.р., уповноважений ГПУ заявив мені, що справу мою в Києві закінчили і передають матеріали справи разом зі мною до центру. Того ж дня мене повезли до Харкова... Аж до останнього моменту тут, у Харкові, допиту мені не було. Отже, виходить, що хоч минуло вже три місяці мого ув'язнення, але я все ще не знаю, що саме є причиною позбавлення мене волі*"[7].

Про цю причину він так і не довідається, як, напевно, так і ніколи не дізнався, що його вписали до "контрреволюційної організації" правих українських націоналістів у цукровій кооперації — агентурна справа "Трест". Саме за цією сфабрикованою справою постановою Колегії ОГПУ

від 24 вересня 1928р. засудили велику групу української технічної та наукової інтелігенції. В ній був і Осьмак, якому заборонили на три роки проживати в шести великих містах (Київ, Харків, Москва та ін.).

Вибравши місцем осідку Курськ (і то не випадково: все-таки Україна неподалік), К.Осьмак виїхав туди в жовтні 1928 р. і продовжив роботу над словником сільськогосподарської термінології. На якусь мить він повірив, що вся його дута "справа" завершилась. Та невдовзі зрозумів, що це була лише ілюзія. Система "діставала" його, не вибачаючи "націоналістичного" минулого і слідуючи одній із комуністичних аксіом: органи не помиляються. Його скромна особа стала предметом пильної уваги спочатку в ГПУ УСРР, а потім і в Москві, в ОГПУ. 18 листопада 1929 р. був підготовлений "Меморандум про гр.Осьмака К.І." за підписом начальника Секретного відділу (СВ) ГПУ УСРР В.Горожанина і начальника 2-го відділення СВ Б.Козельського, головних "режисерів" процесу у справі "Спілки визволення України" ("СВУ"). Вони зробили з Осьмака учасника цієї "контрреволюційної організації". Ось як це обгрунтовувалося в згаданому документі: *"При ВУАН було кілька осередків СВУ. Одним з таких осередків був так званий ІНАРАК (Інститутська асоціація робітників активістів) при Інституті Української Наукової Мови...*

Осьмак Кирило Іванович до висилки був редактором сільськогосподарського відділу при Інституті Української Наукової Мови.

За свідченнями члена керівної п'ятірки СВУ Дурдуківського і активних членів СВУ Холодного, Туркала, Кривенки (насправді йдеться про М.В.Кривинюка — Ю.Ш.) та інших, Осьмак до свого арешту був членом СВУ і брав активну участь в організаційній діяльності ІНАРАК.

Осьмакові давалися відповідальні доручення щодо проведення організаційного впливу в Інституті, на його квартирі інколи проводились організаційні збори ІНАРАКу. Осьмак на засіданнях завжди відстоював необхідність поглиблення конспірації.

Після висилки Осьмака на засіданнях ІНАРАКу робились грошові збори на користь родини Осьмака"[8].

25 листопада 1929 р. В. Горожанин і начальник Секретно-оперативного управління ГПУ УСРР І. Леплевський надіслали спеціального листа до начальника Секретного відділу ОГПУ СРСР, в якому знову йшлося про Осьмака. Але тепер керівні чекісти чомусь дійшли висновку, що не слід Осьмака проводити по справі "СВУ", а необхідно "*поставити про нього питання на особливій нараді при Колегії ОГПУ і ув'язнити його в концтабір*"[9].

Так і вчинили. 2 березня 1930 р. Осьмака з Курська перевезли до Москви. Тут він безуспішно намагався довести, що не брав участі в "СВУ", про існування якої дізнався з повідомлень офіційної преси. 7 березня 1930 р. він спробував пояснити співробітникові Секретного відділу ОГПУ Соловйову і те, що нічого не знав про ІНАРАК в тому вигляді, як це зобразили чекісти. Ось уривок з його пояснень: "*З метою налагодження організаційної діяльності ІУНМ, за ініціативою директора Холодного, з жовтня або листопада 1927 р. практикувались приватні наради активних працівників інституту, які збирались на приватних квартирах у Холодного, Гладкого, Дубровського, Туркала, в тому числі двічі у моєму помешканні...*

В приватних нарадах брали участь ті активні працівники інституту, які однаково бажали налагодити організаційну працю інституту, ввести робочий порядок, звільнитись від кустарщини в методах термінологічної роботи і добитись фактичного керівництва роботами

інституту його Президією"[10].

Як бачимо, Осьмак був доволі відвертим і не приховував сам факт проведення зустрічей, але він пояснював їх справжнє призначення. Та ніякі пояснення не допомогли. Не дивлячись на невизнання Кирилом Івановичем провини, його визнали винним. 23 березня 1930 р. оголосили вирок (3 роки концтабору з відбуттям в "Севлаге"), і вже в квітні він був у таборі, в'язні якого будували залізницю Пінюх-Сиктивкар. Там Осьмак працював агрономом, влаштовував серед лісів городи, парники, теплиці тощо. Згодом його перевели в управління таборів "Усть-Вымь" Комі АРСР, де він працював головним інженером таборів. Наприкінці 1931 р. йому вдалось добитись заміни табірного ув'язнення трьома роками адміністративної висилки. Він повинен був їхати до Вологди, але попросив, щоб його залишили у Сиктивкарі в Комі АРСР. Це вдалось зробити, і він працював керівником приміського господарства при Коміспоживачспілці.

Влітку 1932 р. до нього приїхала дружина і троє їхніх дітей — Ляля, Олег і прийомна донька Валентина. Згодом діти поїхали, а Марія Василівна (Зірка, як він її називав) залишилася до його звільнення, працювала у Держплані Комі АРСР. Наприкінці 1934 р. вони виїхали до Московської області, де Кирило Іванович з 1935 - го до літа 1936 року був директором овочевого радгоспу імені Ілліча в Солнечногорську, згодом — директором зернорадгоспу імені Кагановича в Зарайську. Звільнений за скороченням штатів, він переїздить до села Катіно Горловського району Рязанської області і до січня 1938 р. працює в колгоспі агрономом. До нього приїздить дружина з доньками та її родичі.

Божевілля "великого терору" і "єжовщини" торкається своїм смертельним крилом родини Осьмаків. Ще у вересні 1936 р. вони пережили трагедію — від тифу помер

син Олег, студент 2-го курсу Московського інституту шкіряної промисловості. Марія Василівна вкрай важко перенесла це горе, яке відбилося на її психіці. Аж ось несподівано нове випробовування, яке сам Кирило Іванович пізніше описував так: "*До Катінської школи прислали за навчителя одного людоїда (Колдєєва Олександра Михайловича), який швидко з'їв і посадив директора школи, а його самого призначили за директора. Він, яко парторганізатор, панував скрізь, також і в колгоспі. 20 грудня 37-го року він провів на засіданні правління колгоспу ухвалу про позбавлення мене посади агронома, без пояснення причин. Того таки дня він разом з правлінням колгоспу виїхав до Горлова і там здавціле правління установі безпеки. Швиденько туди пішло і все керівництво району. Одночасно згаданий людоїд почав ширити провокаційні плітки проти Марусі. Маруся губилася в цих страхолюдних обставинах. Мої умовляння триматися на дусі — не допомагали*"[11].

А далі почалося найжахливіше. Під пресом морального терору двічі Марія Василівна намагалася покінчити життя самогубством. Двічі чоловік рятував її (вийняв із зашморгу, не дав отруїтись), одвіз у Рязань до психіатричної лікарні. Тим часом Колдєєв домовився з районним керівником НКВС Голубєвим, і 29 січня 1938 р. Осьмак опинився за гратами. Цього разу його обвинувачували в підготовці терористичного акту проти "вождя народів" і в антирадянській агітації проти майбутніх виборів до Верховної Ради СРСР. Всі ці "обвинувачення", ясна річ, не підтвердяться, будуть зняті і його звільнять в лютому 1940 р. Та сталося це занадто пізно.

Довідавшись про арешт чоловіка, Марія Василівна повернеться з Рязані у Катіно. 5 листопада 1938 р. слідчий Шмаков викликав її на допит, який виявився для неї нестерпним душевним аутодафе, а 11 листопада вона кину-

лася під маневровий паровоз на великій вузловій станції Кремлево. Їй одрізало ноги і вона вмерла від втрати крові.

К.Осьмак, як засвідчують документи, вів вперту і послідовну боротьбу за те, щоб довести відсутність будь-якої провини з боку своєї дружини і з свого боку. Він апелював до різних інстанцій, переконливо показуючи безглуздість висунутих обвинувачень. 11 липня 1939 р. з тюрми у місті Скопин він написав листа до тодішнього наркома внутрішніх справ СРСР Л.Берія, який наприкінці 1938 р. змінив на цій посаді М.Єжова. "*На допиті, — писав, зокрема, Осьмак, — я можу подати матеріал, що повністю викриває Колдєєва, як наклепника і винуватця загибелі моєї дружини... Громадянин народний комісаре! Я прошу ретельного розслідування усієї моєї справи, я прошу направити мою справу до суду.*"[12]

Доля розпорядилася так, що всі організатори фальшивої справи Осьмака фактично слідом за ним були заарештовані, а з Колдєєвим і Голубєвим йому по черзі довелося навіть сидіти в одній камері у Скопинській тюрмі.

22 лютого 1940 р. заступник прокурора Рязанської області у спецсправах Овчинников підписав постанову про звільнення Осьмака[13].

Після звільнення він двічі їздив на могилу Марії Василівни. Можемо лише здогадуватись, про що він думав, але напевно саме тоді остаточно вирішив боротись проти системи, яка так вперто і безглуздо нівечила життя його та його близьких.

Після короткого перебування на Чернігівщині (тут він недовго працював завідуючим підсобним господарством в Ічнянському санаторії) в січні 1941 р. Осьмак повертається до Києва, де працює плановиком у місцевому цукротресті. Спочатку, як він сам потім згадував, не хотів повертатися, щоб бути ніби ближче до загиблої дружини,

але під час відвідин доньок (у лютому-березні 1940 р.) в Києві потягло на Україну, "ближче до всього рідного"[14]. Тут вдруге одружився, з Людмилою Устимівною Богдашевською, попрохавши перед тим дозволу своїх дітей. У грудні 1941 р. у Лялі та Валентини з'явилась сестра Наталя.

Коли почалася війна, Осьмак вже твердо знав, що в тил не поїде. "*Я, — пояснював він цей крок, — завжди мріяв про самостійну Українську державу, а тому, залишившись на окупованій території, плекав надію, що німці в цьому напрямку муситимуть щось зробити, якщо не зовсім Україну зроблять самостійною, то хоча б дадуть можливість українцям об'єднатися так, як цього вони захотять*"[15].

Ці ілюзії розвіялися дуже швидко. Нацисти не просто не хотіли чути ні про яку самостійну Україну. Вони розгорнули терор не тільки проти комуністів, а й проти націоналістів. Створивши і очоливши з жовтня 1941 р. бюро Всеукраїнської спілки сільськогосподарської кооперації і ввійшовши до очолюваної професором Миколою Величківським Української Національної Ради в Києві, Осьмак поза тим починає жити, сказати б, подвійним життям, поступово і рішуче втягуючись у протинацистські дії. Розстріл німцями бургомістра Києва В.Багазія, розгін Української Національної Ради, інші каральні акції — все це підштовхує його насамперед до більш тісного контакту з антинацистським націоналістичним підпіллям. При цьому з літа 1942 р. він був зв'язаний з бандерівським крилом ОУН. Осьмакові було доручено керувати пропагандистською роботою серед інтелігенції міста Києва. Насамперед він прагнув до того, щоб пояснити тим, хто ще мав якісь ілюзії, сутність окупаційного режиму. Він пише хронікальну довідку про розправу нацистів над українським населенням у Білій Церкві та Сквирі,

листівки "Злочини німецьких загарбників на Україні", "До збройної боротьби" та інші матеріали, за авторство яких можна було поплатитися життям. Разом з тим Осьмак готує низку пропагандистських матеріалів, що розкривають природу комуністичного режиму: **"Україна — селянства", "Покладаймося на власні сили"** та інші. Ці матеріали великими тиражами розповсюджувались в Києві та насамперед в Західній Україні.

Багато думав Осьмак і про розпорошеність всіх тих політичних сил, які вели боротьбу за визволення України від будь-якого поневолення. В травні 1942 р. він пише декларацію "В єднанні сила нації", в якій закликає всі національно-патріотичні сили об'єднатись, пропонує створити загальнополітичну організацію "Спілка української державності", яка б керувала визвольною боротьбою. Власне, це був перший варіант, своєрідна "чернетка" тих документів, які Осьмакові доведеться готувати в процесі створення УГВР.

Від керівництва ОУН безпосередньо контактував з Осьмаком "Володимир". Справжнє ім'я цієї людини тепер можемо назвати. Це був Мирослав Прокоп, за вказівками якого Кирило Іванович готував доповіді, статті, інші матеріали, що використовувались для підготовки і виховання ОУНівських кадрів. Восени 1942 р. на одному з нелегальних зібрань було вирішено створити спеціальні агентурні групи, які б збирали відомості про дії німців проти українського населення. Тоді "Володимир" поінформував присутніх про те, ще в серпні 1942 р. Центральний провід ОУН дав вказівку проводити серед селян агітацію за викрадення у німців посівного і фуражного зерна, запропонував взятися за організацію сільських озброєних боївок, які згодом мали перерости в масову озброєну силу для здобуття самостійної Української держави.

Ці та багато інших прикладів такого роду засвідчують, що діяльність українського націоналістичного підпілля, зокрема в Києві, мусить стати предметом неупередженого аналізу професійних істориків. Поза сумнівом, в цьому аналізі можуть стати у великій нагоді факти з біографії Кирила Осьмака, документи з його справи.

Наприкінці 1943 р. він зустрівся з митрополитом Андрієм Шептицьким, який, зокрема, докладно розпитував його про стан українського національного руху на Сході України. Шептицький згадав про те, як російське самодержавство в 1914 — 1915 роках висилало українських священиків з Галичини і що так само діяла більшовицька влада в Західній Україні у 1939 — 1940 роках. Вони розмовляли довго, а наприкінці зустрічі Осьмак попросив благословення "на подальшу мою патріотичну діяльність" й одержав його.

В той час (з вересня 1943 р.) він був вже в Західній Україні. В одному із узагальнюючих службових документів МВД СРСР у 1953 р. коротко, але виразно буде дано характеристику цього етапу в його житті: "...*Під псевдонімом "Псельський" розгорнув оунівську роботу серед населення Західних областей України. Виступав з антирадянськими доповідями. Тоді ж ним було написано звернення до греко-католицького духовенства, в якому Осьмак закликав активізувати боротьбу з Радянською Армією, яка наступала. Разом з тим Осьмак брав участь в організації збройних сил УПА.*

За завданням головного "проводу" ОУ ,в травні 1944 року він написав проекти "Платформи" та "Універсалу" "Української Головної Визвольної Ради" — "УГВР".

В липні 1944 року в лісі біля с.Лужок-Горішній Турківського району Дрогобицької області за ініціативою головного "проводу" ОУН бандерівців було скликано, так

званий, "Великий збір", на якому представниками всіх націоналістичних організацій було вирішено створити для боротьби з Радянською владою, за відторгнення України від Радянського Союзу об'єднаний орган українських націоналістів — "УГВР", затверджено "платформу" та "універсал" цього органу, обрано так званий "уряд", до складу якого Осьмак увійшов як "президент" "УГВР"[16].

І справді, створення УГВР було втіленням ідеї, яку постійно сповідував К.Осьмак, ідеї про необхідність об'єднання всіх українських політичних сил перед небезпекою ворогів української державності. В принципі потреба верховного політичного керівництва вже стояла перед Проводом ОУН і Головним командуванням УПА. Зокрема, це питання розглядалося на 3-му Надзвичайному Великому Зборі ОУН в серпні 1943 р., але тоді не було прийнято остаточне рішення. Різні фактори завадили цьому. Осьмак був одним з тих, хто весь час нагадував про необхідність прийняття такого рішення. Саме цю ідею він обстоював перед "Володимиром" (а через нього перед керівництвом ОУН — бандерівців) у Львові навесні 1944 р., а пізніше в червні того ж року, на засіданні ініціативного комітету по створенню УГВР. Ці свої думки Осьмак поклав в основу проектів принципово важливих документів УГВР (які згодом були прийняті) — Платформи і Універсалу. У першому з них так визначались цілі і завдання УГВР:

"*1. Об'єднати й координувати дії всіх самостійницько-визвольних сил українського народу на всіх землях України та поза ними для національно-визвольної боротьби проти всіх ворогів українського народу, зокрема, проти московсько-більшовицького і німецько-гітлерівського імперіалізмів за створення Української Самостійної Соборної Держави.*

2. Визначувати ідейно-програмові напрямні визвольної боротьби українського народу.

3. Керувати всією національно-визвольною боротьбою українського народу аж до здобуття державности і створення органів незалежної державної влади на Україні.

4. Репрезентувати, як верховний всеукраїнський центр, сучасну політичну боротьбу українського народу в краю і за кордоном.

5. Покликати до життя перший український державний уряд та скликати перше всенародне представництво"[17].

По своїй суті створення УГВР знаменувало відродження традиції державотворення доби національно-визвольної боротьби українського народу у 1917 — 1920 рр., традиції, насильницьки перерваної, але не знищеної.

У процесі роботи в архіві мені вдалося віднайти кілька надзвичайно цікавих і важливих документів, що стосуються УГВР. Один з них, про який, здається, ще ніколи не згадувалось, має назву "Єдине політичне керівництво Соборної України". Він зберігся у справі К.Осьмака з грифами "Сов. секретно. Перевод с украинского" і являє собою оцінку Великого збору, на якому було створено УГВР. Ось уривок з цього документу у зворотньому перекладі з російської мови: "*В середині 1944 р. завершилась на Україні історична подія: на Великому Зборі створилася Українська Головна Визвольна Рада — об'єднання і провід всіх національно-визвольних сил українського народу на всіх рідних землях і за кордоном... Свою боротьбу... УГВР прагне вести в союзі з усіма по*неволеними народами Європи і Азії, які борються за своє *визволення і визнають право України на політичну незалежність. Зокрема, УГВР прагне до урегулювання і до мирного співжиття з всіма сусідами України на прин-*

ципі обопільного визнання права на власні держави на етнографічних землях кожного народу"[18].

Ще один віднайдений у справі К.Осьмака документ є по суті стенографічним записом Великого Збору УГВР. Запис цей досить великий за обсягом (72 сторінки). Тут знаходимо серед інших ім'я Осьмака, який виступав під псевдом "Горянський". Процитуємо уровок з його виступу також у зворотньому перекладі з російської мови: *"УГВР — справа надзвичайно важлива. Що маємо в нашій боротьбі — віру у власні сили. УГВР зобов'язана свої завдання виконати, використовуючи всі можливості для досягнення нашого ідеалу...*

У внутрішньому становищі: все життя повинно бути підпорядковане УГВР. За кордоном необхідно провести величезну роботу. Еміграцію примусити працювати для нашої справи. Зсунути з мертвої петлі. Все повинно бути підпорядковано в інтересах нашої збройної боротьби. УГВР повинна поставити справу так, щоб на кінець війни ми мали сформовану власну державу"[19].

Зрозуміло, цей конспективний запис не може передати всі нюанси і зрештою самий характер виступу Осьмака, але він дозволяє зрозуміти його зміст, позицію Кирила Івановича.

Запис засвідчив, що він брав участь і в дискусії при обговоренні проектів документів УГВР. Нарешті, в записі зафіксовано момент обрання Осьмака Президентом УГВР: **"Вільшанська.** На президента УГВР — Горянський. Одноголосно"[20].

Послідовники чекістів з МГБ таки дізналися про це обрання, але до цих відомостей їм довелося йти дуже довго. Я був вражений, коли вперше, перечитуючи томи справи, заведеної на Кирила Івановича 1944 року, помітив, що після його арешту 13 вересня 1944 р. і аж до 25 серпня 1947 р. (майже три роки!) він водив манівцями гебістів,

Кирило Осьмак, президент УГВР

цупко тримаючись версії: ніякий він не Осьмак, а Іван Пилипович Коваль, 1888 року народження, з Тернопільщини, який мешкав у селі Дорожів Дублянського району Дрогобицької області, котрий, як записано у постанові на арешт від 18 вересня 1944 р., "*в останніх числах серпня 1944 р., пробираючись разом з обласною боївкою з Карпат у село Дорожів через лінію фронту Червоної Армії, був поранений*". *Щоправда, вже в цій постанові було зазначено: "Приховує своє справжнє прізвище і місце народження*"[21].

І він таки добре і довго приховував. Як пояснювала мені Наталя Кирилівна Осьмак, однією із головних причин було те, що її батько боявся за свою сім'ю і тільки через три роки, гадаючи, що його близьким людям допомогли виїхати або законспіруватися, він назвав своє справжнє ім'я.

Як вже зазначалося, трапилося це лише в серпні 1947 р., коли він почав давати свідчення як Кирило Іванович Осьмак, а не як "Коваль".

А ось хронологія розвитку його справи. Заарештований у вересні 1944 р. В серпні 1945 р. його справу направляють на розгляд Особливої наради при МВД СРСР. 9 вересня 1946 р. Військовий прокурор військ МВД СРСР повертає її на дослідування. Його продовжують допитувати, влаштовують упізнання його свідками, які були допитані раніше.

15 січня 1947 р. його справа надходить до слідчої частини МГБ УРСР. Саме тоді встановлюють, що Коваль

Іван Пилипович, за якого видавав себе Осьмак, уродженець с.Цеблово Сокальського району Львівської області, навесні 1944 р. помер.

У 1946 — 1947 рр. були допитані свідки, які вказали, що Осьмак є одним з керівних діячів ОУН. Дехто з них підтверджував це і на очних ставках з Кирилом Івановичем. Він заперечував ці свідчення. І тоді для встановлення особи Осьмака 28 квітня 1947 р. з ИТЛ (исправительно-трудовой лагерь) Томської області через МВД СРСР викликали Михайла Онуфрійовича Фарила — "Рубаня", засудженого на 20 років каторжних робіт. Саме його згадували свідки як такого, що зв'язаний з Осьмаком. Фарило свідчив, що знав Коваля як члена Крайового Проводу ОУН "Псельського" і що восени 1944 р. особисто був причетний до організації спроби звільнити Коваля з-під арешту[22].

На допиті 21 серпня 1947 р. М.Фарило розповів про те, що від члена Дрогобицького обласного проводу ОУН "Марка" йому стало відомо про створення УГВР і про те, що "Псельський" був обраний головою УГВР[23].

Характерно, що не тільки Фарило, а й інші свідки не могли назвати справжнє ім'я Осьмака. Наприклад, член УГВР В.Охримович, хоча в момент його допиту (20 жовтня 1952 р.) працівники держбезпеки знали, хто такий Осьмак. Ось уривок з протоколу допиту Охримовича: "*Собравшиеся избрали старика-восточника, фамилии его сейчас не помню, президентом УГВР...*"[24].

Сам В.Охримович 6 жовтня 1952 р. був захоплений як "агент американської розвідки, який прибув для здійснення терористичної, диверсійної та шпигунської роботи", а в травні 1954р. військовою колегією Верховного Суду СРСР засуджений до страти (і страчений)[25].

Збереглася "Справка об имеющихся в деле наиболее существенных показаниях свидетелей в отношении Ось-

мака К.И.", в якій відбито процес з'ясування його особи. З цього документу випливає, що в 1947 р. Кирила Івановича впізнали під час очних ставок або за фотокарткою особи, які зустрічались з ним раніше, а серед них його односельці А.Старчук, А.Ніколаєнко, Ю.Щекотін, його прийомна дочка Валентина Володимирівна Орлова, інші його родичі[26].

Зокрема, В.Орлова (з 1924 до 1931 року вона мала його прізвище, а потім повернула своє) свідчила, що в період нацистської окупації Києва "*стало зрозуміло, що Осьмак є українським націоналістом, бо мені доводилось від нього чути, як він висловлювався, що Україна повинна бути самостійною державою і що дляцього є всі передумови*"[27].

Однак, потреба "викривати" К.Осьмака згодом відпала, Оскільки він почав розповідати про своє минуле, не приховував того, що був Президентом УГВР. Щоправда, далеко не про все він розповідав відверто і працівники держбезпеки весь час перевіряли його свідчення. 11 листопада 1947р. було навіть підготовлено "Справку о ложных показаниях, которые дал арестованный Осьмак Кирилл Иванович", яку склав начальник слідчої частини МГБ УРСР підполковник Цепков. Ось уривок з цього документу:

"**Він свідчив**:

1. Що по місту Києву ним було завербовано 11 учасників ОУН як утримувачів конспіративних квартир, зокрема Титаренко Наум, Судомора Олександр, Бокитько Марія, Сулинич Віра, Коваленко Іван та ін.

2. Що ним були організовані "осередки" ОУН серед медичних працівників, керівниками яких були лікарі Соницький, Куліченко і Дубина.

Перевіркою встановлено:

Що вказані особи в м.Києві не мешкали, а по вул. Великій Підвальній № 15, де, як свідчив Осьмак, проживa-

ла Бокитько, в період німецької окупації розміщувалася райуправа, а не помешкання для житла.

Що такі особи у медичних закладах ніколи не працювали і в місті Києві взагалі не мешкали"[28].

Вдалося встановити і те, що для прискорення зізнань Осьмака на нього чинили тиск. *20 серпня 1947 р. він написав начальникові внутрішньої тюрми МГБ УРСР заяву: "20 серпня 1947 року оголошую голодування. В останні два тижні слідство застосувало до мене багато репресивних заходів (биття, позбавлення сну та ін.), що унеможливлює моє існування, тому я змушений іти на надзвичайний засіб протесту аж до смерти через голодування. Не припиню голодування, поки не буде задоволено такі мої вимоги:*

1. Не застосовувати відносно мене при слідстві биття та позбавлення нормального сну.

2. Прискорити слідство у справі мене і визначити найближчий термін розгляду справи у суді.

3. Дати мені шпитальне лікування, харчування та відпочинок, щоб направити моє здоров'я, якому слідство завдало страшної шкоди.

Отсю мою заяву у відписі прошу переслати Генеральному прокурору УРСР"[29].

Та не тільки фізичний тиск чинили на нього. У камеру до Осьмака підсадили негласного співробітника МГБ, який систематично надавав звіти про поведінку, настрій, розмови Кирила Івановича (ці свідчення також збереглися). При цьому цей сокамерник всіляко "співчував", психологічно підштовхував Осьмака до того, щоб останній давав свідчення, "полегшував" власну долю.

До речі, з початком хрущовської "відлиги" тим працівникам держбезпеки, які "працювали" з Осьмаком, довелось звітуватися, чому вони застосовували до нього методи фізичного тиску. Але все для них минуло без

наслідкі ,оскільки йшлося про українського націоналіста.

В травні 1948р. справу К.Осьмака, а також Таісії Автономівни Коваленко (до речі, її сестра Галина Коваленко була дружиною відомого поета Євгена Плужника) і Музи Олександрівни Тарасової, яких обвинувачували в націоналістичній діяльності та у зв'язках з Осьмаком, передали на розгляд Особливої наради при МГБ СРСР[30]. Рішенням цієї наради 10 липня 1948р. його "за участь в контрреволюційній банді українських націоналістів і активну керівну контрреволюційну націоналістичну діяльність" засудили до 25 років тюрми. 14 серпня 1948р. йому оголосили це рішення[31].

Нині можемо уточнити, сказати б, тюремну географію Осьмака. 15 листопада 1944 р. нарком держбезпеки УРСР С.Савченко дав розпорядження направити слідчу справу на "Коваля" — Осьмака в оперативну групу НКГБ УРСР у Львові. Туди 28 листопада 1944 р. і відправили Кирила Івановича[32].

10 січня 1947 р. Осьмак був етапований з внутрішньої тюрми Управління МГБ Дрогобицької області до внутрішньої тюрми МГБ УРСР у Київ[33]. З 19 червня 1948р. його утримували у тюрмі № 1 Управління МВД Київської області, а після винесення вироку відправили до Владимирської тюрми.

У 1955 р. співробітники КГБ допитали його дружину Л.Осьмак (Богдашевську). Вона свідчила, що вони були знайомі ще з 1922 — 23 років[34]. Надзвичайно цікаво читати цей протокол допиту, з якого важко було зрозуміти справжню роль К.Осьмака в ОУНівському русі, його зв'язки тощо. Як могла, Людмила Устимівна в той момент боронила свого чоловіка. Ось уривок з протоколу її допиту:

"Запитання: Що Вам відомо про зв'язки Вашого чоловіка з учасниками ОУН і його націоналістичну

діяльність після від'їзду з м.Києва?

Відповідь: Про зв'язки мого чоловіка з учасниками ОУН та про його націоналістичну діяльність після від'їзду з м.Києва мені також нічого невідомо.

Запитання: Де нині знаходиться Ваш чоловік Осьмак Кирило Іванович?

Відповідь: Мій чоловік Осьмак Кирило Іванович засуджений і відбуває покарання в м.Владимирі. Про це мені відомо з листів чоловіка. Де і коли він був затриманий, я не знаю.

Запитання: Де знаходяться особи з "Сільського господаря", які відвідували Вашого чоловіка в м.Києві?

Відповідь: Це мені не відомо.

Запитання: Чим займався Ваш чоловік, працюючи у товаристві "Сільський господар" в місті Києві та м.Стрий?

Відповідь: Що саме робив мій чоловік, працюючи в "Сільському господарі", я не знаю. Що це за організація, я також не знаю"[35].

У 8-му томі "Літопису УПА" (Львівське видання 1992 р.) у вступі можна прочитати про те, що співробітники тодішньої радянської держбезпеки не знали, кого заарештували, бо не використали Осьмака в своїй пропаганді проти українського визвольного руху[36]. Зробимо деякі уточнення. По-перше, як ми вже переконалися, гебісти знали, з ким мають справу (після зізнань Осьмака), а по-друге (і це найголовніше), Кирило Іванович не дозволяв себе використати для гучних пропагандистських акцій. Більше того, у тюрмі № 2 Управління МВД Владимирської області, де він був ув'язнений, не приховував своїх націоналістичних переконань, хоча, як засвідчують документи, з ним вперто "працювали".

В червні 1953 р. з санкції керівництва МВД СРСР К.Осьмака привезли з Владимирської тюрми до Москви,

до тодішнього союзного МВД. Зроблено це було, як зазначалося в одному з документів, "*з метою оперативної обробки і вивчення можливості використання у заходах по розкладанню націоналістичного підпілля на Україні та оунівськихцентрів, що знаходяться за кордоном...*"[37].

Однак "використати" Осьмака не вдалось. Автори згаданого оперативного документу подавали це так: "*Спроба переконати Осьмака в тому, що ОУН є найлютішим ворогом українського народу, не принесла позитивних результатів, а на зроблену йому пропозицію посприяти в боротьбі проти ОУН заявив, що він був і залишається ідейним українським націоналістом і радше готовий піти на смерть, ніж погодитись на участь в заходах, спрямованих проти ОУН та її діяльності*"[38].

Все це переконало гебістів в тому, що безперспективно вербувати Осьмака, а тому вони вважали за необхідне направити назад до тюрми, "запропонувати УМВД Владимирської області організувати активну внутрішньокамерну агентурну розробку Осьмака", а також "орієнтувати МВД УРСР на встановлення і розробку родинних та організаційних зв'язків Осьмака, що знаходяться на Україні"[39].

Ось одне з повідомлень співкамерника Кирила Івановича (від 18 липня 1955 р.): "Україну... *Він дуже сумує, що немає надії побачити свою дружину і дочок. Він залишається дотепер переконаним націоналістом, прибічником цілком самостійної, незалежної України, проти будь-якого єднання з Росією, вважаючи, що Росія пригнічує.* (Дочка Ляля була в УПА і загинула. А.В.Орлова, як розповідала мені Н.Осьмак, до кінця свого життя була "ангелом-хранителем" її та Л.Богдашевської-Осьмак.-Ю.Ш.). *Осьмак говорить, що життя віддав своєму українському народові, за щастя якого боровся – це було й залишається метою його життя.*"[40]

Перебуваючи у Владимирській тюрмі, Осьмак розпочав боротьбу за власну реабілітацію, прагнув довести, що він не зробив нічого, за що заслуговував би такої жорсткої кари, спростовував обвинувачення, які йому приписувались. Однак "соціалістична законність" була поза логікою здорового глузду. Навіть і в часи вже згаданої хрущовської "відлиги", коли для доль мільйонів "зеків" багато що змінилося, система була безжальна до Осьмака. Ось датована 15 липня 1957 р. відповідь із Головної військової прокуратури СРСР: "Прошу оголосити ув'язненому Осьмакові Кирилові Івановичу, 1890 року народження, уродженець Полтавської області, що його заяви з ЦК КПРС і Президії Верховної Ради СРСР надійшли для розв'язання по суті в Головну військову прокуратуру. Заяви Осьмака К.І. розглянуті. Підстав до застосування до нього Указу Верховної Ради СРСР від 17 вересня 1955 року "Про амністію радянських громадян, які співпрацювали з окупантами в період Великої Вітчизняної війни" не віднайдено.

Помічник Головного військового прокурора, полковник юстиції Колобков"[41].

Мине багато часу і офіційно буде підтверджено те, що спонукало К.Осьмака боронити власну гідність, доводячи, що він не скоїв ніяких злочинів проти власного та інших народів. В листопаді 1994 р. у "Висновку за матеріалами архівної карної справи №51279", затвердженому заступником Генерального прокурора України, генерал-майором В.Мельником, буде записано: "...Немає доказів участі Осьмака у вбивствах, пограбуваннях та інших насильницьких акціях проти населення"[42]. Але ж все це прекрасно знали і ті особи, які свого часу засудили Осьмака до 25 років ув'язнення.

У 1957 р. Кирило Іванович тяжко захворів. Саме тоді він написав своєрідний заповіт — лист до доньки Наталі.

Ось цей зворушливий документ, в якому — інтонація і характер автора: "*Кохана, люба донечко! Найдорожча Наталочко! Моє останнє і повсякчасне побажання тобі бути завжди здоровою, розважною і розумною. Навчись завжди поважно працювати для загального добра. Люби свій край, люби Україну і в житті міцно тримайсь заповітів Великого Кобзаря. Завжди пам'ятай про маму, про її здоров'я та добробут. З останнім віддихом буду згадувати про тебе. Не з своєї вини не зміг допомогти тобі дійти до ліпших умов життя, коли б ти могла провадити широку працю. Бажаю тобі просторого й широкого життєвого шляху. Цілую щирим батьківським цілунком. Твій увесь татусь*"[43].

Доля відвела йому ще три роки життя. Він помер 16 травня 1960 р. після 15 років, 8 місяців і 3 днів ув'язнення. 1994 року він був офіційно реабілітований Генеральною прокуратурою України ("як безпідставно репресований у 1948 році"), а на початку 1995 року — Прокуратурою Харківської області за свої арешти у 1928 і 1930 рр. Проте найкращою реабілітацією буде повна правда про Кирила Осьмака, про ту складну і трагічну добу, в яку йому довелось жити і діяти.

Джерела та література:

1. Літопис Української Повстанської Армії.- Львів, 1992.- Т.8.-Українська Головна Визвольна Рада. Документи, офіційні публікації, матеріали.- Книга перша, 1944-1945.- С.11.
2. Спогади зберігаються в сімейному архіві Н.К.Осьмак.
3. Архив Управления Федеральной Службы безопасности (далі - ФСБ) Рязанской области. - Дело № 03162.-Л.210.
4. Там само.- Арк.211.
5. Архів Управління Служби безпеки України (далі - СБУ) Харківської області.- Справа № 022017.- Т.2.- Арк.74.
6. Див.: Вісник Інституту Української Наукової Мови.- 1930.-Випуск 2.- С.3,5 та ін. До речі, на початку цього випуску є таке звер-

нення редколегії "Вісника" до читачів, яке виразно характеризує обстановку, за якої з'явилось видання: "Поки набирали в друкарні це число "Вісника ІУНМ", у Всеукраїнській Академії Наук відбулися реорганізаційні зміни, наслідком яких зліквідовано Інститут Української Наукової Мови та інші лінгвістичні установи ВУАН і зорганізовано Науково-дослідчий інститут мовознавства. Отже "Вісник ІУНМ" далі виходити не буде. Редколегія ІУНМ".
7. Архів Управління СБУ Харківської області.- Справа № 022017.- Т.1.- Арк.305.
8. Там само.- Арк. 338,338зв.
9. Там само.- Арк.337.
10. Там само.- Арк.345,345зв.
11. Лист К.Осьмака до Н.Осьмак від 14 листопада 1958р.
12. Архив Управления ФСБ Рязанской области.- Дело № 9789.- Л.280об.
13. Там само.- Арк.371.
14. Лист К.Осьмака до Г.Михалевич від 14 серпня 1956 р.
15. Державний архів (далі - ДА) СБУ. - Справа № 51279.- Т.1.- Арк.199.
16. Там само.- Т.6.- Арк.81.
17. Цит. за: Літопис Української Повстанської Армії.- Т.8.- Українська Головна Визвольна Рада. Документи, офіційні публікації, матеріали.- Книга перша, 1944-1945.- С.35-36.
18. ДА СБУ.-Справа № 51279. - Речові докази по обвинуваченню Осьмака К.І. та ін.- Арк.12-13.
19. Там само.- Арк.25.
20. Там само.-Арк.82.
21. Там само.- Контрольно-наглядова справа за справою І.П.Коваля.- Арк.1.
22. Там само.- Справа № 51279.- Т.3.- Арк.148,152.
23. Там само.- Арк.162.
24. Там само.- Т.6.- Арк.104.
25. Там само.- Арк.106.
26. Там само.- Арк.125.
27. Там само.- Т.3.- Арк.183.
28. Там само.- Т.5.- Арк.118.
29. Там само.- Арк.104.
30. Там само.- Контрольно-наглядова справа за справою К.І.Осьмака, Т.А.Коваленко, М.О.Тарасової.- Арк.165.
31. Там само.- Арк.188,190.

32. Там само.- Контрольно-наглядова справа за справою І.П.Коваля.- Арк.3.
33. Там само.- Арк.22.
34. Там само.- Т.6.- Арк.149.
35. Там само.- Арк.161-162.
36. Літопис Української Повстанської Армії.- Т.8.- Українська Головна Визвольна Рада. Документи, офіційні публікації, матеріали.- Книга перша, 1944-1945.-С.11.
37. ДА СБУ.- Справа № 51279.- Т.6.-Арк.79.
38. Там само.- Арк.82.
39. Там само.- Арк.83.
40. Там само.- Арк.84.
41. Архив Управления Министерства внутренних дел Российской Федерации Владимирской области.- Дело № 1067.- Т.2.- Л.86.
42. ДА СБУ.- Справа № 51279.- Т.6.- Арк.190.
43. Лист К.Осьмака до Н.Осьмак від 12 серпня 1957 р.

Ірина Євдокимова, Олександр Єрмак

Архівно-слідчі справи як джерело з історії суцільної колективізації сільського господарства та голоду на Полтавщині /1929 - 1933рр./

З проголошенням незалежності України були створені належні умови для того, щоб назвати поіменно всіх жертв тоталітарної системи. Ще донедавна закриті для дослідників архіви КДБ, суворі, застережні грифи, численні відомчі інструкції часто перетинали шлях написання правдивої та об'єктивної історії українського народу, зокрема, таких її трагічних сторінок, як примусова колективізація та голодомор 1932 — 1933 років. Позитивні зрушення намітилися з 17 квітня 1991 року, коли Верховна Рада України прийняла Закон "Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні", який передбачив повну реабілітацію всіх незаконно репресованих громадян за період з 1917 по 1991роки. У зв'язку з підготовкою до видання полтавського тому серії книг "Реабілітовані історією", яка розпочалась у 1993 році, науковці отримали доступ до матеріалів архіву Управління СБУ в Полтавській області.

Архівно — слідчі справи кінця 20-х — початку 30-х років, про які йтиме мова у цій статті, досить специфічне джерело. Кожна справа є відображенням своєрідного двобою між слідчим, що уособлював собою репресивну сталінську систему і підслідним — жертвою цієї системи. Тому отримати об'єктивну інформацію буває іноді дуже важко. Однак цілий ряд документів, що містяться у слідчих справах, є унікальними, і їх практично неможливо отримати в інших архівосховищах.

Вивчення архівно-слідчих справ показує, що масові ре-

пресивні заходи щодо українського селянства компартійне керівництво Радянського Союзу, використовуючи як знаряддя своєї політики органи Державного політичного управління /ДПУ/, розгорнули ще до початку суцільної колективізації в час хлібозаготівельної кампанії 1928 — 1929 господарського року. Вже в листопаді 1928 — березні 1929 років у селах Полтавщини були заарештовані сотні селян, які у тій чи іншій мірі чинили опір "викачуванню" хліба. Особлива увага приділялась тим одноосібникам, які робили спроби згуртуватися у боротьбі проти так званих надзвичайних заходів проведення хлібозаготівель. Типовою в цьому стосунку є справа селян з с.Хорошки Лубенського округу І.І.Голінька, Г.П.Євченка, Т.М.Матвієнка, Д.Ф.Булатецького, Ф.Д.Булатецького, Д.О.Макаренка та О.М.Павловського. Їх заарештували у грудні 1928р. Як вказується у обвинувальному висновку, ці селяни "виступали проти всіх кампаній і заходів Компартії і Радянського уряду і вели антирадянську агітацію серед середняцько-бідняцьких верств селянства, влаштовували нелегальні збори. Останні збори вищевказана група провела 27 листопада 1928р. з метою зірвати самооподаткування /один з фінансових заходів, що сприяли хлібозаготівлі. — Ред./. 28 листопада ця група з'явилась на загальні збори селян у приміщенні школи с.Хорошків, де в той час обговорювалось питання про самооподаткування, зчинила крик і збори зірвала". За цей вчинок всіх звинувачених постановою Особливої наради при Колегії ОДПУ від 5 квітня 1929 р. засудили до 3 років позбавлення волі в концтаборах. В 1932 році після звільнення з ув'язнення їх ще на 3 роки відправили у заслання на Північ[1].

Боячись можливого активного опору примусовій колективізації, особливо у тих районах, де у час громадянської війни був сильним повстанський селянський рух, вла-

да провела репресивні заходи превентивного характеру. Органи ДПУ сфальсифікували десятки справ про так звані контрреволюційні збройні повстанські організації чи групи.

Одна з таких організацій була "викрита" Лубенським окружним відділом ДПУ у травні 1929 року. Саме тоді органи заарештували 25 громадян х.Балюки Великобагачанського району. Шляхом "вибивання" потрібних слідству зізнань було складене брехливе звинувачення, суть якого зводилась до того, що в 1924 році учитель Василь Лукаш та студент Григорій Кваша /так би мовити "ідейні натхненники" /заснували на хуторі Балюки куркульську організацію петлюрівського спрямування. У завдання організації за "зізнаннями" самих заарештованих входило:

"1. Вербовка кадрів і підготовка їх до збройних виступів з метою повалення Радвлади і встановлення УНР.

2. Самоозброєння учасників організації.

3. Агітація серед селян з метою поширення шовіністичних ідей, а також невдоволення Радвладою.

4. Протидія заходам влади на селі.

5. Організація не виключала терору щодо радянських і партійних працівників на селі.

6. Організація відображала інтереси куркулів"[2].

Перевірка, здійснена по цій справі Полтавською облпрокуратурою в 1957 році, показала, що звинувачення "було побудоване на визнавальних свідченнях Лукаша В.П., Балка П.І. і Кваші Г.Ф., які є суперечливими і викликають сумнів у їх правдоподібності. Так, звинувачений Лукаш В. показав, що контрреволюційну організацію він створив за завданням КвашіГ., тоді як Кваша показав, що він є учасником організації, створеної Лукашем. Незважа-

ючи на це, очна ставка між Лукашем В. і Квашею Г. не проводилась. Аналогічні суперечливі свідчення є і у визнаннях Балюка П., Проскуріна І. та інших"[3].

І хоча навіть побіжний розгляд архівно-слідчої справи показує, що вона явно сфальсифікована, Колегія ОДПУ своєю постановою від 26 серпня 1929 року засудила Х.А.Марченка, Г.Ф.Квашу, В.П.Лукаша, В.П.Балюка, А.П.Балюка, П.І.Балюка, П.А.Балюка до розстрілу, а решта "учасників контрреволюційної організації" отримали тривалі строки ув'язнення. Постановою Президії Полтавського облсуду від 11 вересня 1957 р. всі вони були реабілітовані[4].

Репресії щодо селян, які не бажали вступати до колгоспів і відстоювали своє право господарювати одноосібно, здійснювались у тому випадку, коли навіть слідчі ДПУ змушені були визнати, що ніяких доказів провини цих людей перед владою у них немає. Характерною щодо цього є справа селян з с.Климівки Карлівського району І.Є.Туменка, П.П.Тимченка і В.В.Семерінька. Їм інкримінували антиколгоспну /а отже і антирадянську/ агітацію. У обвинувальному висновку слідчий констатував: "У ході слідства не вдалося зібрати достатню кількість матеріалу для передачі справи до суду, а тому, керуючись ст.197 Кримінально-процесуального кодексу УСРР, ухвалюю: справу направити прокурору Полтавського округу на припинення. Одночасно порушити клопотання перед Особливою нарадою при Колегії ОДПУ про адміністративну висилку вказаних осіб як соціально небезпечних за межі України"[5]. Особлива нарада 14 жовтня 1929 року ухвалила постанову про заслання І.Є.Туменка, П.П.Тимченка і В.В.Семерінька на 3 роки у райони далекої Півночі. А 17 липня 1932 р. Трійка при Постійному представництві ОДПУ Північного краю направила цих селян на постійне проживання у спеціальне

селище ДПУ Архангельського краю[6].

Подібною є і справа селянина-одноосібника Д.Г.Христуся з х.Куликівського Решетилівського району. За всіма економічними показниками його господарство було бідняцьким /на п'ять душ сім'ї 5 десятин землі, кінь, корова, відсутність елементів підприємницько-торговельної діяльності/. Д.Христусь сумлінно сплачував податки, здавав хліб державі за встановленими нормами. У обвинувальному висновку це визнало і слідство: "громадянин Христусь вів систематичну агітацію проти заходів Радянської влади на селі, але дану роботу проводив досить хитро, виконуючи всі податки і зобов'язання перед державою"[7]. Незважаючи на це, за постановою Судової Трійки при Колегії ДПУ УСРР від 22 лютого 1930 р., Д.Г.Христусь був засуджений до 5 років заслання на Північ[8].

Найтрагічнішою сторінкою примусової суцільної колективізації сільського господарства стала так звана ліквідація куркульства як класу. Оскільки органи ДПУ брали безпосередню участь у здійсненні "розкуркулювання" селянських господарств та депортації експропрійованих селян на Північ, то у багатьох архівно-слідчих справах відклалися документи, які дозволяють простежити всі етапи здійснення цих масових репресій щодо селянства. Так, у справі по звинуваченню П.Г.Ромашка в 1937 році в антирадянській агітації зберігся весь пакет документів про "розкуркулювання" господарства його батька Григорія Федоровича. Зокрема, там містяться витяг з постанови пленуму Гриньківської сільради Семенівського району від 16 лютого 1930 року про експропріацію господарства Г.Ф.Ромашка та виселення його сім'ї за межі України, витяг з протоколу засідання президії Семенівського райвиконкому від 22 лютого 1930 року про затвердження цієї постанови. У справі також знаходяться окладні листи про нарахування єдиного сільськогоспо-

дарського податку за 1927/1928, 1928/1929 та 1929/1930 роки, облікова картка ДПУ по виселенню "куркульської" сім'ї, медичні довідки про те, що всі члени сім'ї, виключаючи малолітніх дітей та стариків похилого віку, "за станом здоров'я можуть проживати і працювати на Півночі"[9].

Ця ж архівно-слідча справа показує трагічну долю старшого сина Г.Ф.Ромашка Петра, 1920 року народження. У 1932 році, тобто у дванадцятирічному віці, він не витримав важких умов існування у місцях висилки в суворому Архангельському краї і втік на батьківщину. Там його затримали і за втечу засудили на п'ять років позбавлення волі в концтаборі. Повністю відбувши термін і отримавши паспорт, П.Ромашко знов повернувся у рідне село Гриньки, там пропрацював кілька місяців у колгоспі, знов був заарештований і за сфальсифікованим звинуваченням у "антирадянській агітації" постановою Особливої трійки УНКВС по Харківській області від 19 серпня 1937 року сімнадцятирічний юнак був засуджений до розстрілу[10].

Важливо відзначити, що облікові картки ДПУ по виселенню селянських сімей, що містяться у архівно-слідчих справах, дають підставу твердити, що "розкуркулювали" далеко незаможних селян. Скажімо, "куркуль" Г.М.Кривобок з с.Піски Лохвицького району з сім'єю у 7 душ /з них 5 непрацездатних/ мав 12 десятин землі, коня і корову, тобто за всіма тогочасними економічними критеріями його господарство не виходило за межі середняцького[11]. Господарство вже згадуваного Г.Ф.Ромашка з с.Гриньки Семенівського району на момент "розкуркулювання" мало на 6 душ сім'ї /3 непрацездатних/ 5 десятин землі, коня і корову, тобто було бідняцьким[12].

В архіві УСБУ в Полтавській області відклалися також і документи, пов'язані з голодом 1932 — 1933 років.

Особливе місце серед них посідають джерела епістолярного жанру /листи, щоденники/, які іноді краще змальовують трагедію голодомору, ніж секретні офіційні документи. Найчастіше трапляються листи-скарги, листи-клопотання, листи-дописи, які надсилалися колгоспниками, селянами-одноосібниками, робітниками, сільською інтелігенцією в різні партійно-радянські інстанції Москви, Харкова, Полтави, до редакцій центральних, республіканських і окружних газет. Як правило, їх звідти надсилали назад у місцеві органи ДПУ для відповідного "реагування" і такі листи служили основними доказами "антирадянської агітації" їх авторів, що отримували за них тривалі терміни ув'язнення за горезвісною ст.54-10 Кримінального кодексу УРСР.

Дещо рідше трапляються зразки приватного листування, де події голодомору висвітлюються так би мовити на побутовому рівні. У цьому зв'язку звернемося до архівно-слідчої справи по звинувачуванню помічника начальника залізничної станції Лохвиця Г.І.Дадичка в "антирадянській діяльності" /28 березня 1933 року, за висновком транспортної прокуратури, справу припинили за відсутністю складу злочину/[13].

Найціннішим у справі є приватні листи рідних Г.Дадичка, що надійшли йому з міст Сталіно, Кривого Рогу, селищ Ямполя Вінницької області, Куп'янська Харківської області та відповіді Дадичка на них.

У всіх листах йде мова про надзвичайно важке продовольче становище, що склалося у 1931 — 1933 роках у різних районах України, наводяться ціни на зерно, норми постачання хліба робітників і службовців. "Ніяк не хочеться думати, — пише автор листа з Ямполя, — щоб так робітники лохвицькі з голоду пропадали, як ми тут пропадаємо. Я з сім'єю змушений столуватися в їдальні, де всім нам дають на цілий день 210 грамів хліба"[14]. З Кри-

вого Рогу родич Дадичка повідомляє: "Голова крутиться від голоду. На базарі якщо в когось і знайдеш хліб, то просять за кіло десять карбованців... Ми вже місяць без хліба сидимо і не тільки ми, а всі наші заводські. Отримали від сестри з Куп'янська листа про те, що і там таке ж твориться"[15].

У сучасній літературі з проблем історії голоду 1932 — 1933 років досить часто можна зустріти твердження, нібито в той час воля українського селянства до опору вже була повністю паралізована і воно фаталістично сприймало власне вимирання. Аналіз кількох архівно-слідчих справ доводить, що в ряді сіл Полтавщини протидія колгоспників та одноосібників грабіжницькій політиці хлібозаготівель набрала досить гострих і масових форм, особливо навесні 1932 року.

Про це, зокрема, свідчить групова справа по звинуваченню селян — жителів с.Устивиці Великобагачанського району в організації масового виступу /за тогочасною офіційною термінологією — "волинки"/. Із обвинувального висновку можна уявити картину цього виступу. 2 травня 1932 року селяни-одноосібники Наталія Насвіт, Антон Заяць, Семен Скляр і колгоспник Федір Свищ зібрали на базарі натовп людей з 150 чоловік і оголосили йому, що нібито на залізничну станцію Гоголеве прибуло три вагони хліба для роздачі населенню. Наступ рушив до сільради з вигуками: "Ми голодні, дайте нам хліба!" Наступного року хвилювання продовжувалося. Натовп селян з 250 чоловік, захопивши як заручників голову сільради та завідуючого пункту "Заготзерно", рушили до станції Гоголеве /за 7 км від Устивиці/. Попереду натовпу несли як символ голоду і смерті чорний прапор. Міліція і залізнична охорона розсіяли натовп і примусили людей розійтись по домівкам[16].

5 травня 1932 р. приблизно о 14 годині у с.Федунка

Диканського району біля сільради зібрався натовп з п'ятдесяти жінок на чолі з Марією Спицею та Ніною Сукач. Вони вимагали від голови сільради видати селянам хліб для харчування. До вечора натовп виріс до 600 чоловік. Селяни збиралися рушити до залізничної станції Сагайдак, щоб самовільно розібрати зерно із складів "Союзхліба". Бідняк А.Г.Мірошниченко перерізав телефонний дріт, щоб не дати можливість голові сільради викликати з району міліцію. За допомогою представника райвиконкому вдалось переконати людей розійтись по домівках. Але наступного ранку селяни знову зібралися біля сільради і натовпом у 500 чоловік рушили до станції Сагайдак. До них приєднались ще близько тисячі селян з навколишніх сіл. Налякана таким масовим виступом збройна охорона складів втекла, і селяни почали розбирати хліб. Всього із складів розібрали 600 пудів зерна. Та незабаром до Сагайдака прибули війська, які розсіяли натовп та заарештували організаторів виступу.

Вранці 7 травня до станції Сагайдак прийшов ще один натовп з 500 селян із Огирівської та Байрацької сільрад Великобагачанського району. Але цього разу збройна охорона, відкривши вогонь над головами людей, натовп до складів не допустила[17].

Масові селянські виступи явно налякали владу. Про це свідчить той факт, що згідно з постановою Особливої наради при Колегії ДПУ УСРР від 1 серпня 1932 року, із 4 селян, притягнутих до кримінальної відповідальності за масовий виступ у с.Устивиці Великобагачанського району, лише один /А.А.Заяць/ був засуджений на 3 роки заслання на Північ, а решта отримали умовні терміни покарання[18]. У справі про напад на зернові склади станції Сагайдак, за постановою Особливої наради при Колегії ДПУ УСРР від 26 липня 1932 року, три селянина А.А.Лихварь, П.Д.Гнєдаш і О.Т.Мирошніченко були

заслані на Північ на три роки, щодо інших десяти звинувачених селян міра покарання була винесена умовна[19].

Одним з найвідповідальніших завдань органів державної безпеки в ті роки було збереження у суворій таємниці відомостей про кількість жертв голодомору. У науковій літературі є відомості, що ДПУ вилучило документи сільрад з реєстрацією смертей у 1931 — 1934 роках. Вивчення кількох справ репресованих у час голодомору служителів культу показує, що співробітники ДПУ пильно стежили, щоб священики не збирали якихось узагальнюючих даних про померлих від голоду, яких вони іноді відспівували на похоронах /в переважній більшості мерців ховали у братських могилах без християнського обряду — Ред./. Так, у архіві УСБУ в Полтавській області зберігається справа на благочинного Успенського собору в Миргороді Павла Семеновича Верещаки. У постанові про його арешт від 11 жовтня 1933 року він звинувачувався в тому, що "через священиків Миргородського району збирав відомості для явної контрреволюційної діяльності та шпигунства"[20]. З протоколів допитів з'ясовується, в чому ж конкретно полягали такі страхітливі звинувачення. В травні 1933 року П.Верещака мав зустріч в Лубнах з митрополитом Феофілом, який нібито доручив йому збирати через священиків відомості про померлих від голоду, а також про села, що через масову смертність повністю обезлюдніли. "25 вересня 1933 р. я отримав офіційне розпорядження від митрополита, оригінал якого прикладаю, яке від руки написав і направив для виконання священикам с.Зубівки Жарко-Базилевичу, с.Хомутець Марущенку і с.Єрки Голубовському"[21]. Далі йде мова про те, що Верещака отримав від лікаря С.М.Епр свідчення, ніби той перевіряв санітарний стан залізничної станції Лубни і бачив там масу трупів, які складали штабелями у привокзальному сараї, а вже

звідти великими партіями везли на кладовище і там закопували у спільній ямі. Таку ж картину спостерігав С.Епр і у міських лікарнях[22]. На жаль,із справи вирвані останні листи і тому,що сталося з П.С.Верещакою та іншими священиками,так і залишилось таємницею.

Звичайно,архівно-слідчі справи дають дещо мозаїчну картину подій,пов'язаних з історією колективізації і голодомору,але наступний обробіток анкет на репресованих за допомогою комп'ютерної техніки перед остаточним написанням полтавського тому "Реабілітовані історією" дозволить отримати і більш узагальнюючі дані про ті страшні роки.

ПРИМІТКИ

1. Архів УСБУ в Полтавській області.-Спр.4883-С.- Арк.1,111,193.
2. Там же. - Спр. 18929-С. -Т.2.-Арк.398.
3. Там же.- Т.3.- Арк.144.
4. Там же. - Арк.158-162.
5. Там же. - Спр.4862 - С.- Арк.10.
6. Там же. - Арк.40,43.
7. Там же.- Спр.14687 - С.- Арк.9.
8. Там же.- Арк.11.
9. Там же. - Спр.13314 - С.- Арк.5-12.
10. Там же.- Арк.30-32.
11. Там же. - Спр.13408- С.- Арк.1-2.
12. Там же. - Спр.13314 - С.- Арк.4.
13. Там же.- Спр.10535 - С.- Арк.1.
14. Там же.- Арк.10.
15. Там же.- Арк.14.
16. Там же. - Спр.10196 - С.- Арк.198-199.
17. Там же. - Спр.9979 - С.- Арк.170.
18. Там же.- Спр.10196 - С.- Арк.203.
19. Там же.- Спр.9979 - С.- Арк.181-195.
20. Там же. - Спр.1537 - С.- Арк.4.
21. Там же.- Арк.7-8.
22 . Там же.-Арк.8.

Володимир Мокляк

Джерела до історії Полтавського полку (середина XVII — кінець XVIII ст.ст.)

Здобуття незалежності Україною викликало зацікавлення широкими масами населення її історією, славними сторінками своєї минувшини, особливо доби козацтва. Це і є поступ вперед, бо лише вивчаючи помилки і здобутки минулих поколінь, їх досвід, особливо на шляху державотворення, можливе будівництво нової незалежної України.

Працюючи над названою темою, автор ставив собі за мету бодай трохи підняти завісу над історією одного з центральних полків Лівобережної України, що завжди був у центрі всіх історичних подій — Полтавського. Це є спроба зібрати в одній роботі по можливості якнайповніші відомості про коло джерел до історії полку, дати класифікацію документального матеріалу.

Полтавський козацький полк, що виник ще на початку Визвольної війни 1648 — 1654 рр., влітку 1648р.[1], на протязі свого існування завжди знаходився в центрі подій, що вирішували долю України. Однак спеціальних досліджень з історії полку, як і аналізу та публікації джерел до його історії, на сьогодні не існує чи майже не існує.

Слід зазначити, що певна робота в цьому напрямку все ж таки проводилася. Питаннями історії полку та публікації джерел до неї цікавилися ряд відомих як українських, так і полтавських істориків.

Ще в кінці минулого століття відомим істориком О. Лазаревським була започаткована серія видань в циклі "Описание старой Малороссии", що мала включати в себе описи ряду козацьких полків. На превеликий жаль, робо-

та була перервана смертю вченого. Світ побачили лише описи Стародубського (1889), Ніжинського (1893) та Прилуцького (1901) полків[2]. Відомо, що Олександр Лазаревський збирав матеріали і до опису Полтавського полку, та навіть більше, почав над ним працювати, але встиг написати лише розділ "Исторический очерк местности, составлявшей Полтавский полк", опублікований згодом, після смерті вченого в часописі "Киевская старина"(1903)[3].

Історію полку не обійшов стороною і такий визначний дореволюційний історик України, як Г.Максимович. У своїй капітальній праці "Деятельность Румянцева-Задунайского по управлению Малороссией"[4], окрім використання джерел з історії полку, він при характеристиці діяльності П.Рум'янцева-Задунайського в Україні присвячує окремий розділ проведенню генерального опису на території Полтавського полку[5].

Частину своєї праці "Прошлое Полтавской территории и ее заселение" (1914)[6] присвятив історії полку відомий дослідник Полтавщини Лев Падалка. Після видання фрагменту незавершеної роботи О.Лазаревського це було чи єдине дослідження присвячене історії полку. Цінність роботи полягає в тому, що автор вперше зробив спроби визначити межі Полтавського та інших полків на території Полтавщини,стосовно існуючих на той час карт. Тут він в основному приділяє увагу історії полку як адміністративно-територіальної одиниці[7]. Тісно пов'язана з цією темою і інша робота Л.В.Падалки: "Карта козацких полков на Полтавской территории"(1914)[8],побудована на основі відомих на той час джерел.

Адміністративно-територіальний устрій полку розглядається в дослідженні М.Максимовича "Обозрение городовых полков и сотен, бывших на Украине со времени Богдана Хмельницкого"[9]. Автор наводить відомості про

зміни в ньому протягом 1649 — 1744 років, подає короткі дані про полтавських полковників за час існування полку[10].

Окремі сторінки присвятили історії Полтавського полку такі історики, як М.Маркевич[11] та Д.Бантиш-Каменський[12], подаючи відомості про полк в контексті загальноісторичних подій на Україні.

Не обійшов стороною історію полку і Аполлон Олександрович Скальковський і хоча його "Історія Нової Січі або останнього Коша Запорозького", як видно з самої назви, присвячена історії останньої Запорозької Січі, все ж на сторінках цієї праці, він багато уваги приділяє взаємовідносинам між запорозькими козаками та Гетьманщиною, зокрема, відносинам з Полтавським полком, який межував з володіннями Війська Запорозького. Автор наводить чимало цікавих документів з архіву останньої Запорозької Січі, що стосуються полку[13].

Чимало сторінок "Історії запорозьких козаків" іншого відомого історика Д.І.Яворницького присвячено полкам Лівобережної України, в т.ч. і Полтавському[14].

Не обминув історію полку і такий видатний історик України, як Михайло Грушевський. У своїй багатотомній "Історії України-Руси", даючи загальну картину історичних подій на Україні, він неодноразово згадує події, котрі так чи інакше стосуються Полтавського полку[15].

Історію полку у своїх роботах з історії України подають і більш пізні історики. Це О.Єфименко, І.Крип'якевич, Д.Дорошенко, Н.Полонська-Василенко, Т.Мацків та інші[16].

Аналізуючи землеволодіння та форми сільського господарства Гетьманщини XVII-XVIII століть, неодноразово згадує Полтавський полк М.Слабченко у праці "Організація господарства України від Хмельниччини до

світової війни"[17].

На матеріалах, що стосуються, в т.ч. і Полтавського полку, побудував свою монографію, присвячену вивченню історичних умов формування великої земельної власності, формам її існування, специфіці розвику селянського, міщанського та козацького землеволодінь О.І.Гуржій[18].

Цим не закінчується перелік наукових робіт, в котрих в загальноісторичному контексті подається і історія Полтавського полку. Що ж до історії збирання, вивчення та наукової публікації джерел з історії України, а отже і Полтавського полку, то вона нараховує вже більш ніж півтора століття.

Чільне місце у виданні джерел з історії козацтва належить Київській, Петербурзькій археографічним та Полтавській вченій архівній комісіям в період до 1917 р., пізніше питаннями публікації подібних джерел займались відповідні інституції Радянської України, а після здобуття нею незалежності завдання публікації джерел з історії України покладено на Інститут Української археографії.

Поміж найзначніших видань дореволюційного часу, в котрих були опубліковані документи з історії Полтавського полку, в першу чергу слід назвати видання, що отримало назву "Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографическою Комиссиею" (далі — Акты ЮЗР), воно і досьогодні є незамінним джерелом для всіх, хто цікавиться минулим краю. Протягом 1861 — 1892 років побачило світ п'ятнадцять томів цього видання[19]. Виходило воно за редакцією таких відомих учених, як Микола Іванович Костомаров (1817 — 1885) (т.т.I — IX,XI —XIII) та Геннадій Федорович Карпов (1839 — 1890) (т.т.X,XII,XIV,XV). Йому судилося стати одним з основних джерел з історії не лише Полтавського полку, а й усієї України.

Хронологічний діапазон Актів ЮЗР досить широкий;

він охоплює джерела, починаючи з XIV і закінчуючи кінцем XVII ст. Тут опубліковано документи, які стосуються перших десятиліть існування полку, в т. ч. про прийняття присяги на вірність московському царю в містечках і селах полку (т.10) та про повстання полтавського полковника Мартина Пушкаря проти гетьмана І.Виговського (т.т.4,7,15) і інші документи.

Наведемо нижче перелік документів, що опубліковані в кількох томах видання і безпосередньо стосуються історії полку.

Т.4. 1657 — 1659.-СПб,1863. Грамота царя Олексія Михайловича до Полтавського полковника Мартина Пушкаря про послушенство гетьману І.Виговському. (1658); Універсал гетьмана І.Виговського полтавському полковнику Мартину Пушкарю щоб були спокійними і підкорились йому [І.Виговському] (16 травня 1658р.).

Т.5. 1659 — 1665.-СПб,1867. Лист Полтавського полковника Федора Жученка до Грунського сотника, в якому він переконує сотника не відлучатися з війська Запорозького та діяти разом з польськими військами, що ідуть йому на поміч (10 квітня 1659р.); Відписка Гигорія Косагова про прибуття з ратними людьми в містечко Білики та про намір рухатися до Кременчуга та Потоків, зраду жителів Переволочни та про інш. (26 липня 1663 р.); Похвальна грамота царя Олексія Михайловича Григорію Косагову за успішні дії проти татар під Кишенькою (21 серпня 1663 р.).

Т.6. 1665-1668.-СПб., 1869. Лист Петра Дорошенка до Полтавського полковника і сотників, в якому він переконує їх здатися польському королю за прикладом полковників Дрозда і Данка (23 жовтни 1665 р.; Лист полтавського полковника Григорія Витязенка до гетьмана І.Брюховецького про набіги Задніпровських козаків на землі Полтавського полку. (9 листопада 1665р.); Лист до гетьмана І.Брюховецького полтавських козаків зі скаргою на утиски та жор-

стокість воєводи Якова Хитрово. (9 липня 1666 р.); Відписка до царя воєводи князя Юрія Трубецького з відомостями про татар та про бій з ними під Голтвою (23 жовтня 1666 р.); Відписка до царя воєводи Якова Хитрово про похід проти неприятеля що зайняв шлях між Полтавою і Кременчуком (21 серпня 1666 р.).

Т.8. 1668-1669,1648-1657.-СПб.,1875. Грамота царя Олексія Михайловича Полтавському полковнику Кублицькому про принесення останнім присяги на вірність. (19 квітня 1669р.); Лист до царя Олексія Михайловича від гетьмана Д.Многогрішного про ненадійність козаків Полтавського, Миргородського та Лубенського полків та про небезпеку від татар та запорожців (30 квітня 1669 р.); Грамота царя Олексія Михайловича до Полтавського полковника Костянтина Кублицького з милостивим словом за його вірність (24 травня 1669 р.); Грамота від царя Олексія Михайловича до Полтавського полковника Кублицького про принесення присяги на вірність з погрозою інакше вислати на малоросійські непокірні міста ратних людей (11 червня 1669 р.); Лист Полтавського полковника Горкушенка до гетьмана Д.Многогрішного про те, щоб останній не називався гетьманом (1 липня 1669 р.).

Т.9. 1668-1672.-СПб,1877. Грамота царя Олексія Михайловича Полтавському полковнику Костянтину Кублицькому з умовляннями про покірність (30 жовтня 1669 р.); Лист гетьмана Д.Многогрішного до стольника Артамона Матвєєва про погром татар полтавським полковником (1670 червень 28 — липень 16); Лист до гетьмана Д.Многогрішного полтавського полковника Федора Жученка (4 — 12 вересня 1670 р.).

Велику кількість документів, які стосуться Полтавського полку та повстання Петрика опублікував Д.І.Яворницький у підготовленому ним двохтомному збірнику "Источники для истории запорожских козаков"[20].

Поміж наведених автором джерел листи полтавських полковників Павла Герцика до гетьманів І.Самойловича (5 квітня 1863р.) та І.Мазепи (18 грудня 1891р.), сотників і отаманів Орільських містечок (19 липня 1692 р.; Федора Жученка до гетьмана І.Мазепи (6 травня 1691р.); Івана Черняка до гетьмана І.Скоропадського (7 січня 1709р.); донесення переволочанського дозорця Івана Рутковського гетьману І.Мазепі про таємне спілкування запорожців з Кримом та про наміри Петрика йти війною на Україну (29 травня 1691р.); донесення полковника Печери гетьману І. Мазепі про прибуття до Нових Санжар двох козаків ватаги Чалого з вістями про наміри татар (20 жовтня 1696р.); Лист переволочанськго дозорця Зелененського до полковника Данила Апостола (4 січня 1709р.); Лист переволочанського дозорця Івана Рутковського до полковника Павла Герцика (17 грудня 1691р.). Видання містить і ряд інших документів, що показують взаємовідносини між полком та запорозькими козаками.

Д.І.Яворницьким опубліковано і інше цікаве джерело, що безпосередньо стосується історії полку, — це синодик Нехворощанського запорозького Успенського монастиря, в якому зустрічаються імена урядовців полтавського полку, в т.ч. таких, як Григорій Герцик, Іван Леонтійович Черняк, Василь Васильович Кочубей та ін.[21]

Чималий внесок у публікацію документів з історії Полтавського полку зробив інший відомий історик, уродженець Полтавщини, один із засновників в майбутньому Української Академії Наук, що працював на науковій ниві на зламі XIX — XX ст ст. Орест Іванович Левицький. Значною мірою його праці — це публікація актових джерел. Основним доробком вченого стала робота "Очерки народной жизни в Малороссии во второй половине XVII ст." (1901)[22], побудована на матеріалах актових книг Полтавського полкового суду із зібрання О.М.Лазаревсь- ко-

го, що датуються другою половиною XVII – XVIII ст ст. До публікації лише частково були включені матеріали цих книг, датовані другою половиною XVII століття. На жаль, перекладена в останні роки життя вченого на українську мову, ця праця так і не побачила світ[23], а перше видання і до сьогодні є бібліографічною рідкістю.

Досить плідно над публікацією актових джерел з історії Полтавського полку працював і інший відомий український історик Вадим Модзалевський. В 1905 р. в "Трудах Полтавской Ученой Архивной Комиссии" (далі "Труды ПУАК") з'являються його "Материалы для истории Полтавского полка", в яких він публікує фрагменти Полтавської ратушної книги та матеріали зібрання А.І.Кістяківської[24].

Так до першого випуску "Трудов ПУАК" увійшли джерела, які характеризують кількісний склад полкової старшини та містять відомості про полкове, старшинське, монастирське і інше майно на території полку:

Реестр полкового города Полтавы дворов старшинских и вдов, приездних, старшинских и монастирских, знатного товариства, войсковых служителей, комиссарских и их ходаков, посполитых, школ, шпыталей, шынков козачих и церковних, домов старшинских, значковых, козачих и поповских хуторов, в которих наемние люде живут, ниже следующими статями явствует. 1735 году, августа 20 дня; Перечневая табель полку Полтавского сотне первой полковой, коликое число в оной сотне имеется посполитых людей владелческих подданных, в том числе селских старшин и служителей, яко-то: комиссарчиков, десятников и протчих, дворов, також и особо состоящих бездворных хат и во всех хатах семей, и каких оние по своим имуществам статей, також подсуседков, конних и пеших, значит ниже сего. 1752 года; Перечневая табель полку Полтавского сотне второй полковой, коликое число в оной сотне имеется посполитых

людей ... 1752 году; Именной спысок Полтавского полку товарыства, кои числются значковыми. Августа 19 дня 1734; Ведомость полтавского полку о полковой старшине, сотниках, войсковых и значковых товарищах и с какова кто звания и за какие именно службы откогда, когда и по каким указом в те чини и звания определени, значит нижей сего, 1742 году; Ведомость в генералную войсковую канцелярию о бунчуковых и войсковых товарищей и других чиновниках, как о действително служащих, так и о апшитованних, кто где с них в полку полтавском и в каких сотнях жителства свои имеют, також и о детях (к службе уже годних, но ни в каких дел не находячихся) оних апшитованних, а особливо и умерших бунчукових и войскових товарищей, старшин полкових и других разночинцов где сколко оних имеется, кто по именам и прозваниям и в каких же сотнях живут, так же и обо всех протчих, находячихся в службе, - учиненная в полковой Полтавской канцелярии 1759 году, октября дня; Список певчих, взятых к Высочайшему двору в 1712 году из жителей Полтавского полка[25].

Другий випуск "Трудов ПУАК" містить документи, що стосуються економічного становища полку:

1722 году, октоврия 19 числа. Видение всего полку Полтавского, сколко в оном знайдуется людий табак сеючих; Видение всего полку Полтавского, сколко есть мелниц по реце Ворскли, и весняних, и сколко в оних камений мелних и ступ есть; Видение всего полку Полтавского, сколко есть пчол, в зиму оставленних; Видение всего полку Полтавского, сколко есть винниц и казанов винокурних; Року 1722, октоврия 12. Видение, сколко во всем полку Полтавском, шинков медових и винниц и бражниц; 1722 году, ноеврия 1 дня. Видение полку Полтавского, сколко в яком городе бивает ярмарков и почому збирается от шинков горелчаних, догтевих, скотного, поведеркового, рогового и от скотини и от овец, так же и от возов купеческих и всяких

торгових людей, то являет ниже сего[26].

Протягом 1912 — 1914 рр. Вадимом Модзалевським було опрацьоване, підготовлене до друку і видане на кошти Полтавської Вченої Архівної Комісії таке унікальне джерело з історії полку, як "Актовые книги Полтавского городового уряда XVII-го века" — вип.1 "Справы поточные 1664 — 1671 годов", вип.2 "Справы вечистые 1664 — 1671 годов", вип.3 "Справы вечистые 1672 — 1680 годов"[27], що зберігалися в музеї українських старожитностей В.В.Тарновського[28;29]. Актові книги Полтавського городового уряду на сьогодні є унікальним джерелом до історії полку періоду "Руїни" — часів гетьманства Івана Брюховецького, Дем'яна Многогрішного та Івана Самойловича. Зібрані тут судові акти показують життя як полкового міста Полтави, так і ряду населених пунктів на території полку. Вони дають можливість не лише проаналізувати діяльність полкового суду, а й показують поступове зростання втручання в справи полкового уряду московських воевод, яким навіть вдалося, щоправда на короткий час, захопити в свої руки владу уряду.

Джерелом до історії полку можна назвати і вже названу вище п'ятитомну Історію Малоросії Миколи Маркевича, три останні томи якої є не чим іншим, як публікацією джерел з історії козацтва на Україні. В багатьох поданих автором документах є відомості про полк, події, в яких він брав участь чи про певних історичних осіб, імена яких пов'язані з Полтавським полком[30].

Це ж саме можна сказати і про інше досить цікаве видання: "Источники малороссийской истории, собранные Д.Н.Бантыш-Каменским и изданные О.Бодянским"[31]. Саме тут вперше надруковано донесення полтавського полковника Федора Жученка про хана кримського, нурадділа-султана, що йшли на Україну всіма силами (4 жовтня 1686р.)[32] та Універсал запорозького гетьмана Пе-

трика жителям Полтавського полку про підняття повстання проти московського царства та заключення миру з татарами (29 липня 1692р.)[33].

Свій вклад в публікацію джерел з історії полку зробив і відомий полтавський історик І.Ф.Павловський. Присвячена історії Полтавського бою його книга "Битва под Полтавой"(1908)[34],хоча і дотично,та все ж стосується нашої теми. Як додаток до своєї праці автор подає ряд документів,стосовно події,якій її присвячено. Це,перш за все, "Обстоятельная реляция о счастливой баталии Его Царского Величества и Королевского Величества Свейского, учинившейся неподалеку от Полтавы сего июня в 27 день 1709 году", листи Петра І, Брюса, копії з листів і реляцій О.Меншикову та листи Карла XII[35].

Певні відомості містить і робота відомого українського історика Миколи Василенка "Экстракт из указов, конструкций и учреждений..."[36], опублікована як додаток до земського збірника Чернігівської губернії. Тут наведено певні відомості як про полкове місто Полтаву[37],так і про деякі сотенні містечка полку,зокрема м.Кременчуг[38].

Неоціненним джерелом з історії полку є Румянцевський опис України 1767 — 1769 рр. Стосовно нашої теми збереглася лише частина цього унікального джерела,яка стосується кількох сотень полку. Її підготував до друку і видав М.Рклицький під назвою "Козаки Полтавского полка по материалам Румянцевской описи"[39]. Згодом Сергій Шамрай,взявши в основу цю публікацію,видрукував детальний аналіз даних, поміщених в першому томі названого видання — "Козаки м.Полтави в 1767р. за Румянцівським описом"[40].

Окремі документи Рум'янцевського опису чи їх уривки опублікував Г.Максимович у вже названому вище дослідженні "Деятельность Румянцева-Задунайского по управлению Малороссией"[41]:

Список именной сколко имееется в комиссии при сочинении в малороссийском Полтавском полку генералной ревизии великороссийских и малороссийских чинов под сим значит (1765?р.); Промеморії направлені в Полтавський магістрат з вимогою надати необхідні відомості переписній комісії (26 та 29 жовтня 1765 р.); Донесення з аналогічним проханням відставного капітана Якова Нінеєва (3 серпня 1766 р.) та резолюція Малоросійської Колегії на нього (16 березня 1767 р.); Указ Малоросійської колегії секунд-майору В.Путимцю з роз'ясненням, як перераховувати різного роду міри в квадратні сажені (9 серпня 1766 р).; Указ Малоросійской Колегії від 21 грудня 1766 р. з приводу втечі писців ; Донесення з проханням козаків с.Диканьки з приводу запису до опису спірних грунтів (23 січня 1767 р.) та резолюція Малоросійської Колегії на нього (24 січня 1767 р.); Скарга сотника полкової сотні І.Черняка на підпоручика Усачова про неправильний опис останнім спірної землі (20 березня 1767 р.); Рапорт в Полтавську комісію підпоручика Жеденєва зі скаргою, що сотенна Полтавська канцелярія ухиляється від призначення сотенних старшин для проведення опису (24 травня 1767 р.); Ордер В.Путимця підпоручику Жеденєву з приводу неправильності проведення опису в с.Нижні Млини (4 червня 1767 р.); Ордер підпоручику Усачову з зауваженням на пропуск прізвища в описі (7 липня 1767 р).; Ордер В.Путимця підпоручику Жеденєву з зауваженням про допущені помилки при проведенні опису в селах Нижні Млини, Івончинці та Яківці (1 вересня 1767 р.); Ордер підпоручику Єфанову про необхідність обов'язкового обміру спірного володіння (25 липня 1767 р.); Ордер підпоручику Цурікову з зауваженнями на допущені помилки при проведенні опису маєтностей в урочищах Свинківка та Казекове (26 липня 1767 р.); Донесення підпоручика Жеденєва про відмову від підпису під описом (24 вересня 1767 р.); Ордер В.Путимця з приводу незаконної

вимоги підпоручиком Усачовим надати писця для проведення опису на місці (4 жовтня 1767 р.); Рапорт підпоручика Колесникова з приводу недопуску до опису секунд-майором Г.Чиквоідзевим члена комісії великобудиського сотника А.Сулими своїх володінь (22 жовтня 1767 р.); Рапорт на ім'я Малоросійської Колегії голови переписної комісії Василя Путимця про ухиляння старшин полку від участі в роботі комісії (24 жовтня 1767 р.); Ордер прапорщику Головіну з зауваженнями на помилки при проведенні опису в маєтностях генерального обозного С.Кочубея — селах Жуки та Старівці (1 листопада 1767 р.); Скарга підпоручика Жеденєва та Колесникова про відмову великобудиського сотника А.Сулими та хорунжого полкової сотні Такаря від підпису під описом (17 грудня 1767 р.); Ордер підпоручику Сичову з приводу порушень допущених підпоручиком Колесниковим під час проведення опису майна Григорія та Василя Старицьких (11 лютого 1768 р.); Ордер В.Путимця з приводу незаконних дій офіцерів переписної комісії у відношенні до сотенного отамана першої полкової сотні Г.Швидкого (19 лютого 1768 р.); Ордер Рум'янцева виданий як доповнення до інструкції про секвестрування козацьких грунтів у тих, хто ними незаконно володіє (28 лютого 1768 р.); Інструкція В.Путимцева підпоручику Газукіну про порядок проведення опису та з приводу обмірів дворів, садів та городів (29 липня 1768 р.); Наказ про перепис та взяття під стражу бродяг 8 серпня 1768 р.; Ордер прапорщику Цурікову з поясненнями про опис дворів родичів (20 грудня 1768 р.); Інструкція прапорщику Цурікову про порядок проведення опису та з приводу обмірів дворів, городів і садів (20 грудня 1768 р.); Рапорт військового канцеляриста Василя Марченка з проханням повідомити, кому належить передати матеріали опису (червень 1770 р.); Відомість про виборних козаків Полтавського полку[42].

Окрім названих документів, Г.Максимович, характеризуючи діяльність П.Рум'янцева-Задунайського в галузі створення поштового сполучення, наводить ще один документ, який містить відомості про Полтавський полк. Це "Табель коликое число от которого полку в каких именно городах местечках селах и деревнях, в назначенных почтовых станциях, почталионов состоять имеет" (1765 р.)[43]

Джерелом до вивчення історії полку можна вважати і такі публікації, як праці О.Грановського "Полтавская епархия в ее прошлом (до открытия епархии в 1803г.) и настоящем: Историко-статистический опыт"[44] та каталог В.Трипольського "Полтавское епархиальное Древлехранилище"[45], в яких наводяться відомості про жертводавців церков, які знаходились в населених пунктах полку. Автори, описуючи храми губернії, як О.Грановський, чи експонати Давньосховища, як В.Трипольський, дуже часто наводять дарчі чи вкладні записи, що також несуть в собі досить цінну інформацію. В деяких випадках ці записи стосуються і певних історичних подій.

Всі ці видання побачили світ до 1917 р. На жаль, в 1920 — 30-ті роки процес публікації документів з історії України було перервано і лише в 1954 р., в зв'язку з святкуванням 300-річчя "воз'єднання" України з Росією, було підготовлено і випущено в світ видання, якому, попри його заідеологізованість, судилося стати тим струмком, який прорвав греблю негласної заборони на публікацію документів з історії українського козацтва. 747 документів включив до себе тритомник "Воссоединение Украины с Россией"[46], багато з яких стосуються Полтавського полку чи території, яку він займав.

Кількома роками пізніше, в 1961 році Інститутом суспільних наук Академії наук УРСР та Архівним управлінням при Раді Міністрів УРСР було підготовлено та видано за редакцією відомих українських учених

І.Крип'якевича та І.Бутича збірник "Документи Богдана Хмельницького"[47], котрий містить певні відомості про полк, його населені пункти м.Полтаву та с.Будища і події, в яких він брав участь.

В 1965 році Інститутом Історії, разом з Архівним управлінням при Раді Міністрів Української РСР, було випущено новий збірник документів під назвою "Документы об освободительной войне украинского народа 1648 — 1654 гг."[48], до якого увійшло 300 документів, виявлених польськими вченими в різні роки в архівосховищах Польщі, фотокопії котрих було передано Україні в дні святкування 300-річчя Переяславської ради. Ряд документів цього видання мають відношення і до історії Полтавського полку, зокрема таких населених пунктів, як полкове місто Полтава (документ № 156), містечко Потоки (№№ 257, 265, 268, 289, 291). Кілька документів містять відомості про полтавського полковника Мартина Пушкаря (№№ 151, 155, 156, 232). Наведемо назви цих документів.

№ 151 — Лист з Костянтинова з повідомленням про бій шляхетських військ з козаками на чолі з вінницьким полковникои І.Богуном під Вінницею та про відступ польської армії до Бугу (28 березня 1651 р.); № 155 — Лист польського полковника Я.Ясноборського кам'янецькому старості про розташування українських військ (24 квітня 1651 р.); № 156 — Свідчення полоненого козака Г.Задяца про небажання українських селян заключити мир з шляхтою та про погрозу татар пограбувати Україну, якщо Богдан Хмельницький не дасть їм добрий викуп (не раніше 4 травня 1651 р.); № 232 — Щоденник дій Польського війська під Берестечком (4-9 серпня 1651 р.); № 257 — Лист молдавського господаря В.Лупула до брацлавського воєводи П.Потоцького з повідомленням про перемогу Тимофія Хмельницького над молдавським господарем Георгієм Стефаном (3 травня

1653 р.); № 265 — Лист Георгія Ракочі польному гетьману С.Потоцькому з проханням перешкодити просуванню українських військ в Молдавію і не заключати миру з Україною без відома Семиграддя (24 липня 1653 р.); № 268 — Лист семиградського князя Георгія Ракоці польному гетьману С.Потоцькому з повідомленням відомостей про відношення Турції до польсько-української війни (30 серпня 1653 р.); № 289 — Лист молдавського господаря Георгія Стефана з Ясс польному гетьману С.Потоцькому з пропозицією заключити спілку з татарами для спільної війни проти Росії й України (березень 1654 р.); № 291 — Лист молдавського господаря Георгія Стефана польному гетьману С.Потоцькому з повідомленням про те, що в Молдавію і Валахію їде російський посол Гаврило Федорович з запевнням у дружбі (30 березня 1654 р.).

Через п'ять років, в 1970 році вийшла іще одна збірка документів "Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст."[49]. Багато документів, упоміщених тут, мають відношення як до самого полку (№№ 77, 88, 113, 118, 176, 178, 183, 265, 292, 307) чи його сотень — Полтавської (№ 303), Кременчуцької (№ 82), так і до населених пунктів чи урочищ, розташованих на його території — м.Полтава (№№ 23, 88, 95, 113, 114, 176, 299, 303, 307, 311), Буланівська гребля (№ 303), с. Варварівка першої полкової сотні (№ 105), урочище Ватажкове (№ 303), містечко Говтва (№ 292), с.Іскрівка (Ровенська) (№113), м.Кобеляки (№ 111, 307), містечко Келеберда (№ 299), слобода Комарівка Велико-Будиської сотні (№ 307), хутір Лип'янський Полтавської сотні (№ 303), с.Мачухи Полтавської другої сотні урочище Микольське (Миколка) в Полтавській першій сотні (№ 303), с.Нехвороща (№ 105), містечко Нові Санжари (№ 88), с.Писарівка (№ 303) та с.Федірки (№ 299). Перелічимо лише кілька з них.

№ 77 — Промеморія Колегії іноземних справ до Військової колегії про відкомандирування Генеральною військовою канцелярією тисячі козаків з Лубенського, Полтавського і Гадяцького полків до полковника Капніста, який очолює загін для боротьби з гайдамаками, а також про покарання населення, що підтримує зв'язки з гайдамаками (31 серпня 1750 р.); № 88 — Донесення Полтавської полкової канцелярії Генеральній військовій канцелярії про напад гайдамаків на оселю білицького сотника Кота (7 червня 1751 р.); № 113 — Рапорт полтавського полковника Андрія Горленка гетьманові К.Розумовському про появу гайдамацького загону в Коломацьких лісах (13 липня 1752 р.); № 299 — Донесення Полтавської полкової канцелярії Слобідсько-Українській губернській канцелярії про появу гайдамаків у селі Мачухи і хуторі Туркестанових (4 червня 1771 р.); № 303 —Рапорт Полтавської полкової канцелярії Слобідсько-Укроїнській губернській канцелярії про появу гайдамаків на території полку і заходи що до їх розшуку (15 червня 1771 р.), № 311 — Зізнання в Глинській сотенній канцелярії гайдамаки Григорія Коломійця, який брав участь у нападі на маєток бунчукового товариша Степана Кулябки в слободі Полковнича (12 вересня 1771 р.).

На жаль, названими вище виданнями і завершується перелік публікацій радянського часу, що стосуються історії Полтавського козацького полку. Сюди можна лише добавити підготовлене Історико-Філологічним Відділом, але не видане і, як згадує Н.Полонська-Василенко знищене в 1930-х рр. видання — "Генеральне слідство про маєтності Полтавського полку"[50].

Справжня публікаторська діяльність документів з історії козаччини стала можливою лише в останні роки, коли після проголошення незалежності України було створено Інститут Української Археографії, яким підготовлено і видано ряд унікальних джерел з історії Ук-

раїни, в т.ч. і Полтавського полку.

Одним з перших слід назвати збірник документів "Ділова документація Гетьманщини XVIII ст."[51]. У цьому виданні здійснено жанрово тематичну класифікацію ділової документації Гетьманщини, відповідно до якої увесь масив відомих на сьогодні джерел можна розділити на актову документацію, нарративні та картографічні джерела. Актова документація за існуючою на сьогодні схемою ділиться на офіційно-службову, до якої відносяться урядово-адміністративна, процесуально-юридична, канцелярська та на приватну (особисту) — пам'ятні записи, записні книги, листи. Урядово — адміністративна підрозділяється в свою чергу на: директивно-розпорядчу (універсали, укази, листи, ордери, інструкції, резолюції та ін.), виконавчу (рапорт, донесення, іменний список та ін), засвідчувальну (атестат, свідоцтво, паспорт (білет), статутну (зобов'язання, правило), обліково-статистичну (відомість, розписка, квитанція та ін.), інформаційно — публікаторську (промеморія, меморіал, оголошення); процесуально-юридична на: слідчу ("розиск" (інквізиція) та ін.), оповіщувальну (повістка, відкритий лист та ін), процесуально-вирокову ("Доклад", присяга, декрет), апеляційну (протест, чолобитна), нотаріальну (копія, свідчі записи); канцелярська на процесуально-ділову (опис справи, супровідний лист та ін.), довідково-інвентарна (протест, описи майна, "выписка"), реєстраційну (реєстрові книги)[52]. Тут же поміщено велику кількість текстів офіційних-службових документів, створених як в центральних установах, так і в полкових чи сотенних канцеляріях Гетьманщини.

Серед документів збірника Указ Генеральної військової канцелярії полтавському наказному полковнику Григорію Буцькому з наказом про не втручання як полкової, так і сотенних канцелярій в справи духовенства та про підсудність

останнього, згідно імператорського указу лише Синоду (9 березня 1724 р.); Рапорт Полтавської полкової канцелярії в Малоросійську колегію про отримання указу колегії про пограбування військового товариша Івана Ковалевського (28 січня 1768 р.); Іменний список Полтавського полку товариства, котре числятся значковими (19 серпня 1734 р.); "Допрос" опішнянських жителів Івана Максименка, Петра Лисянченка, Грицька Артюха та інших про пограбування їх запорожцями (19 грудня 1725 р.); "Допрос" опішнянського жителя Якова Онопрієнка про пограбуваня селітроварні його батька на річці Вошивій запорожцями (20 грудня 1725 р.); "Допрос опішнянських жителів Андрія Ломаки, Каленика Маценко та Василя Ганнотченка про пограбування їх запорожцями (21 грудня 1725 р.); Чолобитна жителя Сокільської сотні Касіяна Паламаренка до імператриці Єлизавети Петрівни на князя Назара Баратова (3 лютого 1743 р.); Опис справи проведеного в Новосанжарській сотенній канцелярії дізнання безпаспортного Ониська Овчаренка (17 червя 1749 р.); Короткий екстракт учинений з відомостей малоросійських полків, надісланих до Генеральної військової канцелярії про те, в яких містах полку і коли бувають ярмарки (1756 р.); Протокол по справі утримуваних в Полтавському секвестрі колодників, полтавських жителів Дмитра Козаченка та Тимоша Ярошенка за вбивство полтавського козака Олексія Онищенка (13 вересня 1750 р.); Протокол по справі обмовленої колодницею дружиною Юрковою Катрі Кушнерівни в убивстві її чоловіка (25 вересня 1753 р.); Протокол по справі, присланої новосанжарською старшиною колодниці, жительки Лелюхівки Явдохи Щербанівни, звинуваченої у вбивстві чоловіка (29 листопада 1753 р.).

Також підготовлено і видрукувано друге видання опису справ архіву Коша Нової Запорозької Січі[53]. Цим було започатковано підготовку до видання унікального кор-

пусу документів з архіва останньої Запорозької Січі віднайденого і збереженого Аполлоном Олександровичем Скальковським, що зберігається нині в Центральному Державному Історичному архіві України[54] та архіві Санкт-Петербурзького філіалу Інституту Російської історії РАН (окремі справи)[55]. Частково документи архіву використав А.О.Скальковський в уже згадуваній вище праці "История Новой Сечи", де він наводить тексти великої кількості цих джерел, частина з яких стосується взаємовідносин Полтавського полку та Війська Запорізького. Наведемо нижче назви ряду документів, які мають відношення до історії полку:

Наказ Коша кодацькому полковнику Григорію Якимову про недопущення Орлянської сотенної канцелярії Полтавського полку збирати з жителів с.Данилівки консистентські окладні й поштові податки за 1749 — 1752 р. (3 червня 1752 р.(Справа № 13); Скарга сотника Кошенської сотні Полтавського полку Василя Потоцького щодо спільного володіння орільськими хуторами (№ 34); Скарги священика с.Нижні Млини Полтавського полку Федора Васильєва про відібрання у нього запорозькими козаками сіна, скошеного з дозволу кошового отамана в запорозькому степу (травень 1756 р. № 39); Скарги Полтавського полкового капелана Олексія Новицького на кальміуського полковника Павла Ногая про ув'язнення, відібрання майна, побиття служителя тощо (31 грудня 1755 р., 21 березня 1756 р. № 39); Ордер Генеральної військової канцелярії про передання м.Келеберди Полтавського полку до складу Новоросійської губернії (1765 р. № 167); Ордер гетьмана Кирила Розумовського Кошеві про заборону Війську Запорозькому приймати на поселення потерпілих від пожежі жителів Царичанської та Китайгородської сотень Полтавського полку (12 травня 1760 р. № Д-63).

Окрім вищенаведених документів, ряд справ містять інформацію про різні населені пункти полку — містечко Будищі (№ 147), слободу Говтву (№ 143), м.Диканьку (№ 182), м.Келеберду (№№ 147,167,182,Д-19), м.Китайгород (№№ 181,241), сл.Кишеньку (№ 176), м.Кобеляки (№ 147), м.Нехворощу (№№ 206,241,253, Д-141, м.Нові Санжари (№ 147,180), сл.Орлик (№№103, 185, Д-209), м.Переволочну (№№ 199,226,265) та про полкове місто Полтаву (№ №220,222,232,361, Д-112,244,259,260).

В 1995 році видавництво "Наукова думка" випустило у світ наново опрацьований "Реєстр Війська Запорозького"[56], що є чи не найдавнішим джерелом з історії полку. Складений у 1649 році на виконання статей Зборівського договору, він зафіксував особовий склад всього козацького війська, в т.ч. і Полтавського полку[57].

Окремим джерелом з історії Полтавського полку слід назвати козацькі літописи — Григорія Грабянки, Самійла Величка, Самовидця, Чернігівський літопис та інші. Справа їх видання була розпочата ще в 1793 році виданням у часописі Федора Туманського "Российский магазин" літопису гадяцького полковника Григорія Грабянки[58]. Але це видання залишилося невідомим колу дослідників, оскільки, готуючи через шістдесят років видання літопису[59], члени Київської Тимчасової комісії для розгляду давніх актів вважали, що готують першу публікацію[60]. Це видання також стало бібліографічною рідкістю і майже недоступне для дослідників. В 1992 році з'явилося нове видання літопису в перекладі зі староукраїнської Р.Г.Іванченка. На жаль, це видання назвати науковим аж ніяк не можна. Для публікації автор перекладу використав видання 1853 року, не було проведено звірку існуючих і вже відомих сьогодні списків цього твору, повністю відсутній довідковий апарат. Повна назва твору (за перекладом Р.Г.Іванченка) "Перебіг презельної і від початку

поляків щонайкривавішої небувалої битви Богдана Хмельницького гетьмана запорозького, що точилася з поляками в час панування найясніших королів польських Владислава, а потім Казимира і яка почалася в 1648 році та за літ десять після смерті Хмельницького так і не скінчилася; цей перебіг з писань різних літописців та з щоденника, на тій війні писаного, в місті Гадячі зусиллями Григорія Грабянки зібраний та самобутніми свідченнями старих жителів підтверджений року 1710." Описуючи події, частини яких Грабянка був і сам сучасником, автор в загальному контексті подій згадує і Полтавський полк. Найбільший інтерес для нас становлять ті сторінки літопису, де автор розповідає про похід правобережного гетьмана Петра Дорошенка на Полтавщину та вбивство лівобережного гетьмана Івана Брюховецького. Ряд сторінок автор присвячує обороні Чигирина в 1677 р. та Азовським походам Петра І, взяттю турецьких фортець Подніпров'я, де не останню роль відігравали і козаки Полтавського полку.

Найбільш значним літописом є твір Самійла Величка, створений, як вказує сам автор, у селі Жуки під Полтавою. Виявлений в 1840 році російським істориком М.Погодіним, він був опублікований Київською Археографічною Комісією в 1848 — 1864 роках під редакцією таких відомих учених, як М.Костомаров, М.Рігельман, І.Самчевський та В.Антонович[61]. Цьому виданню також судилося стати бібліографічною рідкістю. В 1926 році було зроблено спробу перевидати це джерело, але вийшов лише перший том[62], на якому справа видання зупинилася. Є відомості, що підготовкою видання літопису Величка до друку займався в останні роки свого життя відомий дослідник документів козацької доби О.І.Левицький, та навіть більше, складаючи програму нових видань, в 1909 р. Київська Археографічна Комісія включила до неї

підготовлюваний О.Левицьким текст літопису[63]. Доступним широкому колу дослідників літопис став після видання його в 1991 р. видавництвом "Дніпро" в перекладі Валерія Шевчука[64]. Повна назва твору "Сказаніє о войнє козацкой з полякамі чрез Зєновія Богдана Хмелніцкого Гетмана Войск Запорожскіх в осмі Лєтех точівшойся. А до дванадцяти лєт у поляков з іншіми панствамі провлекшойся якою он Хмелніцкій прі всесілной помощи Божественной, з козаками й татармі, от такаго іга лядскаго вібілся и под вісокодержавноє пресвєтлєйшаго монархі россійскаго Алекзія Міхайловіча владєніє доброволнє поддался от авторов нємецкого Самуйла Пуфендорфія, козацкого Самуила Зоркі, й полского Самуйла Твардовского войну тую в кнізє своєй Война домова названой вєршом полскім опісавшаго. Нінє же вкратке стілем гісторічнім и нарєчієм малороссійскім справленноє, и напісанноє тщанієм Самойла Велічка Канцелярісті неоздісу, войска запорожзкого в селє Жуках уєзду Полтавского, року 1720".

Багато сторінок літопису С.Величка стосується саме Полтавського полку, його ролі і місця в подіях української історії. Тут знайшла своє відображення боротьба полтавського полковника Мартина Пушкаря з гетьманом Іваном Виговським за гетьманську булаву після смерті Богдана Хмельницького, участь полку у боротьбі претенденів на гетьманську булаву в 1660-х роках, боротьба між гетьманами Петром Дорошенком та Іваном Брюховецьким і убивство останнього під Опішнею, у війні між Іваном Самойловичем та Суховієм, у обороні Чигирина. Є тут відомості про переселення на землі полку втікачів з Правобережної України, про участь полку у Кримських походах В.Голіцина та Азовських походах Петра І, розповідається про взяття козаками полку турецької фортеці Кизи-Кермен. Ряд сторінок літопису

містить згадки про різні події пов'язані з населеними пунктами полку — м.Полтавою, Голтвою, Городищем, Диканькою, Китайгородом, Кишінькою, Келебердою, Котельвою, Маячкою, Нехворощею, Новими та Старими Санжарами, Опішнею, Орликом, Переволочною, Потоками, Решетилівкою та іншими.

В 1846 р. вперше побачив світ Літопис Самовидця, в 1878р. з'явилося його друге видання, підготовлене до друку О.Левицьким[65]. В 1971 р. І.Я.Дзира підготував і видав нове видання цього твору[66]. Автор його так і залишився невідомий хоча існує багато версій. Сторінки цього літопису також донесли до нас відомості про Полтавський полк. Тут є повідомлення про участь Полтавського полку в облозі Збаражу, про боротьбу полтавського полковника М.Пушкаря з гетьманом І.Виговським, про підтримку полком гетьмана І.Брюховецького. Згадується ряд населених пунктів полку, зокрема мм.Кобеляки, Котельва, Опішня, Санжари, полкове місто Полтава.

Про боротьбу між полковником Мартином Пушкарем та гетьманом Іваном Виговським згадує Чернігівський літопис[67].

Багато сторінок присвячених подіям, пов'язаним з полтавським полком, населеними пунктами та людьми полку, є в "Історії Русів"[68] та в "Літописній оповіді про Малу Росію та її народ і козаків узагалі" О.Рігельмана[69].

Однак значна частина джерел на сьогодні все ще залишається неопублікованою. Увесь цей масив, що так чи інакше стосується історії Полтавського полку та території, яку він займав, знаходиться сьогодні в ряді архівосховищ як в Україні, так і за її межами.

Розглянемо для початку архівосховища України. Це перш за все Центральний Державний історичний архів України, Інститут рукописів Центральної Наукової бібліотеки Академії Наук України, Центральний Держав-

ний історичний архів України, Державний архів Полтавської області та ін.

Центральний Державний історичний архів України, створений 22 травня 1922 р. на основі фондів Київського центрального історичного архіву, на сьогодні є чи не найбільшим фондотримачем архівних матеріалів, які прямо чи опосередковано висвітлюють історію Полтавського полку та земель, що входили до нього. В першу чергу це фонди "Полтавська полкова канцелярія" — № 94[70], "Полтавський полковий суд" — № 95[71], "Сотенні канцелярії Лівобережної України" — № 64[72], "Полтавська полкова рахункова комісія" № 1530[73].

Фонд Полтавської полкової канцелярії охоплює період з 1710 р. по 1783 р. і налічує 163 одиниці зберігання. **Тут представлено різноманітні види урядово — адміністративної документації, що стосується життєдіяльності полку — універсали: Універсал полковника полтавського Черняка про чинення всякого послушенства по від'їзду його до Москви наказному полковнику.1718р.; укази: Указ Генеральної військової канцелярії наказаному полковнику Таранусі С. про дозвіл видачі доручень і підпису заповітів за неграмотних.1726р.[74] та ін.; ордера: Ордер від гетьмана Івана Скоропадського до полковника полтавського.1713р.[75]; Ордера Говтвянського госпіталю підпоручику Свинцову про видачу провіанту для госпіталю.1772р.[76]. До складу фонду входять "Відомості про кількість поселень, сіл та посполитих Полтавського полку, пожалуваних грузинським дворянам, про кількість посполитих м.Нехвороща та с.Шелеєв Нехворощанської сотні, Кишінської та інших сотень Полтавського полку"(4 квітня 1736-1742р.р.)[77], "Відомості канцелярій першої полкової Полтавської та другої полкової сотні Полтавського полку про віддаленість сіл і хуторів від сотенних правлінь"[78]. Фонд містить в своєму складі найрізноманітніші документи, що характеризують життя**

полку з усіх сторін та діяльність його полкової канцелярії. Тут є "Книга купчих записів 1712р."[79], "Книга ревізька і купчих записів1733р."[80], "Книга копій купчих кріпостей, духовного тестаменту, роздільних та уступних листів до 1756 — 1767 [рр.] записаних до урядових книг Полтавського суду та Полтавської полкової канцелярії, та определень полкової канцелярії за 1755,1756,1758 — 1770р.р."[81], Ряд справ містять в собі рішення ("определения") полкової канцелярії за 1750 — 1759, 1761 — 1767, 1770 — 1771, 1773 — 1774, 1777 — 1779 1780 — 1781 р.р.; журнали засідань полкової канцелярії за 1771 та 1779 р.; протоколи полкової канцелярії за 1767, 1777, 1981 — 1984 рр.; є матеріали ревізій полку, зокрема першої та другої полкових та Решетилівської сотень 1763р.; опис дворів в містечках Полтавського полку 1748 р.

Фонд Полтавський полковий суд охоплює 1742 — 1777 рр. і налічує 71 справу. Це перш за все рішення суду за 1746 — 1770 рр.,протоколи отриманим рапортам,ордерам і донесенням за 1752р. та найрізноманітнішого характеру справи,які розглядав полковий суд.

Фонд Сотенні канцелярії лівобережної України включає в себе лише шість справ,що стосуються Полтавського полку за період 1738 — 1773 рр. Дві з них — це книги записів купчих,уступочних актів,духівниць та інших документів старшини, козаків і міщан першої полкової сотні. Чотири інших, аналогічних книги, відносяться до архіву другої полкової сотні.

При кожній з полкових канцелярій існували і,так звані, рахункові комісії, в завдання яких входило керівництво сотенними збирачами,перевірка поданих ними рахунків і звітів стосовно збору налогів. Серед фондів рахункових комісій, що збереглися, знаходиться і фонд Полтавської полкової рахункової комісії,щоправда невеликий,всього дев'ять справ за 1766 — 1774 рр.

У ЦДІА України існує також ряд фондів,що висвітлюють діяльність найрізноманітніших установ, комісій, органів самоврядування,котрі мають в своєму складі справи,які висвітлюють історію Полтавського полку. Це,перш за все,полтавські фонди: Полтавської городової ратуші[82], Полтавського чоловічого монастиря[83], Кременчуцького городового магістрату[84], Полтавського гродського суду[85] та фонди загальнодержавних установ: Генеральної Військової Канцелярії[86], Першої та Другої Малоросійських Колегій[87;88],Генерального Військового Суду[89], Коша Нової Запорозької Січі[90], Канцелярії Гетьмана К.Розумовського[91]. На жаль, фонди установ першої групи дійшли до нас в жалюгідних рештках. Так фонд Полтавської городової ратуші нараховує лише одну справу за 1743 р., дещо більший за об'ємом фонд Полтавського чоловічого монастиря, заснованого Полтавським полковником Мартином Пушкарем в 1650 р. Цей фонд налічує дев'ять справ за 1668 — 1772 рр. До речі,він єдиний з перелічених фондів,що включає до свого складу документи з історії полку XVII століття,хоча і в копіях. Все це документи,які підтверджують право володіння монастирем на території полку різними маєтностями. Наприклад: "Підтверджувальні документи на млин та земельні володіння монастиря в ур.Булановім Полтавського полку"[92] чи "Підтверджувальні документи на земельні володіння монастиря в ур.Ольховім Розі Полтавського полку"[93]. Великий за об'ємом фонд Кременчуцького городового магістрату,що нараховує 11443 справи,але він включає в себе в основному документи,що стосуються більш пізніх часів існування полків та часу,коли їх вже було ліквідовано,а саме 1776 — 1820 рр. Стосовно фонду Полтавського гродського суду,що був утворений натомість ліквідованого указом Сенату від 10 травня 1763 р. полкового суду, то кількістиь справ, які дійшли до нас, становить 46

одиниць за 1764 — 1784 рр.

На жаль, рамки статті не дозволяють повністю проаналізувати наявні як опубліковані, так і неопубліковані джерела з історії Полтавського полку. За рамками статті залишився величезний масив ще не охопленої дослідниками документації, яка зберігаєтьсчя як в архівах ближнього, так і далекого зарубіжжя музейних зібраннях. За межами статті залишився величезний картографічний матеріал. Осторонь стоїть поки що іконографія. Майже повністю не залучені матеріали археологічних розкопок, що також є джерелом для вивчення економічного і культурного життя полку.

Література:

1. Путро О.І. Полтавський полк. //УРЕ.Т.8.-2-е вид.-К.,1982.-Арк.499. 2. Лазаревский А. Описание старой Малороссии.Т.1: Полк Стародубский.-К.,1888.-XIV+470+XXX с.; Т.2: Полк Нежинский.-К.,1893.-IV+521с.; Т.3: Прилукский полк. -К.,1901. -XIV+ 426+ XXIIIс. 3. Лазаревский А. Исторический очерк местности, составлявшей Полтавский полк: (Неоконченная рукопись А.М.Лазаревского) //Киевская старина.-1903.-т.81.-№ 4.-С.97-107. 4. Максимович Г.А. Деятельность Румянцева-Задунайского по управлению Малороссией.Т.1.-Нежин:Типо-литогр. насл.В.К.Меленевского,1913.-VII+III+399с. 5. Максимович Г.А. Вказ. праця.-арк.228-248. 6. Падалка Л.В. Прошлое Полтавской территории и ее заселение: Исследования и материалы с картами.-Полтава:Тов.Печатного Дела (тип.быв.Дохмана),1914.-X+236+2с.ненум. 7. Падалка Л. Прошлое... с.90-91. 8. Падалка Л.В. Карта козацких полков на Полтавской территории.-Полтава: Т-во Печатного Дела (тип.быв.Дохмана),1914.-3с.+1л.карт. 9. Максимович М.А. Обозрение городовых полков и сотен, бывших на Украине со времени Богдана Хмельницкого.//Собрание сочинений.Т.1.Отдел исторический.-К.:типогр.М.П.Фрица,1876.-с.654-745. 10. Там само.-арк.724-728. 11. Маркевич Н. История Малороссии: В 5-ти т.т. М.,1842-1843.т.т.1-2.-М.,1842. 12. Бантыш-Каменский Д.Н. История Малой России от

водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства.-К:"Час",1993. -603с. 13. Скальковський А.О. Історія Нової Січі,або останнього Коша Запорозького.-Дніпропетровськ: "Січ",1994.-680с. 14. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків: У 3-х т.т.К.:Наук.думка,1990-1991.-т.т.1-3. 15. Грушевський М.С. Історія України-Руси: В 11 т.т. 12 кн.-Київ.: Наук.думка,1991-1996.-т.т.8: Роки 1626-1650.-335+224+288с.; 9, кн.1: Роки 1650-1654. -К.,1996.-869с. 16. Ефименко А.Е. История Украинского народа.-К.:"Лыбедь",1990.512с.; Крип'якевич І. Історія України.-Львів: "Світ", 1990.-520с.; Дорошенко Д. Нарис Історії України:В 2-х т.т.-К.:"Глобус",1991.-т.2: (Від половини XVII століття); Полонська-Василенко Н. Історія України.т.2:Від середини XVII століття до 1923 року.-К.:"Либідь",1992.-608с.; Мацків Т. Гетьман Мазепа в західноєвропейських джерелах.1687-1709.-Мюнхен,1988.-286с. 17. Слабченко М. організація господарства України від Хмельниччини до світової війни.Ч.1.Господарство Гетьманщини XVII-XVIII століттів.т.1. Землеволодіння та форми сільського господарства.-[К.]:Держвидав,1923.- 20Зарк. 18. Гуржий А.И. Эволюция феодальных отношений на Левобережной Украине в первой половине XVIII в.-К.:Наук.думка,1986.-136 арк. 19. Акты относящиеся к истории Южной и Западной России,собранные и изданные Археографическою Коммиссиею: В 15-и т.т.-СПб.,1861-1892.-Т.т.1-15. 20. Эварницкий Д.И. Источники для истории запорожских козаков.Т.т.I-II.-Владимир: Типолитография Губернского правления,1903. 21. Эварницкий Д.И.Материалы для истории запорожских козаков.-СПБ.,1888; Скорочено опубл.Эварницкий Д.И. Запорожье в остатках старины и преданиях народа.Ч.ч.I-II.-К.:Веселка,1995.-арк.106-108. 22. Левицкий О. Очерки народной жизни в Малороссии во второй половине XVII ст.-К.:Изд. ред. журнала "Киевская старина",1902.-371с. 23. IP ЦНБ АН України.-ф.I,од.зб.33893. 24. Модзалевский В.Л. Материалы для истории Полтавского полка.//Труды ПУАК.: Вып.1.-Полтава, 1905.-Приложение.- с.97-134; Вып. II.-Полтава, 1905.-Приложение.-С.1-57. 25. Модзалевский В.Л. Материалы для истории Полтавского полка.//Труды ПУАК. Вып.1.-Полтава, 1905.-Приложение.-С.97-134. 26. Модзалевский В.Л. Материялы для истории Полтавского полка. //Труды ПУАК. Вып.2.-Полтава,1905.-Приложение.-с.1-57. 27. Актовые книги Полтавского городового уряда XVII-го ве-

ка.Вып.1-й.Справы поточныя 1664-1671 годов./Изд,. Полт. Губ. Ученой Архивной Комиссии; Ред. и примеч. В.Л.Модзалевского.-Чернигов: Типогр.Губ. Земства, 1912.-216+19+2с.; Актовые книги Полтавского городового уряда XVII-го века.Вып.2-й. Справы вечистыя 1664-1671 годов. /Изд,. Полт. Губ. Ученой Архивной Комиссии; Ред. и примеч. В.Л.Модзалевского.-Чернигов:Типогр.Губ. Земства,1912.-115+15с.; Актовые книги Полтавского городового уряда XVII-го ве- ка. Вып.3-й.Справы вечистыя 1672-1680 годов. /Изд,. Полт. Губ. Ученой Архивной Комиссии; Ред. и примеч. В.Л.Модзалевского.-Чернигов: Типогр. Г.М.Веселой, 1914. -124с. 28. Актовые книги Полтавского городового уряда XVII-го века.Вып.1-й.Справы поточныя 1664-1671 годов./Изд,. Полт. Губ. Ученой Архивной Комиссии; Ред. и примеч. В.Л.Модзалевского.-Чернигов: Типогр.Губ. Земства,1912.-с.3. 29. Каталог Музея украинских древностей В.В.Тарновского.Т.II./Сост. Б.Д.Гринченко. -Чернигов,1900.-с.239,241(№№ 47,54). 30. Маркевич Н. История Малороссии: В 5-и т.т.-М.,1842-1843.Т.3.-1842.-406+II с.; Т.4.-1842.-482+VII с.; Т.-5.-1843.-345+IV С. 31. Источники Малороссийской истории,собранные и изданные Д.Н. Бантыш-Каменским,и изданные О.Бодянским Ч.1-2.-М.:В университетской типогр.,1858-1859. 32. Там само.-т.I.-М.,1858.-арк.332. 33. Там само.-т.II.-М.,1859.-арк.5. 34. Павловский И.Ф. Битва под Полтавой 27 июня 1709 года и ее памятники. -Полтава, Электрич. типогр. И.А.Дохмана,1908.-251+XXXIII+VIIс. 35. Там само.- арк.I-XXXIII. 36. Василенко Н.И. Экстракт из указов, консистенций и констукций учреждений.-Чернигов,1900. 37. Василенко Н.И. Вказ праця.-Арк.216. 38. Василенко Н.И. Вказ. праця.-Арк.287. 39. Козаки Полтавского полка по материалам Румянцевской описи.Ч.1. /Под рук. М.Рклицкого.-Полтава: Типо-литогр. преемн. Дохмана,1913.-XI+301с. 40. Шамрай С. Козаки м.Полтави в 1767р. за Румянцівським описом.// Записки історично-філологічного відділу [ВУАН].Кн.VI.-К.,1925.-арк. 91-112. 41. Максимович Г.А. Вказ. праця. 42. Максимович Г.А. Вказ. праця.-арк.228-248. 43. Максимович Г.А. Вказ. праця.-Арк.71-76. 44. Грановский А. Полтавская епархия в ее прошлом (до открытия епархии в 1803г.) и настоящем:(Историко-статистический опыт). Вып.I. Полтава: Типо-Литогр.М.Л.Старожицкого, 1901.-III+X+418с. 45. Трипольский В. Полтавское Епархиальное древлехранилище: Указатель с описанием

выдающихся письменных и вещественных памятников церковной старины Полтавской Епархии.-Полтава: Электрич.типогр. Г.И.Маркевича, 1909.-III+141 с.+21 л.л. илл. 46. Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы. В 3-х т.т..-М.: Изд-во АН,1954.-Т.1: 1620-1647 годы.-586 с.;Т.2: 1648-1651 годы.-560 с.; Т.3: 1651-1654 годы.-646 с. 47. Документи Богдана Хмельницького. /Упоряд. І.Крип'якевич та І.Бутич. -К.: Вид-во АН УРСР,1961.-740 арк. 48. Документы об освободительной войне украинского народа 1648-1654 г.г. /Сост. Л.З.Барабой и др.; Ред. П.П.Гудзенко, А.К.Касименко, С.Д.Пилькевич.-К.:Наук.думка,1969. -828с. 49. Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст.: Збірник документів. /Під ред І.Л.Бутича, Ф.П.Шевченка.-К.: Наук.думка,1970.- 660 арк. 50. Полонська-Василенко Н. Українська Академія Наук: (Нарис історії. Ч.II.(1931-1941).- Мюнхен,1958.-Арк.196. 51. Ділова документація Гетьманщини XVIII ст.-К.: Наук.думка,1992.-389с. 52. Ділова документація Гетьманщини...-Арк.32. 53. Архів Коша Нової Запорозької Січі: Опис справ.1713-1776.-2-е вид. доп. і випр./Упоряд Л.З.Гісцова,Л.Я.Демченко.-К.: Наук.думка,1994.-232 арк. 54. ЦДІА України.- ф.229. 55. Архів Санкт-Петербурзького філіалу Інституту Російської історії РАН .-ф.200.-оп.2. 56. Реєстр Війська Запорозького 1649 року. Транслітерація тексту /Підгот. до друку О.Тодійчук та ін.;Передмова Ф.Шевченка; Вступ від упоряд. О.Тодійчук, В.Страшка.-К.: Наук.думка,1995.-592 арк. 57. Там само. -арк.405-436. 58. Луценко Ю. Григорій Грабянка і його літопис. //Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки. -К.,1992. -арк.4. 59. Летопись гадяцкого полковника Григория Грабянки. /Под ред. И.О. Самчевского.-К.,1853. 60. Луценко Ю. Вказ праця. -Арк.4. 61. Летопись событий в Юго-Западной России в XVII ст.,составленная в 1720 г. бывшим канцеляристом малороссийской генеральной канцелярии Самоилом Величком.-К.,1848.-Т.1. /Под ред.Н.И. Костомарова и Н.А. Ригельмана.-533с.;1851.-Т.2. /Под ред. Н.А. Ригельмана.-645с.;1855.-Т.3./Под ред И.О. Самчевского. -584с.; 1864.Т.4. /Под ред. В.Б. Антоновича и И.О. Самчевского. - 423 с. 62. Величко С. Сказаніе о войне козацкой з поляками.-К., 1926. 63. Журба О.І. Київська Археографічна Комісія.1843-1921: Нарис історії і діяльності. -К.: Наук.думка,1993. -Арк.159. 64. Величко С.В. Літопис./Пер. з книжної укр. мови,коммент. В.О.Шевчука; Відп. ред. О.В. Мишанич.-К.:Дніпро,1991.-Т.1.

-371арк.; Т.2.642 арк. 65. Летопись Самовидца о войнах Богдана Хмельницкого и о междоусобиях, бывших в Малой России по его смерти.-М., 1846. 65. Летопись Самовидца по новооткрытым спискам. /Под ред. О.И.Левицкого.-К.,1878. 66. Літопис Самовидця. /Підгот. І.Я.Дзира.-К.: Наук.думка,1971.-208арк. 67. Черниговская летопись по новооткрытому списку.(1587-1725). //Материалы по истории, литературе и этнографии Южной России: Приложение к "Киевской старине". 1890 г..-К., 1890.-с.70-104.-с.82. 68. Конисский Г. История Русов или Малой России.-М.,: В ун-й типогр.,1846.-VI+V+261-45 с. 69. Рігельман О.І. Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі. /Упоряд. вступ. стаття та приміт. П.М. Саса, В.О.Щербака.-К.:"Либідь",1994.-768 арк. 70. ЦДІА України. -ф.94.-оп.1-3. 71. ЦДІА України.-ф.95. -оп.1-2. 72. ЦДІА України. -ф.64. 73. ЦДІА України. -ф.1530.-оп.1. 74. ЦДІА України.-ф.94.-оп.1.-од.зб. № 1. 75. ЦДІА України. -ф.94.-оп.2.-од.зб. №2. 76. ЦДІА України. -ф.94.-оп.1.-од.зб. №11. 77. ЦДІА України. -ф.94.-оп.1.-од.зб. №15. 78. ЦДІА України. -ф.94.-оп.1.-од.зб. №18. 79. ЦДІА України. -ф.94.-оп.2.-од.зб. №52. 80. ЦДІА України. -ф.94.-оп.2.-од.зб. №55. 81. ЦДІА України. -ф.94.-оп.2.-од.зб. № 74. 82. ЦДІА України. -ф.292. 83. ЦДІА України. -ф.912. 84. ЦДІА України. -ф.955. 85. ЦДІА України. -ф.1726. 86. ЦДІА України. -ф.51. 87. ЦДІА України.-ф.53. 88. ЦДІА України. -ф.54. 89. ЦДІА України. -ф.56. 90. ЦДІА України. -ф.229. 91. ЦДІА України. -ф.269. 92. ЦДІА України.-ф.912.-оп.1.-од.зб. №4. 93. ЦДІА України.-ф.912.-оп.1.-од.зб. №8.

2.02.1998р.

Розділ III.
Першодруки. Бібліографія.

Євгенія Московець

Спомини про революційні події в м.Полтаві[1]

1914 рік

Моя родина в цей час складалася з матері Горпини Яківни[2], сестри Марусі[3] та двох братів Миколи та Костї[4]. Жили ми в цей час в м. Полтаві по Бабичівському провулку[5] №24.

Батько наш Онисифор Іванович[6] був з матір'ю в розлуці, жив у Петербурзі, працював шофером. До цього часу, декілька років тому, працював залізничником. Потім змінив свій фах. Влітку 1914 року батько гостював у нас в Полтаві.

Одного погожого червневого ранку[7] батько запропонував мені та Марусі поїхати потягом до Південного вокзалу. Там відбувався понад Ворсклою ярмарок. Ми погодились і швиденько вирушили. Пішки добралися до Київського вокзалу. Вийшли на перон, дочекались харківського потягу і сіли до класного вагону. На батькові був надітий кашкет заліничника. Він прислуговував йому замість квитка. Стояли ми в проході, біля купейних кабін. Несподівано підійшов до нас контролер. Батько запалив біля нього, той не повірив, що він їде з дочками, [сказав:] "*Висаджу Вас на станції — там разберуться, які вони дочки*". Контролер пішов, а ми висадилися на роз'їзді біля Шведської могили. Трохи відпочили в ліску,

купили груш у Шведському садку. Смачно попоїли. Далі доїхали до Південного [вокзалу] товарняком. Пішли гуляти по ярмарку. На ярмарку всього було багато, а в нас грошей було мало, мусили обмежуватись в наших бажаннях. Попоїли сляченого[8] та подивились в балагані на виставу "*Говорящий бюст*". То було якесь безглузде шарлатанство. Ми шкодували, що пішли дивитися на таке "диво". На ярмарку ми почули, що почалась війна з німцями, було 14 червня 1914 року[9]. Повернулись ми через місто пішки.

Почалися в Полтаві патріотичні мітинги та маніфестації. Здебільшого мітинги відбувались в Корпусному саду біля пам'ятника Полтавського бою[10]. Промовці виголошували промови в захист царя та вітчизни. В кінці співали "Боже, царя храни" і т.п., лаяли кайзера Вільгельма. Під час маніфестації натовп носив великий портрет царя Миколи Другого.

Від співу "*Боже, царя храни*" наш любий таточко захрип. Він почепив на груди медаль ще з Японської війни[11] та ходив з чорносотенцями[12] вдень і вночі. Дарма, що був під наглядом поліції як неблагонадійний. Неблагонадійним він зробився за те, що своєму начальнику пошпурив в голову чорнильницею, бо той не дав йому відпустки на полювання зайців. Полювання було його пристрастю все його життя.

Ми на чорносотенні матіфестації не ходили. Але патріотичні думки нас не обійшли. В нашій гімназії готували подарунки на війну. Нам відповідали листами з подякою та прохали листуватись з ними. Я охоче взялась до цієї справи. Листувалася довгий час з офіцером по прізвищу Радзевич. Я йому писала втішні листи про події та життя в Полтаві, а він писав змістовні листи з фронту. Особливо хороше в нього було описання природи Карпат, де вони в цей час проходили. Це листування тривало

в нас до революції 1917 року. Наші погляди на революцію розійшлися, я перестала відповідати на листи.

Маруся почала знайомитись з офіцерами. В неї завівся навіть жених Горшков з Дону. Вона посилала йому посилки на фронт. Навіть подарувала йому золоту обручку з бірюзою.

Цю обручку привіз мені батько з Петербургу, а я її подарувала Марусі, бо вважала її співачкою, артисткою, якій носити обручку більш пристало ніж мені. В цей час Маруся працювала телефоністкою в Полтаві. З початком революції її знайомство з Горшковим та листування припинилось. Наш батько подався добровольцем на війну, шофером.

Під час війни почались продовольчі ускладнення. До нас в Полтаву завітав лектор Мартиновський, що виголошував свої лекції в клубі на тему вегетаріянства. Потім почав викладати лекції на тему оновлення російської родини. Я зацікавилась, мені здалось, що він послідовник Л.М.Толстого, якого я дуже шанувала та ледве не зробилась вегетаріанкою. Мені перешкодила в цьому мама, вона ніякого вегетаріанства не визнавала. Я мусила її слухатись, бо їсти інколи так хотілось, що було всерівно що їси, аби скоріше.

Цей лектор запропонував утворити громаду на платформі вегетаріанства та оновлення родини. Записалися і ми до громади з Марусею. Ходили на засідання. Громада складалась з різних заможних пані, що не мали чого робити. Маруся призналась, що ходить на засідання, щоб посміятись. Їй здавалось все там дуже кумедним. Я розповіла своїм друзям з Ремісничої школи[13] про цю громаду. Вони мені не нарадили туди ходити. А про лектора сказали: "*Залізла російська миша в нашу українську солому та й шелестить*". В цей час я була товаришами досить українізована. Погодилась з ними, ходить до гуртка

перестала. Вступила до гуртка Юнацької спілки[14] Ремісничої школи. Мене товариші охоче, одноголосно, прийняли до гуртка. Гурток був нелегальний. Першою умовою була цілковита таємниця. Під час зборів гуртка виставлялася на вулиці сторожа. Під час небезпеки треба було грати на гітарі, балалайках та співати. Вдавати себе веселими та говорити, що зібрались на день Ангела у господаря хати. Здебільшого збирались на Павленках у якого-небудь учня Ремісничої школи, що був членом гуртка.

Завданням членів гуртка була агітація серед учнів середніх шкіл за українську справу. Поширення українських книжок. Головою гуртка був Сашко Гнида[15]. Коли вирішувалось якесь питання та голоси розбивались рівно, то перевага була тій стороні, де був голова. Поширювались нелегальні видання марксистів. Пригадую мені давали читати "Маніфест" К.Маркса, це під великою таємницею. Часто точились суперечки на таку тему: "*Що перше: національна справа чи соціяльна?*".

Ми жили раніше в закутку Бабичівського провулку №6 у Касьяна. Там був великий двір та кілька будинків. Половину одного будинку ми наймали. Було у нас чотири кімнати. Дві з них мама здавала учням Ремісничої школи. Жили в нас Юхимець Кузьма та Михайло Борейко, інших не пригадую. До Кузьми приїздила сестра Феня, вчителька. З Фенею я подружилась. Працювала вона на хуторі біля села Мачух, а її родина жила недалеко від Полтави, по Південній залізниці Харківського напрямку, біля них був невеликий роз'їзд. Біля того хутора "Дудники" Парасковіївської сільради протікала невелика річечка. Я часто їздила з Фенею під час канікул до її родини.

Ми переїхали в менше приміщення на Бабичівський провулок №24 Куракінської вулиці[16], в нас було лише дві кімнати з кухнею. Кухня з пічкою, на якій спала і

вигрівалась наша бабуся Марія Іванівна[17]. Товаришування з учнями Ремісничої школи в мене продовжувалось.

Кузьма та Михайло закінчили школу і виїхали з Полтави. Кузьма кудись на роботу, а Михайло поїхав до Харкова та поступив вчитись в Політехнічний інститут. Листування моє з Михайлом було постійним до самої революції. До Юнацької спілки мене прийняли за проханням та порукою Михайла. Він про це написав товаришам.

Одного разу мене оповістили, що відбудуться збори всіх гуртків Юнацької спілки м.Полтави. Приїхав з Харкова студент, звали його Олесь, і буде нам докладати. Ми зібрались на Кобищанах в якійсь великій кімнаті. Зібралось багато учнів з різних середніх шкіл. Було чимало дівчат. Там я познайомилась з Валею Кійко та Катериною Сенник. Вони вчились не в нашій гімназії Павелко[18], а в інших. Я не уявляла собі, що нас так багато. Збирались невеликими купками, по 2-3 чоловіка, розходились, для конспірації, теж. Студент говорив про соціальне та національне пригноблення. Треба об'єдуватись та поширювати українську справу серед учнів середніх шкіл. Дехто задавав питання. Пізніше я взнала, що Андрій Заливчий[19], студент, був одним із організаторів "Юнацької спілки". Але до революції його не бачила.

1917 рік

На початку лютого[20] надвечір завітав до мене Сашко Гнида та розповів, що цар Микола Другий відмовився від престолу, а в Петербурзі почалася революція. Ця звістка мене дуже порадувала. Нарід міста почав говорити різне: одні, що в Петербурзі почався голод та почались заколоти робітників, демонстрації. Нам ввижались барикади такі, як були в Парижі під час революції. Ніяких барикад не було, а оголошена була воля всім людям. Наші гуртя-

ни з "Юнацької спілки" вийшли на демонстрацію. Ми йшли в шеренгах та співали революційні пісні. Люди повиходили на вулиці, нас оточував великий натовп людей. Юнаки з гуртків "Юнацької спілки" взялись за руки та зробили навкруги дівчат живу огорожу, щоб натовп нас не штовхав. Поліції ніде не було. Ніякої охорони громадського спокою. Проте не було ніяких порушень. Так ми пройшли до міського садка. Біля пам'ятника "Слави" почався мітинг. Виступали промовці від різних партій. Якийсь чоловік дуже вихваляв Керенського, говорив, що він соціаліст та розумний керівник. Нам всім так було весело, радість така велика, що ми не знали, де знаходимось, на землі чи на небі. Нам здавалось, що тепер всі будуть щасливі. Всі промовці нам подобались. Соціалісти всі хороші. Всім промовцям ми кричали "Слава". Демонстрація була до самого вечора. "Юнацька спілка" перестала існувати. Всі ми, юнаки-українці, гуртувалися біля "Українського будинку". Тепер стала воля приєднуватися до кого хочеш, я співала в українському хорі, виступала з віршами. Другі дівчата з Юнацької громади також. Пригадую Тетяну Піхулю, родом з хутора під Решетилівкою. Вона добре декламувала. Керівники "Українського будинку"[21] організували збір коштів на український фонд[22]. Я ходила по вулицях м.Полтави вкупі з Петрусем Запарою[23] з кружкою та збирала гроші на українську справу, так нас використовував "Український будинок". Ми все це робили охоче, нам подобалось робити добре для народу.

В "Українському будинку" влаштовували концерти. Одного разу я була присутня на концерті сліпого бандуриста. Такий старець, що співав на вулицях та базарах. Гидкий, кривоногий, з кривим носом, в драній свитині. Всі ми уважно його слухали. Слухав і такий вчений, як Михайло Токаревський[24] та інші діячі "Українського будин-

ку". Він співав та грав пісні: "*Морозенка*", "*Чичоточку*" та "*Закувала та сива зозуля вранці на зорі*". Пізніше я взнала, що Михайло Токаревський був членом партії соціал-демократів українських, націоналіст, сам добре грав на бандурі, український культурний діяч, був у правлінні "Українського будинку".

Ще з 1915 року я познайомилась та стала товаришувати з юнаком Петрусем Запарою. Він був з села Івонченці. Вчився в школі Садівництва[25]. Хлопець він був веселий, середнього зросту, білявий. Нас об'єднувала любов до природи. Ми з ним часто блукали по ланах та лісах під Полтавою. Займались вивченням рослин. Він знав їх латинську назву, говорив мені, а я вивчала напам'ять. Потім вирішили стати побратимами. Ми ще були діти, та грались в це немов такі. З Петрусем ми ходили інколи до нього на домівку в Івонченці, там він смажив яєчню, а запивали молоком, а надвечір повертались у Полтаву, по дорозі співали різних пісень. Часто Петрусь співав таких: "*Вдоль по улице метелица метет, а по улице Гусарина идет...*". *Приспів: "раз, два, три, чотири, пять и шесть, и семь, восемь, девять, десять, раз, один*", "*В правой рученьке Баварию несет, а под левую мамзелию ведет (приспів). На картинке намалеванная, у газетах публикованная (приспів)*". *Потім таку жалісну "Как дело измены, как совесть тирана, осенняя ночь так темна. Темнее той ночи встает из тумана виденiем мрачным тюрьма*" і т. п. Співали й українських. На душі було так спокійно, радісно, що охоче співалося, та ці 3-4 км від Івонченців непомітно проходили, по Зіньківській вулиці входили до Полтави. Одного разу, коли ми йшли так собі спокійненько та співали, трапилась нам пригода. По Зіньківській вулиці йшла пара: чоловік та жінка. Чоловік був п'яненький, одно звертався до жінки: "*уговарюй мене, а то вікна буду бить*", *а жінка відповідала: "чоловіче до-*

брий, та отямся, що ти вигадав, люди ж сплять, а ти будеш бити вікна, вони ж попросипаються та поперелякуються, ходім швидше додому". Ми їх минули, а вони все ще уговарювались. Така була кумедна зустріч. Любима пісня Петруся: "*Как дело измены, как совесть тирана, осенняя ночь так темна...*".

Бували в нас самодіяльні вистави. Десь у дворі знайомих, або садку влаштовувалась сцена. Охочих з молоді було багато. Одну пригадую українську [виставу] з участю в головній ролі Марусі та Михайла Борейка, що був нашим постійним другом. На Марусю часто говорив "Жінко", бо грав на сцені ролю її чоловіка. Багато було дарових артистів та дарових глядачів. Було всім дуже весело та втішно. Михайло присватувався до мене, зробив мені натяк на це: "*Чи ждатимеш мене, Женю, поки я закінчу політехнічний інститут?*". Я йому відмовила, бо ще вчилася в гімназії, та рано було про це думати.

Були в нас товариші та друзі з школи Садівництва, окрім Петруся Запари. Там була вистава організована "Суєта". В ній головну ролю Наташі грала Маруся, її вченого чоловіка грав учень Безпалько. Вистава пройшла чудово. Ми там добре розважились та весело провели час того вечора. Петрусь Запара грав ролю офіціянта з ресторану. Наташа була дочка генерала та хотіла приймати гостей по-панському. Свою свекруху одягла в модне плаття та затягла її в корсет. Так було кумедно, коли свекруха прохала чоловіка "*розсупонь мене*". Була вчительська семінарія[26] під Полтавою на Шведській могилі. Там ми бували інколи на вечірках. Там в нас був знайомий учень Митя Берестов. Він був росіянин з Сибіру, довго писав мені листи з віршами. Після закінчення поїхав працювати до Сибіру, з початком революції наше листування припинилося. Мені здалося, що він виявляв досить праві погляди. Я перестала відповідати йому на листи.

В колишньому губернаторському будинку, що мав два поверхи, розташовувалися комітети різних революційних партій. Партії були такі: соціал-демократи (що потім стали більшовиками), соціал-демократи українські (що потім стали укапістами), соціал-революціонери, ліві та праві максималісти. Українські соціал-революціонери, що потім стали боротьбистами-комуністами, їх лозунг був: "*Боріться — поборите*". Були єврейські партії "Бунд" та "Паолей-ціон". В партії соціал-демократів багато було євреїв, що йшли за Троцьким.

В Полтаві з початком революції 1917 р. розпочалося бурхливе громадське життя. Безкінечні різні з'їзди, мітинги. Всі партії мали представників на з'їздах, агітували за свою партію. В основному керували та давали всьому напрямок соціал-демократи, більшовики. Розпочалась робота по організації [виборів делегатів] до Установчих зборів. Нас молодих революціонерів притягли для агітації за списки соціалістичних партій. Ми агітували за список №17 там була партія соціалістів-революціонерів боротьбистів. Більшовики агітували за список №12, бо це був список їхньої партії. Були і праві партії "кадетів". Для голосування були організовані по місту пункти, де представники різних партій мали свої списки. Ці списки громадяни брали, які вони бажали, вибирали й кидали в урну. Голосували не за окремих кандидатів, а за списки партій. Що було далі з тими списками невідомо. Чула, що на Установчі збори [делегати] зібралися на початку листопада в Петрограді. Перед голосуванням вийшли представники більшовиків та оголосили свою платформу: "*Долой війну, землю селянам, фабрики робочим!*". Зчинився галас. Не всі делегати погоджувалися з цією платформою. Комендант будинку був поставлений більшовиками, в його розпорядженні була озброєна охорона. Делегатів повиганяли з будинку. Установчі збори не відбулися. Бу-

ла оголошена Радянська влада.

До моїх щирих друзів до початку революції та [на її] початку належала Наталка Луценко. Вона навчалася в Лохвицькій гімназії, там була головою гуртка "Юнацька спілка". Родом з с.Яхники Лохвицького повіту. Дочка селянина-середняка. Ми з нею зустрілися в Полтаві та подружилися. Вона працювала в кооперації. Ми з нею їздили на Миргородщину, в гостину в Шишаки до родини Шарудів. Це була родина, де часто бували революціонери такі, як Андрій Заливчий та інші. У нас була там знайома дівчина з цієї родини. Ми їздили до Шишак взимку. Спали на печі, нам там було дуже весело. В цій родині всі були красиві дівчата та хлопці. Говорили, що їх предки були кріпаками з села того володаря, що підбирав в село самих тільки красивих людей.

З весни 1917 року на ціле літо мене мама вирядила на дачу з нашою знайомою з Костянтинівської вулиці[27] Курчихою в ялинковий ліс за 3-4 км від Південного вокзалу. Там, біля села Караваївки[28], в селищі залізничників Курчиха знімала кімнату. Мене влаштували в невеличкій комірчині, я жила там безкоштовно. До мене інколи завітали мої друзі з Наталею Луценко, що співали пісні. Під впливом творів Лесі Українки, її "*Лісової пісні*", мене прозвали "*Мавкою*". Потім це прізвище стало моєю партійною кличкою.

Сашко Гнида називався Лісовиком. Це стала його партійна кличка. Надалі він своє негарне прізвище "Гнида" змінив на Лісовика. З початку революції я взнала товаришів з партії боротьбистів таких:

Андрій Заливчий — студент з Харкова, родом з Зіньківщини. Талановитий хлопець мав літературний хист. Я читала одне з його оповідань, то на мене справило глибоке враження.

Леонід Бочковський[29] — надзвичайно красивий юнак,

студент. Жив при комітеті боротьбистів, захоплювався зброєю. Понаносив у кімнату різної зброї. Одного разу револьвер вистрілив випадково, попав йому в ногу. Він покалічився і став з тієї пори кульгати на ногу.

Федько Демченко[30] — харківський студент. Син залізничника з-під Харкова. На романтичному грунті вистрілив собі з револьвера у висок. Ледве його врятували, так і жив після того з діркою в лобі. Воно затягло, але було добре видно. З жалю до нього дівчина з ним одружилася, але жили вони недовго й розійшлися.

Левко Ковалів[31] — член ЦК боротьбистів з Києва, мав за дружину Клаву Яковлєву[32]. В них був маленький синок Марко[33]. Мати Левка — Алла Львівна[34], гляділа дітей, в них далі найшовся ще один хлопчик.

Микола Литвиненко[35] — студент, з початком революції працював у Полтаві, мріяв про закордон. Певно знався з французької мови, бо завше говорив свою майбутню адресу в Швейцарії: "Женева рюмонтань сенкан".

Роман Матяш[36] — хлопець з с. Мачухи під Полтавою. Весь час перебував біля комітету боротьбистів. Загинув під Харковом, випадково під потягом.

Петрусь Рябий[37] — студент з Харкова. Життєрадісний юнак. Любив співати та танцювати, син вченого садовода. Батько працював в школі Садівництва. Жили вони недалеко від цієї школи. Гарний, щирий товариш.

З жінок **Чубова Леся**[38] — завідувала школою сліпих на Колонійській вулиці. Мала сестер Поліну та Соню, теж вчительки, та брата Василя. Була Леся соціал-революціонеркою, фанатичкою. Сестра її старша Поліна вважала себе анархісткою есперантисткою. Соня була ярою націоналісткою-петлюрівкою.

Омельченко Тетяна — під прізвищем "Лілова", вважала себе художником, у кімнаті у неї стояв мольберт з якоюсь недомальованою картиною. Любила збирати молодь

на каву. Ми охоче до неї збиралися, вона була привітна і весела дівчина. Каву пили з гоголем-моголем через соломинку, до кави нічого не подавалося, так як господарка "салону" була дочкою музейного охоронця, бідного службовця.

Були юнаки і з других партій, з якими ми були зв'язані товаришуванням. Так: **Тарас Воля** (справжнє [прізвище] Михайло Криворотченко[39]), анархіст, він носився з книжками анархістів: Штірнера, Бакуніна, Ніцше та ін. Він був студент з Москви. На війну він не пішов, дезертирував. На молодь він справляв велике враження, але партії анархістів у нас не було.

Петро Зінченко[40] — соціаліст-революціонер, прізвище його було "Слон". Родом з-під Полтави, село Рибці, там жили його батьки. Був трохи заїкуватий та брехливий. З себе огрядний, досить красивий.

Микола Мотузка[41] — соціаліст-революціонер, потім їхня партія почала зватися максималістами. Товариші трохи підсміювалися над цими двома. Микола був прудкий, енергійний хлопець, а Петрусь неповоротний, так вони говорили: "*Хто в них кого веде. Не "Слон Мотузку, а Мотузка Слона". Пригадую Мотузка нас повчав: "як по тобі будуть стріляти, то не біжи рівно, а кривуляй зигзагами, то не влучать, я так спробував, то втік*".

Косенко Семен[42] — український соціал-демократ, мав жінку Настусю, невеличка білява, теж була в партії українських соціал-демократів.

Сенник Катерина з Роменщини, село Андріяшівка, дочка заможнього селянина. Була до революції в "Юнацькій спілці", належала до партії соціал-демократів українських.

Кійко Валя з м. Полтави, дочка дрібного службовця. Належала до соціал-демократів українських, зв'язана була любовними справами з Михайлом Токаревським. У

нього була дружина вчителька та двоє маленьких діток. Ми цю справу не схвалювали, бо Михайло був вже з сивою головою, а Валя молода дівчина.

Вутя Устименко з Нових Санжар, дочка ветеринарного фельдшера. До партії ні до якої не належала, але путалась на різних з'їздах та зборах. Цій дівчині більш подобалися гарні хлопці, а роботи ніякої не вела. Під час нелегальщини десь зникала до своїх батьків — там сиділа спокійно, а коли поверталась Радянська влада, з'являлась і Вутя.

В серпні 1917 року я вирішила їхати вчитися до сільськогосподарського інституту в Харків. Провідником моїм взявся бути Заливчий Андрійко. Зібрала харчів на дорогу, відповідні документи. Їхали потягом. У Харкові в мене не було ніяких знайомих. Довелося спинитися у кімнаті Андрія, він постійно жив у Харкові. На другий день, по приїзді, я знайшла собі квартиру в приватному будиночку на Лисій горі. В інститут мене прийняли по документах. Напливу не було, бо часи були неспокійні. Охочих вчитися було мало. Студенти не забезпечувалися нічим. Лише за вчення платні не брали. Згодом студенти самі організували гуртожиток, я перейшла до гуртожитку. Було нас дівчат в кімнаті восьмеро. Харчувалися ми в приватних їдальнях. Їх було у Харкові багато, можна було вибирати по своїй кишені. З Андрієм Заливчим я бачилася лише один раз, він провідав мене ще на Лисій горі. Я його пригостила моїми харчами з дому. Більш я його не бачила у Харкові.

Одного разу я йшла по вулиці Харкова вкупі з студентом Буніним, мою увагу привернув страшенний галас, що чувся з вікон одноповерхового будинку. Мені тов. Бунін пояснив, що то анархісти проводять свої збори, ото так голосно вирішують питання. Виявляється, що в анархістів треба, щоб всі були згодні, тоді вирішують

справу. Рук вони не підіймають, а кричать: хто кого перекричить. Прав той, хто мав сильнішу горлянку.

У Харкові я провчилась недовго. Не було грошей, а стипендії тоді ще не було. Вирішила їхати додому, а вчитися відклала на більш сприятливі часи.

Восени Наталка Луценко запропонувала мені їхати вкупі з нею в Костянтиноград[43] працювати. Я охоче погодилася. Ми поселилися там в гарній кімнаті, в приватному будинкові. Наталка працювала в сільськогосподарській кооперації, я ж у земстві, у сільськогоспо-дарському відділі. Мій обов'язок був їздити по селах та оглядати сільгосподарський інвентар, що був на схороні у господарів, записувати, в якому він стані. Попрацювала до Різдвяних свят та й поїхала додому в Полтаву.

Навесні 1917 року в місті Києві була організована Центральна Рада. У ній брали участь українські ліберали та праві соціал-демократи. Брали участь вчені: історик Грушевський, письменник Винниченко. Економічне життя направлялось земством та кооперацією.

У грудні 1917 року була обрана на з'їзді Радянська влада. Головою був обраний єврей Дробніс[44], секретарем партії більшовиків єврейка Робсман[45]. В обласній раді на з'їзді був від боротьбистів обраний Лісовик (Сашко Гнида). Центральна Рада з Києва не доходила, влади її в нас не було. Універсали її ми бачили, але глузували з них, бо вони не мали твердого грунту. Центральна Рада не мала війська, що її підтримувало. Восени Центральна Рада об'явила 3-й універсал про організацію Української Народної Республіки.

В лютому 1918 року представники Центральної Ради запросили німецьке військо на Україну. У керівників Центральної Ради була надія, що німці захищатимуть її від Радянської влади. Цим Центральна Рада зовсім втратила більшість своїх прихильників. Частина лівих рево-

люціонерів такі як Василь Блакитний[46] та Микола Шинкар[47] залишили Центральну Раду та перейшли до партії боротьбистів, що стояли на радянській платформі. Зосталися в Центральній Раді одні націоналісти.

В січні 1918р. Полтава була зайнята радянськими частинами Червоної армії полковника Муравйова-Овсієнка.[48] Балачок було багато серед українських соціалістів-революціонерів та соціал-демократів, називали його шовіністом. Бо були розгорнуті репресії серед націоналістів-українців. Проте була підтримка Радянській владі. Після від'їзду Червоної армії з Муравйовим-Овсієнком деякий час була Радянська влада. В березні на губернський з'їзд зібрались делегати з повітів та сіл Полтавщини. З'їзд не відбувся, делегатам довелось повертатись додому, бо в Полтаві вже з'явилась німецька армія[49]. В Києві німці прогнали Центральну Раду[50], посадили на гетьманство українського поміщика Скоропадського. Зміна влади виникла дуже раптово, дехто не встиг вчасно заховатись. До мене в березні з'явився Сашко Гнида (він був в президії обласної Ради) надвечір та просить мене його заховати, бо його шукають хлопці-націоналісти, його бувші друзі.

Якраз був в мене Петрусь Запара. Ми переодягли Сашка в одежу Петра, в форму школи Садівництва. Я повела його в с.Тахтаулове[51] до своєї доброї знайомої Моті. Вісім кілометрів від Полтави. На виході з Полтави ми зустріли озброєний заслон з хлопців бувших членів гуртка "Юнацької спілки". Вони мене добре знали, знали, що я завше ходила з Петрусем Запарою, то вони прийняли Сашка за Петруся й не затримали нас. Було вже темнувато — це нам сприяло. Ми щасливо дібрались до Моті, яка нас охоче прийняла.

Наступного дня я таким чином провела одного представника на обласний з'їзд — Миколу, також в Тахтаулове. Хлопцям треба було переховатись кілька день, поки

озброєний заслін з околиць міста буде знятий.

Зібралась у Моті весела юнацька громада. Досі не можу згадати, як ми там всі жили. Щось треба ж було їсти, бо голодними не заспіваєш та не засмієшся. Проте добре пригадую, що весело співали. До Моті ще над'їхала сестра Поля. Компанія зібралась чимала до бідняцької Мотіної хати. Проте господарі нас привітали та, певно, й годували.

Мотя, коли бувала в Полтаві, то завжди зупинялась в нас та й жила по кілька день. Ми з Мотею щиро товаришували. Вона була проста сільська дівчина, але вірила в соціалізм та Радянську владу. Погляди в неї були передові. Батько її мав конячок та працював в Полтаві "*бинджужником*". Добра, сердечна людина — Мотя вийшла заміж за сліпого вчителя. Мала від нього сина, якого я в неї хрестила. Вкупі з чоловіком та дитиною виїхали до Ленінграда, де й жила. До війни моя сестра Маруся там з нею інколи зустрічалась.

Наше відносно спокійне перебування в Тахтаулові було не довгим. Одного дня зайшли до Мотіної хати двоє озброєних німецьких солдат. Один з них показав на Сашка та говорить: "*Більшовик?*". Там була сестра Мотіна, Поля. Вона вискочила серед хати, показує на себе та весело сміється й говорить: "*Я більшовик*". Німці засміялись та й вийшли з хати. Вони поки що шукали не більшовиків, а "*яйки*". Після цієї пригоди вирішили розходитись. Першим пішов до Полтави та поїхав додому Микола. Другого дня я з Сашком пішла до Полтави.

У Полтаві організувався підпільний ревком, що організовував роботу революційного підпілля проти гетьмана[52]. Було завдання підняти на повстання робітників міста та в селах селян. Боротьбисти складали в ревкомі основний осередок у Полтаві. Бо більшовикам довелось добре ховатися, так що їх мало було чути. Сама Робсман

зникла, наче у воду впала.

Мені вдалось потягти з якоїсь установи друкарську машинку "Ундервуд". Ми з сестрою Марусею навчились друкувати. Нам дістали товариші шапірограф. Ми печатали відозви про повстання з тексту, що нам приносили товариші, а потім розмножували на шапірографі.

У відповідь на репресії по всій Полтавщині заворушились незаможні селяни. Господарі маєтків, що було повтікали, повертались. Шукали у селян награбоване майно та дуже лютували. Матеріалів до складання відозв було багато.

Стоять Віктор, Василь, Олександр, сидять Олександра Михайлівна, Всеволод, Володимир Васильович та Володимир Дем'яновські (близько 1915р.)

Осередком боротьбистів у Полтаві керував Василь Дем'яновський (Білий)[53], бо був він білявий юнак. Низького зросту, швидко бігав. Був великий "конспіратор", все говорив тихенько на вушко. До Полтави Василь Білий приїхав після закінчення Першої Вітчизняної війни[54], де був офіцером розвідки. Воював завзято, був проти замирення. Але його не спитали й заключили мир. Він поїхав додому до своїх батьків[55]. Вони мали гарненький будиночок з садочком під Полтавою, за Київським переїздом. В нього батько був з народовольців[56], в молодості засланий за свої погляди

до Сибір , там він оженився з сибірячкою — така невеличка білява жіночка. Повернувся до Полтави та й оселився. Було в них п'ятеро хлопців. Старший Василь, потім Всеволод, Віктор, Сашко та Борис. Хлопці жили дуже дружно між собою. В революції приймав участь один Василь, але всі останні йому допомагали.

В Полтаву часто приїздив Василь Блакитний (Елансъкий). Бував Андрій Заливчий. Деякий час був Микола Шинкар, він вважався військовим та очолював підняття повстання. Шинкар очолював якийсь відділ у Центральній Раді, а після розгону її німцями приєднався до партії боротьбистів та жив у Полтаві. Приїздив до Полтави Капуловський Дмитро Іванович[57] з Одеси.

Моя матінка Агрипина Яківна найняла дачу у знайомих залізничників біля села Караванівки за Південним вокзалом. Там проживали ті товариші, яким треба було переховатись на якийсь час від гетьманської охранки[58]. На цій дачі ми, всі боротьбисти, часто перебували.

Василь Чубов в потязі, що йшов на Полтаву, зустрів та познайомився з Василем Матеною-Бугаєвичем[59]. Останньому розповів, що в Полтаві є партія боротьбистів, що піднімає повстання проти гетьмана та німців, та що в нього є сестра Леся, що належить до неї. До своєї сестри Лесі в школу сліпих він привів свого подорожнього знайомого. Леся ж привела його до нас на Бабичівський пр., №24, де познайомила зі мною. Я ж звела його з товаришами.

В.І.Матена-Бугаєвич.

Всім Василь Чорний, як його назвали, сподобався.. Головне було те, що він мав деякий досвід у військовій справі, бо був прямо з армії. Василь Чорний познайомився з моєю сестрою Марусею. Вони обоє один одному сподобались, а згодом одружилися. В моїй пам'яті схоронилась така картина: Маруся сидить в лісі на пеньочку та співає, а Василь біля неї. Товариші їх прозвали "Земфіра та Алеко"[60].

Моя підпільна партійна робота була в розповсюдженні листівок проти гетьмана по різних повітах та селах Полтавщини. Я, маючи відрядження до якогось міста, вивчала напам'ять адресу явки, пароль. Їздити доводилось товарними вагонами. Потяги ходили не по графіку, з великим запізненням. Доводилось часами висиджувати на різних станціях, чекаючи потяга. Одного разу, це було на ст. Ромодані[61], де мені була пересадка на Прилуки, я влаштувалась в жіночій кімнаті на стільцях і заснула. Валізку з відозвами поставила під стінкою осторонь, на всякий випадок, щоб в разі обшуку відмовитись від неї. Прокинувшись від сну, я побачила, що моя валізка зникла. Після такого небезпечно було залишатись на місці, я швиденько втекла й сіла на потяг, що йшов на Полтаву, бо їхати на явку без відозв не було рації. Товариші, коли взнали про цю пригоду, дуже сміялись.

Рух повстання проти гетьмана та німців поширювався по всій Україні. ЦК боротьбистів, що знаходився в Києві, порозсилав товаришів по повітам всієї України. До Чернігова був засланий Андрій Заливчий. У Вінницю та Жмеринку був посланий Сашко Гнида (Лісовик). Десь на Правобережжя був командированний Микола Литвиненко. Андрійко Заливчий загинув на білогвардійських багнетах під час повстання проти гетьмана там же у Чернігові.

На нашій квартирі по Бабичівському пр., №24 був об-

шук гетьманської охранки. Хтось доніс з сусідів, що в нас збираються революціонери. Пограбували мамину скриню, все позабирали, що їм було підходяще. Забрали мою друкарську машинку. Шапірографа не знайшли, бо ми ховали його в сараї, а сарай був далеко від хати, вони до нього не добрались. Якраз нагодився Василь Чорний. Сів на перильцях сходів, та й сидів, дивився весь час обшуку. Східці були серед двору, бо наш будинок був під пригорком, наче в другому дворі. Поліцаї не звернули на нього уваги й не забрали його.

Якісь товариші — революціонери вирішили організувати вбивство гетьмана Скоропадського. Умовили Лесю Чубову поїхати до Києва на прийом до гетьмана, наче від школи сліпих дітей, та й пошпурити в гетьмана бомбу. Леся як фанатичка-революціонерка рішила поофірувати своїм життям за народ, згодилась. Взяла бомбу в свою сумку й поїхала до Києва. На щастя, гетьмана у Києві в той час не було. Була лише гетьманша. Вона вирішила її не вбивати, бо, як потім вона оповідала мені про це, "*жінка ні в чому не винна*". Замах не вдався. Олеся взялась вивчати німецьку мову, щоб агітувати серед німецьких солдат. В цій справі вона мала успіх. Пішла до німецьких казарм та почала агітувати. Солдати її слухали. Вийшов німецький офіцер, наказав прогнати Лесю. Лесю прогнали та побили прикладами. Офіцер звернувся до солдат з такими словами: "*Не слухайте "русіше швайн", тримайте дисципліну, інакше переб'ють вас всіх до одного і не побачите ви своєї "фатерлянд"*[62]. Товариші відпечатували відозви на німецькій мові та посилали до казарм німецьких товаришів. Заручились обіцянкою солдат не втручатись під час повстання. Було нам сміливіше готуватись та піднімати повстання. Був утворений ревком, до якого увійшли представники всіх лівих партій[63]. Від соціалістів-революціонерів були Микола Мотузка та Пе-

тро Зінченко. Зінченко трохи підвів мене: я йому повірила, що в нього є партизанів 200 душ. Я його запитала: "*А де їх можна знайти?*" Він мене увірив, що в лісі на Шведській могилі. Я як дуже гаряча революціонерка рішила піти до партизан для зв'язку. Взяла Петра Запару та вночі поперлась з ним до лісу. Скільки ми там не блукали, то нікого не бачили. Партизани сиділи собі спокійненько по теплих хатах на селі. А ми, дурненькі, шукали їх в лісі.

З початком зими почали німці виїздити з Полтави. Везли з собою скотину, свиней та другі харчові запаси. Обози німецькі торохкотіли по вулиці Куракінській до Харківського вокзалу[64]. Я поверталась вночі з чергової подорожі з Харківського вокзалу додому. На вулицях нікого немає, глупа ніч, а я хоробро йду через все місто. На бульварі Куракінської вулиці я побачила якусь чорну купу на снігу. Я підхожу, а воно лежить великий чорний кабан. Що робити? Як його забрати? З харчами в Полтаві було дуже сутужно. Це було недалеко від Бабичівського провулку. Я дійшла додому, сказала мамі. Мама була жінка хоробра, не побоялась піти зі мною та загнати кабана до нашого сарайчика. Кабана зарізали, м'ясо продали, а на гроші, вторговані за нього, влаштували весілля Марусі з Василем Чорним. На весіллі були всі товариші-боротьбисти, навіть член ЦК з Києва Антін Приходько[65] з жінкою Марусею.

Влітку 1918 р., під час гетьманщини, ЦК боротьбистів намагався охопити повстанням проти гетьманської влади всю Україну. По всіх містах та селах України були осередки боротьбистів, складались ревкоми та організовувалось повстання. Вся Україна була бурхливо збуджена та кипіла, як вода в котлі. ЦК порозсилав кругом своїх емісарів.

Наш полтавський осередок боротьбистів охоплював

всю Полтавщину. Мені, як зв'язківцю підпілля, довелось бувати в багатьох містах Полтавщини, як-то: Прилуках, Переяславі, Ромнах, Золотоноші, Миргороді, Костянтинограді, Кременчуці, Кобеляках та інших; по містах, що можна було доїхати залізницею. Явки давались мені до урядових осіб або робітників земства, кооперації. В Переяславі я мала зв'язок з гуртком молоді, вони так дружно та прихильно прийняли мене, що мені при від'їзді шкода було з ними розлучатись до сліз.

На Кременчуччині була в селі Гутах[66] у Сашка Гниди (Лісовика), він саме був дома. Він зібрав селян невеличкий гурток, де обговорювали справу повстання проти гетьмана. Я їм передала пакунок відозв для розповсюдження. Настрій селян був бойовий. Влітку 1918 р. Тер.Гр.[67] був у своєму селі на Миргородщині — Попівці[68]. З батьком своїм столяром працював по будівництву у якогось куркуля. Господар, взнавши, що Т.Г. робітник з Одеси, рішив у нього розпитатись: "*А скажіть, чи Україна буде?*" Т.Г. йому відповів, що Україна буде, а гетьмана не буде. Останній сильно розхвилювався: "*А що я робитиму з розписками, що під них я здаю продовольчі товари гетьманцям?*". Його син їздив до Києва на з'їзд обирати гетьмана. Закликали на з'їзд хліборобів-власників, у яких не менш 50 десятин землі, до Києва. Він оповідає, що з'їхалось людей чимало. Зібрали їх у приміщення театру, це була велика кімната, де на стільцях сиділи делегати. Перед ними показався літній чоловік, сказали, що то є гетьман Скоропадський. Всі делегати вигукнули: "*Слава гетьману Скоропадському!*". На цьому все вибрання закінчилось[69]. Хлібороби-власники роз'їхались по домівках.

У боротьбистів був осередок у Південно-залізничних майстернях[70]. Для зв'язку з ними мені доводилось неодноразово бувати в них. Я пригадую тов. Решетника —

кремезний, чорнявий чоловік середнього віку[71]. Тов. Мусінзова, що на Південній залізниці був відомий та мав вплив на робітників[72]. З цими двома мені доводилось мати зв'язок.

П.Ф.Решетник.

Під час повстання проти гетьмана ці робітники очолювали отряд залізничників, що приймав участь під час бою. З товаришів, що активно приймали участь у бойових діях, відомий мені Віктор Чугай[73]. З діда-прадіда полтавець, син полтавського урядовця, скінчив середню комерційну школу в Полтаві. Середнього зросту, очі голубі, сильно булькаті, а чуб темний, настовбурчений. Перед днем повстання дехто з товаришів ночував в нас на Бабичівському пр., №24, в тому числі був Віктор. Спали вони у великій кімнаті на підлозі покотом. Вранці треба було рушати до бою, а Віктор змулив собі ногу. Довелось мені бинтувати йому п'ятку та заливати йодом. Все ж він якось взувся, взяв рушницю та й побіг. Ніколи було боліти. Треба було воювати.

Д.П.Мусінзов.

У гетьманців якраз був з'їзд хліборобів-власників. Коли розпочався заколот, куркулям роздали зброю, щоб вони боронили гетьманську владу. В день повстання з околишніх сіл — Рибців, Івонченців та других — сунули натовпи озброєних незаможних селян. Петро Зінченко йшов зі своїми селянами. З Південної залізниці йшли

робітники. Боєм керував від ревкому штаб повстання в складі Василя Чорного, Шинкаря Миколи та інших. Ми влаштували в нашій квартирі закусочну. У великій кімнаті на столі стояли різні закуски: хліб, ветчина, ковбаса та інше. Війна йшла у Полтаві по вулицях. Наші вояки забігали до нас, наспіх їли та бігли на війну. Вона йшла з перемінним успіхом: то наші гнали куркулів, а то ті насідали на наших. Стрілянина чулась в місті по всіх вулицях. Жителі позапирались в своїх будинках та притаїлись, як миші. Куркулям допомогали й місцеві білогвардійські офіцери. Це вбігає якийсь воїн та гукає, що ми попали в кільце. Було дуже боязно. Шкода було б закусок, якщо забіжать гетьманці. Аж ось приходять та говорять, що кільце розірвано та повстанці женуть гетьманців, ті кидають зброю та тікають. Повстанці хапають зброю та женуть їх далі. Врешті на кінець дня Полтаву взяли повстанці. Влада гетьманців перестала існувати. В Полтаві стала влада ревкома. Василя Чорного назначили комендантом міста. Комендатура містилась в районі Сінної площі. Я навідалась до комендатури, побачила таке. У великій кімнаті Василь сидів за столом. Вся кімната була забита людьми. До нього не було ніякої черги. Всі галасували про своє. Не було у Василя практики організації натовпу. Потім все влаштувалось.

Білогвардійці, що чинили опір повстанцям, були арештовані. Їх заперли в казармі, поставили охорону. До них призначили Олесю Чубову. Вона мусила про них турбуватись. Діставала для них їжу, її роздавала. Довго їх не тримали, всього кілька день. Потім відпустили додому.

Повстання проти гетьманщини відбулось в середині листопада 1918р. В Полтаві вже була зима. Ще не було великих морозів, інколи була відлига.

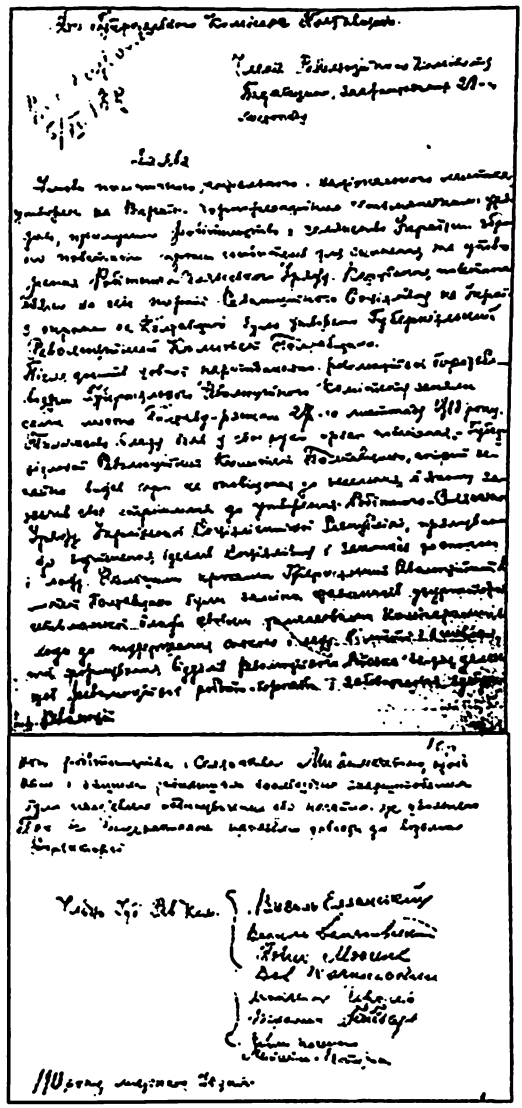
Невдовзі перед повстанням трапилась така пригода. Товариші часто збирались у нас на Бабичівці на якусь на-

раду між собою. Інколи ночували у великій кімнаті на підлозі. У нас все було, як на прифронтовій полосі. Одного разу ввечері до нас йшов Віктор Чугай, за ним слідком йшов якийсь козарлюга, він його не помітив. Так вони прийшли до нашої оселі. У нас були товариші Василь Блакитний, Петро Рябий та Василь Лазорський, хто був ще, не пригадую. Я спала спокійно в спальні. Прокидаюсь та чую розмову з якимсь незнайомим чоловіком. Одяглась та виходжу, бачу таке: серед нашої кімнати сидить на стільці біля столу кремезний козарлюга в чорній бурці, папасі, при зброї. Округ нього хлопці, як горобці біля шуліки, такі здались мені дрібненькі. Це був отаман Несерва[74], що вислідив нашу явочну квартиру через Чугая Віктора. Він домагався від хлопців зв'язку з ревкомом повстання. Говорив, що в нього є озброєні хлопці, і він хоче з ними виступити проти гетьманців за народ та Україну. Хлопці прийняли його за провокатора або шпика, що може видати нас гетьманській охранці. Між собою тихенько договорились, що його треба вбити. Доручили Чугаю та Рябому провести його та по дорозі рішити. Хлопці пішли його провести, але вбивати не відважились. Видно побоялись, він міг швидше їх самих повбивати. Цей отаман Несерва назавше залишився в моїй пам'яті як постать вольової людини. Сміливі сірі очі, рішуче обличчя. Віком нестарий, років 30, не більше. На бандита не схожий. Швидше отруєний націоналістичним дурманом, завзятий петлюрівець. Нікому він про нас не повідомив. Після нього ніяких обшуків охранкою не було.

На початку осені я взнала товариша Євгена Куликовського. Це був хлопець з військовою виправкою, схоже з офіцерів. Йому доручали зв'язки з військовими. Він був одружений з полтавською дівчиною Лесею. Вона щиро його кохала. Він часто бував у відрядженні по підпільній партійній роботі. Ці поїздки були дуже небез-

печні. Загинути було легко. З останнього завдання він до Полтави не повернувся. Певно, загинув.

Знала я щирого товариша Романа Матяша з с. Мачухи. Він не відмовлявся ні від якого партійного доручення. Його відрядили до Харкова. Під Харковом він вночі по залізничних рельсах пробирався додому до Федька Демченка, що жив в той час у своїх батьків-залізничників. Під час віхоли не постерігся та попав під потяг, так загинув хороший товариш. Був ще у боротьбистів Нечипір Тетянко[75]. Тихенький та щирий хлопець. Закінчив Полтавську землемірну школу[76]. В нього в Полтаві були родичі — Коваль Мотя та другі. Він працював з боротьбистами з початку революції.

Частина заяви членів губревкому до Полтавського губернського комісара з протестом проти їх арешту та ув'язнення 28 листопада 1918 р.

Після успіху в повстанні влада в Полтаві недовго була ревкома[77]. Не встигли зібрати з'їзд, щоб обрати Радянську владу, як з'явилось в Полтаву військо Директорії в особі полковника Болбочана[78]. Ешелони з солдатами стояли під Полтавою. А в Полтаві об'явлена була влада Директорії[79]. Це

була влада українських націоналістів-петлюрівців. Довелось ревкому та всім партійцям ховатись у підпілля.

Для того,щоб обговорити становище та прийняти якесь рішення, ревком зібрався на засідання в школі по вул. Пушкінській. Там завідувала Чубова Соня. В її кімнаті на другому поверсі відбувались збори ввечері. На зборах були представники всіх лівих партій. Зібралось душ 17. Я пригадую,що були присутні від боротьбистів такі: Василь Білий,Василь Блакитний,Микола Шинкар,якось попала на засідання і я. Від українських соціал-демократів був Семен Косенко,від більшовиків Качинський[80]. Саме розбалакались про те, що треба організувати боротьбу проти Директорії, бо це махрова петлюрівщина, коли з'явились озброєні військові — кілька солдат з отряда Болбочана,і нас всіх заарештували[81]. При мені був маленький браунінг. Мені його подарував Павло Маталигін,військовий друг Василя Білого. Мені стало шкода його втратити.Я швиденько заховала його в скриню Соні, що стояла в кімнаті. Я ніяк не могла собі уявити,що нас не будуть обшукувати. У всіх хлопців були револьвери, вони з ними сиділи у в'язниці і вийшли так озброєні на волю.

Був кінець зими,невелика відлига,ми йшли гуртом по снігових калюжках. Настрій у всіх був бойовий. Спробували співати революційних пісень,але наш конвой нам не дозволив. Привели нас до Дворянського готелю[82]. Тут був розташований штаб Болбочана. Завели нас у вестибюль готелю та звеліли чекати свого вироку.

Будинок був одноповерховий з бельетажем. У вестибюлі були сходи. Ми всі попритулялись де хто зміг. Я сиділа близько Блакитного. Біля нас стояв з рушницею охоронець — молоденький козачок. Василь жартівливо звернувся до нього: "*Невже ти зважився би випоротицю панночку,якби тобі наказали?*". Той поглянув на мене з

жалем та відповів: "*Якби наказали, то випоров*". Мені стало не дуже приємно від такого жарту. Промайнула думка: "*Невже ще й битимуть?*".

Врешті одержали наказ відвести нас у в'язницю[83]. Повели нас по Кобеляцькій вулиці[84] в, так звані, "арештантські роти"[85]. З нами не було Шинкаря та Качинського. Пізніше ми взнали, що був вирок штабу Болбочана їх розстріляти. Їх повели на розстріл на околицю Полтави в напрямку Південного вокзалу. Конвой був з двох озброєних солдат. Як тільки вони вийшли на околицю міста, Шинкар кинувся тікати, конвой побіг за ним. Тоді Качинський теж втік. Шинкар перебрався через річку Ворсклу плавом, бо льоду вже не було. Побіг до нашої боротьбистської дачі, до знайомих залізничників. Там зробив перев'язку, бо був поранений в руку. Трохи підлічився. Більше в Полтаву не приїздив. Де дівся, невідомо. До своєї жінки та двох дочок не вернувся, а де дівся, невідомо.

У в'язниці в конторі нас зустрів сотник-петлюрівець. Він говорив якомусь чоловікові: "*Куди нам їх посадити? До уголовних негоже, бо там воровки та повії. Доведеться обох в одиночку.*" От і попали ми з Сонею в невелику кімнату з одним високим віконцем з гратами. Щоб побачити двір і в ньому в'язнів на прогулянці, треба було ставати на стілець.

Хлопців посадили всіх вкупі окремо. Косенко Семен до в'язниці не ходив. Його відпустили з готелю додому. Соня гірко плакала та приговарювала: "*Свої мене посадили*". Вона бо була щирою українською націоналісткою. Вона переночувала зі мною лише одну ніч, а другого дня її відпустили додому. Декілька днів я була сама. Кімната у в'язниці була така, як мені доводилось читати опис її в книжках. Залізне ліжко, твердий матрац, подушка набита сіном. Груба ковдра. В кутку параша — це невелика

діжка з покришкою. Тричі на день давали їжу. Житній хліб, супчик (брандахлист), каша. Голодною я не була, до їжі я не була вибаглива, їла все, що давали. Через кілька діб мене ввечері вивели з в'язниці за ворота та сказали: "*Йди, дівчино, додому*". В контору не водили і ніякого допиту мені не було. Видно, знали мене й так.

Полковник Болбочан установив в Полтаві владу Директорії. З Полтави сам виїхав. До установ Директорії попролазили свої люди. Брат Василя Білого Сашко вла[штувався] в комендатурі Директорії. Не без їх клопотання нас повипускали "без суда та слєдствія". Василя Білого випустили в той же вечір, що і мене. Начальство турбувалось, "щоб мені не боязно було йти вночі додому". Василь виходити з в'язниці відмовився, сказав: "*Тут залишаються мої товариші, я їх не покину*". Довелось охороні в'язниці нагло його виштовхати. Вночі він з в'язниці зайшов до мене й оповів про цю пригоду. Штовхнули ще й вдарили прикладом по плечу, то він мусив скоритися.

Розгорнулась підпільна революційна робота проти влади Директорії. Мені довелось знов розвозити відозви. Одного разу я приїхала з відозвами до повітового міста Прилуки. Часи були неспокійні, часто змінялась влада. Мені для самооборони товариші дали револьвер системи наган. В нас дома навчили мене поводитись та стріляти з нагана. Я привчалась цілитись та нажимати курок. Декілька раз все було гаразд. Одного разу забули в нагані одну лише кулю. Раптово наган вистрілив, куля пролетіла на 1 см від маминої голови та влучила в стінку кімнати. Моя наука по стрільбі на цьому припинилась. В подорож я виряджалась так: на дні моєї валізки лежали відозви, на них наган, а потім мої речі та харчі. Достали мені в комендатурі Полтави дозвіл на ношення зброї. В Прилуках вокзал був захоплений червоними (партизанами), в місто людей не випускали. Довелось сидіти на вок-

залі та чекати ранку, бо була ніч 11 - 12 годин. Це піднялась стрілянина, вокзал захопили петлюрівці, озброєні петлюрівці почали обшукувати людей. Шукали більшовиків. Що було робити? Довелось мені звернутись до пана сотника, що робив обшук, та повідомити його, що в мене є зброя, а також право носити її від Директорії. Він подивився мій дозвіл на зброю і чомусь дуже зрадів, вигукнув голосно: "*В нас на Україні не перевелись козачки!*". Потім спитав: "*А чому вас не затримали більшовики?*". Я відповіла, що обшуку вони не робили, я ж їх не повідомила, що маю зброю. Він затримався біля якихсь людей, а я швиденько перейшла у друге місце. Підійшов потяг на Полтаву, я сіла до нього та виїхала.

Недовго була в Полтаві Директорія. Пізно восени влада Директорії виїхала. Втеча її прихильників була стихійна, не організована, панічна. Рух потягів по залізниці був лише з петлюрівськими військами, що тікали від Червоної армії, що наступала їм на п'яти. В потягах їхала українська буржуазія, власники маєтків з родинами. Вони держали шлях на Польщу. Були перелякані, боялись червоних партизан.

Одержавши чергове завдання, треба було їхати мені в такий небезпечний час. Приходжу до Київського вокзалу, щоб їхати в Київському напрямку. Якраз туди, куди тікають буржуї-петлюрівці. До потягу сідають з дозволу коменданта потягу. Підходжу до коменданта, пана Сокола, сотника, даю йому свою посвідку. Він, почувши від панночки таку чисту українську мову, не міг відмовити, дав мені дозвіл їхати його ешелоном, але попередив, що їхати зараз дуже небезпечно, бо червоні партизани обстрілюють потяги. Я подякувала йому за попередження, але сказала, що їхати мені дуже терміново та й поїхала по завданню.

Радянське військо зайняло Полтаву в январі 1919 року[86]. Стала в Полтаві Радянська влада. Вийшли з

підпілля всі революційні партії. Стала легально працювати й партія боротьбистів. З'явились Дробніс, предгубвиконкома, та секретар партії більшовиків Робсман. Радянська влада була недовго. Насувалась велика біда для народу в образі Денікіна.

З весни почали організовуватись партизанські загони з радянських сільських активістів, яким залишатись в своїх селах було небезпечно. Наші керівники партії відрядили мене з Полтави для зв'язку з таким загоном на Миргородщині. Дали мені бричку з парою коней, за візника — сільського активіста-боротьбиста Федота Пізняка. Поїхали ми з ним на Миргородщину, їздили днів зо три, поки знайшли загін на луках. Там, головою загону більшовик Пархоменко, також я там зустріла боротьбиста Павла Нестеренка. До загону ми дістались надвечір. В них переночували. Вночі було зимно, мені довелось заховатись до Пархоменка під бурку. Він розповів мені, що дуже мріє організувати с-г комуну. Під час денікінщини, якщо не буде сили боротись по селах, то він проберется до Киева, де в нього є родичі, там буде боротись вкупі з робітниками. Дав мені свою київську адресу. Тепер я її не можу згадати. Самого Пархоменка я більше не зустрічала. Враження залишилось, що це була хороша, чесна людина, віком 25 - 27 років. Завзятий більшовик. Довідавшись про все, що було треба, ранком ми з Федотом рушили до Полтави.

Федот був дужий молодий чоловік, віком 25 - 26 років. За мною він ретельно стежив, щоб мене хто не зобидив. Часто говорив: *"Чи тобі, освіченій, молодій дівчині їздити в такий небезпечний час? Сидіти б тобі з батьками в затишній кімнаті"*. Він щиро жалів мене, немов я справді була його сестра.

Він дав мені свою адресу. Сказав, що допоможе мені чим зможе в разі потреби. Він вирішив під час денікінщи-

ни бути в рідному селі та боротися як зможе. Він говорив: "*Якщо денікінці завітають до мого двору, я візьму гранати, сховаюсь за клуню і буду їх звідти глушити*".

В мирний час я зустріла його в Полтаві, запросила його до себе. Я жила в Полтаві з Іваном[87] та маленьким Тарасом[88] в Заїжджому провулку на квартирі у Кулішова. Він гостював у нас двічі. Потім я виїхала з Полтави до Харкова, зв'язок з ним порвався. В червні місяці 1919 р. мене відрядили до нашого ЦК в Київ за вказівками. Насувалась денікінщина, треба було розгортати боротьбу з цією антинародною навалою. До Києва спокійно доїхала, ще потяги ходили. В Києві пробула кілька днів. Зустрілась з товаришами-боротьбистами такими: Ковалевим Левком, його дружиною Клавою Яковлевою. Від неї я довідалась, що вони вивезли своїх малих двох хлопчиків вкупі з матір'ю Левка Аллою Львівною до Полтави та влаштували їх у якоїсь знайомої під Полтавою. Прохала мене Клава, як буду в Полтаві, провідати її маленьких хлопчиків Марка та Лесика, дала мені їхню адресу.

Одержала від ЦК завдання на нелегальну роботу проти денікінців. На дорогу до Полтави видав мені касир ЦК Антін Приходько таку мізерну суму грошей, що її не вистачило б доїхати до Полтави. З Києва подорож до Полтави була дуже небезпечна. Треба було перейти фронтову полосу. Я затамувала образу, але Антону нічого не сказала. Була молода та соромлива.

З Києва доїхала потягом до станції Яготин, далі потяги не йшли, бо був фронт. Довелось йти пішки. До мене приєднався чоловік середнього віку, було йому років 30 - 35. Зайшли в село недалеко Яготина, рішили переждати на місці, поки заступлять денікінці, бо вони були вже близько. Зайшли до хати заможного селянина та попросились перебути деякий час. Господар прийняв нас привітно. На ніч рішили влаштуватись в клуні на соломі.

Я на всякий випадок перевірила документи подорожнього. Він оказався учителем гімназії в Ленінграді[89] по прізвищу Зімерман, в паспорті значився дворянином. Всі радянські його документи я знищила, а залишила лише гражданські. Свої партійні документи я знищила ще на ст. Яготині, а лишила лише паспорт, де значилось, що я курсистка. Це в той час означало, що я нібито вчилась в Москві на вищих жіночих курсах, тоді такі були. Вранці мій подорожній першим пішов до хати, бо там були наші речі. Згодом пішла до хати і я. В хаті була денікінська розвідка. Бачу таку картину: мого подорожнього тормошать денікінські офіцери. Він перелякався так, що не второпає, що казати. Називає офіцерів товаришами. Я ввійшла спокійно, посміхнулась привітно, поздоровалась та й кажу: "*Вы разве не видите, господа, что он сильно Вас перепугался, а он дворянин и учитель гимназии*". Мій впевнений та спокійний погляд заспокоїв офіцерів, отямився й мій подорожній. Розвідники швидко оглянули наші речі й документи. Та дозволили нам мандрувати далі. Я попрохала дати нам розписку, що вони нас перевірили та дозволили нам їхати або йти далі. Вони охоче дали нам розписку, а печатку нам треба було поставити у полковника в штабі, що стояв у другому селі. Пішки пройшли ми кілометрів 2 - 3, знайшли штаб, там полковник поклав нам печатку та дозволив слідувати далі. Далі наша дорога була також спільною. Ми в селі найняли дядька з підводою, що за шмат матерії, що дав йому мій подорожній, відвіз нас на ту станцію, де вже йшли потяги. Я ж проїхала даром за компанію. Я вирішила їхати на Роменщину в с. Москалівка[90] до діда Івана, що був там попом. Добралась я до Москалівки, завітала до діда Івана. Він зустрів мене не дуже привітно, певно відчув у моєму візиті щось небезпечне для себе. Його жінка та синок Володимир зустріли мене гостинно. Володька, то той

не відходив від мене ні на крок. Ходив за мною хвостиком та все розхвалював родичів, що вони йому дуже до вподоби. Мені вдалось по телефону зв'язатися з хлопцем-боротьбистом Іваном. Він часто приїздив до осередку боротьбистів під час гетьманщини, адреса його мені була відома. Я розповіла йому про своє скрутне становище з грішми. Тоді ходили керенки. Він приїхав підводою. Ми з ним пішли до знайомого йому селянина, але Володька слідком за нами. Не відступає ні на крок. Та все щось базікає. Він був бо трохи дурнуватий. Довелось прохати, щоб його чимсь забавили в дворі, то він вискочив з хати, що я могла взяти гроші та заховати за пазуху.

Тепер мені повинно було хватити на подорож. Я умовилась з Іваном, щоб він приїхав через 2 - 3 дні підводою та підвіз мене до Ромнів. Свою обіцянку Іван виконав. Підводою я доїхала в Ромни. Під час гетьманщини я бувала в Ромнах кілька раз. Там у мене були знайомі товариші. Жила й працювала в кооперації Катерина Сенник. В Ромнах її не оказалось, вона була в своєму селі Андріяшівці[91] у батьків. У Ромнах довелось зупинитись у жінки боротьбиста Черненка. Чоловіка дома не було. Жінка мене знала й привітно зустріла. В неї я прожила кілька день. Потім лишила в неї свої речі та поїхала до Каті в Андріяшівку. Потяги гражданські не ходили, а лише товарні та військові. Мені довелось довгенько чекати потяга. На станції було багато офіцерні, то залицялись до мене, я насилу від них одбалакувалась. Надвечір прибув товарний потяг. Я умовилась з машиністом, щоб зупинив його на станції Андріяшівці. Сіла я на площадку товарного вагона. Потяг рушив, я думала, що врешті вирвалась з непевного становища. Під час руху потяга плигає до мене на площадку "человек кавказский", чеченець, та й говорить ламаною російською мовою: "*Поедем вместе*". Потяг вже йде всім ходом. Чеченець крутиться на площадці

та щось белькоче, а хапає мене за руку. Мені якось вдалось вирвати руку, та вирішила плигати з потяга, вже почепилась на останньому щаблі східців. Він кричить: "*Пусти, я буду пригать*". Я йому кричу: "*Пригай з того боку*". Він так плигнув. Я сильно була перелякана. Це ж "дика людина", що йому стоїть згвалтувати дівча. Мене трусила пропасниця кілька хвилин. На Андріяшівці потяг спинився. Я зійшла на полустанку. Була темна ніч. До Андріяшівки було з півкілометра. Підходжу до села. Собаки гавкають, а людей нема. Що робити? Поряд з селом на вигоні стоять вітряки. Я залізла в один з них, присіла на площадці й куняла до ранку.

Що мені треба було в тому селі? Для чого я мандрувала в такі небезпечні часи? Я мала завдання боротись проти Денікіна за встановлення Радянської влади. Отже, треба було шукати зв'язків. Виявляти товаришів, що залишились на місці. Треба було намітити явки. Треба було діяти самій, без вказівок.

Як тільки розвиднілось, я відшукала Катрину оселю. Її я застала. Про зв'язок та явку в селі вона мені порадила свого брата Семена. Говорила, що він мені допоможе. Лише один день побула у Катрі, їй треба було терміново їхати в Ромни. Я вирішила їхати з нею. Вона збиралась їхати з своєю сестрою, що жила на хуторі та збиралась їхати підводою на базар в Ромни. Пішли ми з Катею до її сестри на хутір. Виявилось, що Катрина сестра могла взяти з собою на підводу лише одну Катю. Мені довелося самій йти назад в Андріяшівку. Бо Катря зосталась у сестри на ніч.

Прийшла я ввечері до Катриних батьків. Мене там ніхто не чекав. Старі спали, а Семен десь парубкував з хлопцями. Я залізла в якусь повітку та вклалась спати на соломі. Сяк-так переспала, а вранці вирушила пішки на Ромни, це 20 — 25 км. По дорозі курява від підвод з біли-

ми військовими. Подорожніх було мало. В дорозі ніяких пригод не було. Щасливо дійшла до Ромен. В Ромнах Катрі я вже не застала. Вона виїхала в Крим, купатись в морі та відпочивати. Мої речі, що я залишила у Черненок в корзинці, вона викинула, а корзинку забрала. Їй була, бач, потрібна для подорожі. В мене було в корзині хутро, що я дістала для мами на куртку. Хутро зникло. Гарна виявилась товаришка! Недаром куркульського роду! Декілька день я перебула у своєї знайомої Білоусової Зіни. Це була горбатенька студентка з Харкова. Вона теж мала зв'язок з боротьбистами. Почали ходити потяги. Потягом я доїхала до Охтирки. З Охтирки помандрувала пішки через Зіньків та Опішню до Полтави. В Зінькові заходила до боротьбиста Теслі Олеся[92]. По дорозі траплялись підводи, що охоче мене підвозили, а не було підвод, йшла пішки. Перед Полтавою зайшла до Алли Львівни Ковалевої. Відвідала її з дітьми. Вона жила в невеликому маєтку дрібненької поміщиці, що через нестатки мусила одружитись з простим селянином, щоб було кому робити на господарстві. Це було за 2 - 3 км від Полтави. Дітей господарі вчили в Полтаві, возили їх туди підводою. Оселя низенька, старовинна, кілька кімнат. Аллі Львівні було тут безпечно з дітьми. По приїзді або швидше приході в Полтаву, після відвідин своїх на Бабичівці, я довідалась, що моя бабуся Марія Іванівна Писаревська виїхала в свій будинок до м.Опішня[93]. Всі останні були дома. Микола та Костя вчились, мама перебивалась то тим, то сим. Якось вони жили. Жити мені вдома було небезпечно. Наша квартира на Бабичівці, 24 була остаточно провалена. Був у дворі хтось, що повідомляв розвідку, якщо ми з'являлись.

Попершу я розшукала товаришів, що залишились на підпільній роботі. Знайшла Василька Білого. Він жив у себе дома за Київським переїздом. Там був такий приго-

родний виселок,то люди були дружні,знали один одного, побільшості жила біднота,що жила з різних підробітків у місті,як візники,биндюжники або робітники на Київському вокзалі. Все ж ми всі слідкували, щоб не привести з собою до Василя якогось шпика. Знайшла Петра Рябого. Його мати, вдова, перемінила квартиру в цілях конспірації. Поселилась в будинку Паліївців у кінці Куракінської вулиці, це близько Київського вокзалу. Надія Паліївець, молода дівчина, одружилась з революціонером Євгеном Ласманом[94] саме перед денікінщиною. Євген десь виїхав. Надя жила сама у батьків. Мати Євгена була вчителькою в с.Жуках під Полтавою. Євген під час денікінщини загинув невідомо де,ні до матері,ні до жінки не повернувсь. Вважали приміщення у Петруся безпечним для явки. Мати Петруся мала ще двох дочок. Старша донька була одружена з Трирогом,мала окрему квартиру в місті. Вона часто гостювала у матері з дитиною,то було мале років 1,5 - 2. Бігало по квартирі з запісяними штанцями. Менша донька, красуня Тася, жила з матір'ю постійно. Збиралась їхати до сільськогосподарського інституту в Харків, де жив її дядько, вчений-садовод Філіпішин. Мені доводилось жити по знайомих. Інколи ночувала у Петруся Рябого. Населення — робітники міста та селяни в селах — ставили опір білогвардійщині. Білі відчували,що не мають твердого грунту під ногами. Почались репресії та обшуки денікінської контррозвідки. Одного разу мене ледве не застукали вдома. Помітивши у вікно,що йдуть розвідники,я тихенько вийшла з дому та пішла хвірткою в завулок Бабичівського провулку. Наш двір був сквозний, була ще така потайна хвіртка. Пішла до двору Касяна,де ми колись жили. В мене там були знайомі люди. Я зайшла до них у квартиру. Квартир у дворі було кілька. Бачу у вікно,що йдуть мене шукати контри. Вони оглянули двір та й пішли. Через дея-

кий час я вирішила йти від цих людей та заховатись десь далі від свого дому. Вийшла в завулок, йду собі спокійненько. Але учень гімназії Павло Горобець, що його батько мав невеликого будиночка в цьому завулочку, вказав на мене розвідникам і мене завернули додому. Я мусила бути присутньою при обшуку. Бачила, як вони рились в материній скрині та забирали собі все, що їм годилось. Мама з хлопцями втекли з квартири. Маруся десь мандрувала з Василем. Мене тоді завернули як свідка, а не як відповідача. Очевидно, донос був не особисто на мене. Добре знали в Полтаві Василя Чорного, бо він був комендантом міста після збройного повстання проти гетьманщини. А тоді було чимало білогвардійських офіцерів заарештовано червоними. Очевидно, вони хотіли застукати його у нас в домі. Він десь їздив по селах Полтавщини, організовував селян на повстання. Добре, що в мене багато було друзів. Декілька день пережила у знайомого Олександра Васильовича Глобчастого[95], брата моєї подруги з гімназії Зіночки. Він проживав близько Куракінської вулиці, працював землеміром у земстві. По місту я ходила обережно. Одягала парик блондинки та вуаль. В такому вигляді мене не пізнавали навіть шкільні подруги. Парик мама мені діставала в перукарні. В кінці літа з'явилась в Полтаві Маруся, вже вагітна. Вона розповіла, що їздила з Василем Чорним в фаетоні (бричці). Він Марусю не хотів залишати саму, а возив її по селах, де були в нього загони партизан. Недаром його хлопці прозвали главкобандом. Одного разу була дуже небезпечна ситуація, на партизанський загін насідали білобандити. Василь Марусю прохав їхати до Полтави, а сам з партизанами зустрівся з білобандитами. З тієї завзятої схватки з денікінцями Василь не повернувся. Маруся взнала це й подалась на Полтаву. Василь залишив Марусі чималу купу грошей — керенок. Вона дуже боялась

їх витрачати, бо то, казала, гроші народні. Вона була від природи дуже чесна людина. Все чомусь думала, що хтось прийде та запитає в неї цих грошей, а вона їх тоді віддасть. Від мене й мами ховалась з ними. Не знала, бідненька, що вони пропадуть даремно, коли переміниться валюта. Ми тоді ще були не дуже обізнані з цією справою.

Попасти до в'язниці в такому стані, як була Маруся, було не слід. Довелось мені бути біля неї та доглядати її. Виїхали (або пішли) ми з нею з Полтави в село Тахтаулове та поселились у Моті в окремій хатинці. Маруся іноді видавала мені трохи грошей на харчування, постачала продукти я, а Маруся куховарила. Я інколи навідувалась до Полтави, а Маруся з дому не виходила. На Полтавщині діяв партизанський загін, або ціле партизанське військо, — було там понад 2 000 душ. Керував загоном боротьбист Костя Матяш[96] родом з с.Мачухи. В штабі війська були товариші з боротьбистів, такі як Сашко Гнида з с.Гути на Кременчуччині, Іван Пільгук з с.Решетилівки, також один більшовик — Яків Огій[97] — з того ж села. Цей партизанський загін двічі підходив з штурмом під місто Полтаву, але не сила була оволодіти містом. Білі відбивали штурми[98]. Під час цих штурмів радянські люди виходили на вулицю, прислухались до звуків гармат (вони були у партизан) та раділи. Виходила й наша матінка. Вона по наївності думала, що всі її сусіди цьому раділи. Після першого штурму до нашого дому завітала контррозвідка. Саме прийшов до

Я.Р.Огій.

нас батечко Онісіфор з с.Диканька, де він проживав з своєю дружиною, естонкою Пауліною Соплекман. Розвідка його як господаря та голову небезпечної родини заарештувала. Забрали його та посадили до в'язниці. Він цього не боявся, навіть радий був, що забрали його, а не кого іншого з родини. Бо він все ж нас жалів та по своєму любив. Його на допиті розпитували про дочок, то він лише говорив, що вони "*хорошие девочки*". Сидів він ув'язнений недовго. Між денікінських старших офіцерів був один, який знав його ще з японської війни. Він бо часто грав з офіцерами в карти. Та якраз цього офіцера колись виручив з грішми, коли той вщент програвся. А в мого батечка гроші ж тоді водились, та немалі. Бо він там в Манчжурії працював на залізниці помічником начальника станції. Брав взятки з торговців, що возили товари вагонами. Батькові дуже подобалось, що я приймала участь в революції. Він часто давав мені свої поради, говорив: "*Главное — это портить неприятелю транспорт*". При всіх його моральних хибах він був дуже хоробрий, я згадую його речення: "*Двух смертей не бывать, а одной не миновать*". Після денікінщини він поїхав до міста Кобеляки, був там у партії більшовиків та працював у Продснабі помічником начальника, займався "продрозверсткою". Це була дуже небезпечна робота, а він ще був настирливий. Його вбили білобандити. Їх було тоді багато по селах України.

У грудні Червона армія вигнала денікінців з Полтави[99]. Встановилась Радянська влада. Ми з Марусею прийшли додому. Через декілька днів Марусю мама відвезла в лікарню родити. Маруся щасливо родила тебе, Ігорьок. Який ти був маленьким лукавий. Держить Маруся тебе на руках, а в неї до платка попришивані локони, а ти рученятками одно намагаєшся схопити за локон та потягти. Отаке то життя! Одне вмирає, а молоде рос-

те. Денікінці, оповідають очевидці, в кінці свого панування зовсім розклалися, на вулицях хапали кого завгодно та грабували. Терор був жахливий. В Полтаві я зустріла на вулиці Куракінській родича Петруся Рябого, Трирога, чоловіка його старшої сестри. Він розповів мені, що вбили Петруся Рябого та Нечипора Тетянка. Кілька офіцерів - білогвардійців прийшли шукати Петруся. Та попали до квартири Паліївців. Ті могли б якось повідомити Рябих, що жили за стіною, але побоялись. Банда прийшла до квартири Рябих. Коли вони ввірвались до кімнати Петруся, він зразу ж попередив їх: "*Зі мною робіть, що хочете, але тримайте себе тихо, бо в мене у другій кімнаті дуже хвора мати, не потурбуйте її*". Вони витягли Петруся та Нечипора, що, на нещастя, ночував у нього, на вулицю і там закололи їх штиками. Він такий вольовий був хлопець, що навіть не закричав, щоб не потурбувати свою хвору матір. В його тілі зроблено більше 20 штикових ран. Також зробили й з Нечипором, але він ожив, коли бандити пішли. В Нечипора недалеко жила його тітка, він мав ще силу доповзти до неї, але вона не впустила його до хати і він на вулиці сконав[100]. Отакі бувають люди й, головне, родичі. Сестра Нечипора та всі родичі за це її зненавиділи, але що до того міщанці? Взнавши все це від Трирога, я так гірко плакала, що не могла дійти до дому. Довелось Трирогові брати візника та відвезти мене додому.

У Києві теж була жорстока розправа з революціонерами. Вони не розбирали, до якої партії ти належиш, а головне — що ти проти них та за Радянську владу. Клаву Яковлєву, що лишилась у Києві на підпільній роботі, замучили, закатували в контррозвідці. Вони нічого не могли добитись від неї, вона не виказала нікого. Тоді вони стали шукати її двох малих хлопчиків, щоб заставити її признатись. Але вони були далеко, в Києві їх не знайш-

ли. Вона вмерла як героїня.

У Києві на вулиці хтось вказав на нашу боротьбистку, чорнооку красуню Марусю Короп[101], що он йде більшовичка. Її оточили кілька буржуйок з парасолькаами,та почали парасольками бити та штрикати з лайкою та прокльонами. Вони б вчинили їй самосуд, проходив денікінський офіцер, пожалів її, розігнав натовп буржуйок, посадив її на візника. Жінки не вгамувались і там на візнику намагались влучити в неї парасольками. Тоді офіцер накрив її своєю шинеллю і так вона була врятована від наглої смерті. Маруся Короп сама мені оповідала про цю пригоду. Це свідчить, що така злоба була у білих, просто звіряча до революціонерів.

Додатки.

Віктор Чугай з роду полтавець. Син дрібного урядовця. Чорнявий юнак з булькатими блакитними очима. Постійний відвідувач нашої явки та роботи полтавського осередку боротьбистів.

Микола Зорин — приїхав до Полтави під час гетьманщини. Постійний відвідувач "салону" Тетяни Омельченко. Вони так товаришували, що я думала, вони поженяться. Але Тетяна була зачарована Тарасом Волею (Криворотченком Михайлом). Анархістки з неї не вийшло, але її постійна фраза "*Життя є мент, тому користуйся ним*" була в неї ведущою. Партійних доручень ніяких не виконувала, але товаришувала зі всіма нами. Будучи в Москві, Маруся в мирний час зустріла Тетянку, в неї був справжній "салон", різні скульптори та художники в неї збирались.

Микола Христовий[102] був боротьбистом, але в осередку полтавському участі не брав. Пізніше одружився з Ганною Василівною, старшою від нього на 10 — 12 років.

Вона була агрономом на селі. Зв'язана з боротьбистами.

Яловий Михайло[103] — боротьбист з Харкова, недовгий час був у Полтаві. Приятель Христового. В Конграді вони працювали й жили вкупі, ще хлопцями. Письменник, я читала його роман "Золоті лисенята". Він, цей твір, мені не сподобався.

З м.Зінькова приїздив інколи літній чоловік **Клунний**, боротьбист, його жінка була щира боротьбистка. Коли в 1920 р. боротьбисти вливалися в партію більшовиків, гірко плакала.

Наум Калюжний — єврей-боротьбист, його любили товариші, він був молодий чоловік років 25 — 30. Що його потягло в партію боротьбистів, невідомо. Звідки він приїздив, я забула.

Костя Матяш з Мачух — боротьбист, він з'явився після гетьманщини. Був з військовим досвідом. Під час денікінщини був командиром партизанського загону, який багато завдав клопоту денікінцям. Вони боялись з'являтись на села. Хіба численним загоном карателів.

Пільгука Івана я взнала після денікінщини, мене доля закинула в с.Решетилівку, де я працювала на завідуванні дитячим садком. Під час Директорії Івана чорти потаскали до петлюрівців. Він, на нещастя, зробив з себе фото в формі солдата з шликом на смушевій шапці. Це фото він сильно оберігав, але його не знищував. Мій маленький маузер, що дістався мені від батька Онісіфора, він присвоїв та відмовився повернути, коли ми з ним розходились. Нехай він його візьме з собою в могилу. Я на нього за це дуже сердилась, а тепер вже все минуло. Образа зажила.

ПРИМІТКИ:

1. У 1988 — 1991 роках чернігівський краєзнавець, доктор історичних наук, Ігор Бугаєвич передав до Держархіву Полтавської області колекцію документів та матеріалів з історії революційного руху на Полтавщині в 1914 — 1919 роках. До складу колекції увійшли і записи Євгенії Онисифорівни Московець "Спомини про революційні події в м.Полтаві", що охоплюють період 1914, 1917 — 1919рр.

Московець Євгенія Онисифорівна народилася в 1899 році в Полтаві, навчалася в місцевій приватній гімназії Павелко. Вже в радянський час закінчила Полтавський сільськогосподарський інститут, отримала спеціальність агронома, навчалася в аспірантурі в Харкові, деякий час працювала у заповіднику Асканія-Нова, а потім переїхала до Одеси, де прожила значну частину свого життя. Померла 1980 року.

В передреволюційні роки авторка споминів брала участь у діяльності одного із гуртків "Юнацької спілки", що діяли в Полтаві в 1915 — 1917рр. В період революцій та громадянської війни виконувала доручення тієї частини партії українських есерів, що згодом утворили Українську комуністичну партію (боротьбистів).

У Центральному державному архіві громадських об'єднань України та в Державному архіві Полтавської області документів, що підтвердили б членство Московець в УКП(б), не виявлено. "Спомини" — це цікава розповідь про життя полтавських юнаків та дівчат, що усвідомили себе українцями, шукали власних шляхів у боротьбі з царською тиранією, намагалися поєднати вирішення соціальних та національних проблем.

Спогади страждають на суб'єктивізм, побутовізм, рясніють хронологічними, фактичними помилками у висвітленні важливих історичних та місцевих подій діяльності політичних партій. Однак, написані живою мовою, насичені цікавими подробицями, суттєво доповнюють офіційні джерела.

Обсяг рукопису — 47 аркушів в 48аркушів загального зошита. Записи подані у повному обсязі, мовою оригіналу. В необхідних випадках упорядниками внесені в текст незначні правки технічного характеру. Відновлені частини слів чи доповнені упорядниками взяті у квадратні дужки. Авторство підтверджено листом Є. Московець до І. Бугаєвича в кінці записів.

Оригінал зберігається у Держархіві Полтавської області (Ф.Р.8831, оп.18, спр.1).

Рукопис до друку підготували співробітники відділу інформації

Державного архіву Полтавської області:

Яненко Зінаїда Павлівна (1917 рік), **Чиркова Марина Юріївна** (1918рік), **Коротенко Володимир Васильович** (1919 рік).

Упорядники висловлюють щиру подяку за допомогу в уточнені окремих фактів при написанні приміток краєзнавцю **Кішику Василю Вікторовичу**, завідуючій Диканським архівним відділом **Богуш Ірині Василівні.**

2. **Московець (Писаревська) Горпина Яківна** (1877 – 1964) – визнана партизанкою громадянської війни, в 1918році, за гетьманської влади, у її помешканні була підпільна явка боротьбистів (ДАПО, ф.р.- 3961, оп1, спр.21).

3. **Московець (в заміжжі Матена-Бугаєвич) Марія Онисифорівна** (1897 – 1952 рр.) – старша сестра авторки "Споминів", учасниця антигетьманського, антиденікінського підпілля в роки громадянської війни в Полтаві. В радянський час s співачка, працювала в Лендержестраді, мешкала в Ленінграді, за спогадами сина Ігоря Бугаєвича, давала концерти і в Полтаві та Диканці, де на той час перебувала її мати. (І. Бугаєвич "Життя і пригоди Юрка Матени, описані ним самим". Диканський краєзнавчий музей).

4. **Московець Микола Онисифорович** (1906? - 1944-1945? рр.), **Московець Костянтин Онисифорович** (1910 – ?) – молодші брати Євгенії. За свідченнями Капуловського І.Д. Микола був учасником антигетьманського підпілля. В роки Великої Вітчизняної війни вивезений до Німеччини, де й загинув. Костя мешкав по війні в Одесі, дата смерті невідома.

5. Бабичівський провулок нині вулиця Желвакова у Полтаві.

6. **Московець Онисифор Іванович** (1875? – 192?) – син залізничного вагаря із містечка Крюків-на-Дніпрі, перейняв батьківську професію, працював на Крюківській залізничній станції. Після одруження в Диканці з Горпиною Писаревською, переїхав з молодою дружиною до Томська, згодом сім'я мандрувала по Росії, а Онисифор Іванович перебрав ряд професій: залізничного телеграфіста, агента по продажу швацьких машинок, шофера і т.д. По закінченні громадянської війни вступив до лав КП(б)У, працював комісаром залізничного складу хлібопродуктів. Загинув від рук бандитів, що налетіли на продовольчі склади.

7. Очевидно, липневого, бо в довіднику "Вся Полтава і губернія на 1913 рік" зазначається, що традиційно в Полтаві розпочинався ярмарок з 1-го липня і тривав 30 днів, описувані події початку Першої світової війни могли відбуватися лише в липні 1914 року.

8. Сляченого, очевидно, солодощів.
9. Авторка помилилася в даті. Формальним приводом до Першої світової війни був австро-сербський конфлікт, який виник внаслідок вбивства 15(28) червня в Сараєві сербськими націоналістами спадкоємця австро-угорського престолу Франца-Фердінанда. Уряд Росії 16(29) липня 1914 року оголосив часткову мобілізацію. 19 липня (1 серпня) Німеччина оголосила війну Росії.
10. Монумент Слави споруджений 1805 — 1811 рр. в центрі Круглої площі, де згодом було насаджено парк, що придбав назву Корпусного саду.
11. Російсько-японська війна 1904 — 1905 рр. — війна між царською Росією і Японією за панування на Далекому Сході. Зазнавши військових поразок під Мукденом, біля Ляоляну та островів Цусіма, російський уряд змушений був підписати Портсмутську мирну угоду з Японією. Онисифор Московець як залізничник супроводжував на Далекий Схід важливі військові вантажі. За виконання завдань йому дали звання унтера залізничної військової служби і нагородили срібною медаллю "За усердие". Очевидно, саме цю медаль і згадує авторка. (І. Бугаєвич "Життя і пригоди Юрка Матени...").
12. Чорні сотні були створені 1905 року монархічними організаціями "Союз руського народу" та "Союз Михайла Архангела". В роки революцій 1905 — 1907 років відзначалися єврейськими погромами, розпалюванням національної ворожнечі. Чорні сотні зліквідовані під час Лютневої революції.
13. Ремісничa школа — Полтавське земське ремісниче училище і засноване 29 листопада 1878року у містечку Дігтярях Прилуцького повіту українським поміщиком Г.П.Галаганом, у червні 1897 року переведене до Полтави, учні навчались художньо - ковальському, різьбярському ремеслам, вивчали котельну та мідну справи, знаходилося на Сінній площі, 6.
14. Юнацька спілка — соціалістично-революційна підпільна організація української молоді — створена 1915 року. Діяла на Харківщині та Полтавщині, ставила своїм завданням пропаганду ідей національного та соціального визволення. Мала у своєму складі молодшу молодь — шкільних учнів і старшу молодь - студентів вищих учбових закладів (Д. Соловей "Розгром Полтави").
15. **Гнида Олександр Григорович** (прибране ім'я **Лісовик**). Народився 22 грудня 1897 року в с. Горби Кременчуцького повіту Полтавської губернії в сім'ї селянина. В 1913 — 1916 роках навчався в ремісничому училищі в Полтаві, де прилучився до революційної

боротьби, був членом гуртка "Юнацької спілки", згодом активним діячем У.П.С.Р.,боротьбистом. Після злиття УКП з КП(б)У — член КП(б)У. В 1918 — 1919 роках перебував на Поділлі, член Подільського губкому, завідував губвідділом освіти. Під час денікінщини з К.Матяшем та Я. Огієм організував повстанську частину, що вела активну боротьбу з білогвардійцями. Після вигнання денікінців був членом Катеринославського ревкому. У 20-х роках деякий час виконував обов'язки голови Полтавського губвиконкому. В 20-30-х роках перебував на керівній роботі. В листопаді 1936 року затверджений на посаді замісника наркома харчової промисловості України,арештований за доносом 24 жовтня 1937 року,розстріляний органами НКВД.

16. Куракінська вулиця — нині вулиця Жовтнева у Полтаві.

17. **Писаревська (в дівоцтві Житня) Марія Іванівна**, із сім'ї церковнослужителів — дружина Писаревського Якова Григоровича, бабуся авторки споминів по материнській лінії.

18. Гімназія Павелко — приватна жіноча гімназія,що була відкрита в 1907 році,містилася на Сінній площі,3.

19. **Заливчий Андрій Іванович** (1893 - 13.12.1918) — революційний діяч,один із організаторів "Юнацької спілки". Народився в селі Міські Млини Опішнянської волості Зіньківського повіту,навчався в місцевих початкових школах, полтавській, хорольській гімназіях. Був студентом Харківського університету,за революційну діяльність висланий до Туруханського краю. На засланні займався літературною працею. Член УПСР, згодом боротьбист, організатор антигетьманського повстання на Чернігівщині,де й загинув.

20. Помилка авторки,зазначені події могли відбуватися в березні.

21. У "Пам'ятній книжці Полтавської губернії на 1916 рік" вказано,що в м. Полтаві по вул. Стрітенській,37 знаходився Український клуб,де збиралася українська інтелігенція,головою значився Євген Іванович Сіяльський, членами — В.Н.Андрієвський, П.І.Чижевський,Г.І. Маркевич та ін.

22. В березні 1917 року рада Товариств українських поступовців (ТУП) звернулася з відозвою "До українського громадянства",в якій говорилося,що велика робота по відродженню української державності потребує значних коштів: "щоб землю і волю Тобі здобути,щоб люд трудовий забезпечити,щоб просвіту людности дати,щоб виборoти Тобі,народе,праве державне — автономію України здобути",- писалося у зверненні. Під відозвою підписалися М.Грушевський, С.Єфремов,Д. Дорошенко та ін. У відповідь на цей заклик був ство-

рений Полтавський комітет по збору коштів на український національний фонд, для якого і працювала полтавська молодь.

23. **Запара Петро Іванович** на 1 жовтня 1915 року мав 17 літ 8 місяців, син козака із села Малі Будища Тахтаулівської волості Полтавського повіту, учень Полтавського училища садівництва.

24. **Токаревський Михайло Дмитрович** (1885 — 1974) — громадський політичний діяч, один з керівників Полтавської спілки споживчих товариств у 1916 — 1918роках, член Української соціал - демократичної робітничої партії, член Центральної Ради, завідуючий Всеукраїнським центральним кооперативним музеєм.

25. Полтавське училище садівництва - створене 1895 року як нижча Полтавська школа садівництва і городництва. 1912 року реорганізована в училище садівництва. Нині Полтавський сільськогосподарський радгосп -технікум.

26. Олександро-Миколаївська церковно-вчительська школа відкрита 17 жовтня 1899 року по вул. Шведська Могила в Полтаві, готувала вчителів парафіяльних шкіл. Слухачі, окрім закону Божого та історії церкви, вивчали: педагогіку, психологію, російську та церковно — слов'янську мови, історію, географію, математику, фізику, хімію, мінералогію, ботаніку, фізіологію, анатомію, теоретичний та практичний курс співу, гру на скрипці. Влаштовувалися літературно-вокальні та педагогічні зібрання, де учні виступали із власними оповіданнями, віршами, науковими статтями і т.д. Навчання тривало три роки. В роки революції було реорганізоване у вчительську семінарію ім.Б.Грінченка. Нині в приміщенні школи Полтавський науково - дослідний інститут свинарства.

27. Костянтинівська вулиця — нині вулиця Артема.

28. Авторка помиляється, очевидно х. Караванівка Микільської волості Полтавського повіту. Село Караваївка за "Алфавитным указателем населенных мест Полтавской губернии на 1910 год" не значиться.

29. **Бочковський Леонард** (? — 1918) — революційний, політичний діяч, походив з Уманщини, з польсько-української родини, активний діяч Української партії соціалістів — революціонерів, член Центральної Ради, розстріляний муравйовцями 26 січня 1918року (часопис "Боротьбист".-Ч.28.- 28січня 1920).

30. **Демченко Федір (Холодний)** — член Полтавського губернського комітету УПСР.

31. **Ковалів Левко Борисович** (1894 — 1937) — політичний і державний діяч, член Центральної Ради, член ЦК УПСР, згодом УКП

(боротьбист). Член президії Всеукраїнського з'їзду рад робітничих, солдатських і селянських депутатів у Києві. У грудні 1919 року підписав з КП(б)У угоду про співпрацю, однак виступав проти злиття з більшовиками. В квітні 1921 - член ВУЦВК, у вересні 1921 р. — вийшов з КП(б)У. Репресований. 26 жовтня 1937 року розстріляний.

32. **Яковлева Клавдія Іванівна** (? — 1919) — донька купця з Олександрівська (нині Запоріжжя), активна боротьбистка, розстріляна денікінцями в 1919 році.

33. **Коваліви Марко Левкович** та **Леонард Левкович**, були репресовані за сталінщини. За спогадами Олександра Семененка "Харків, Харків" в 1938 році знаходилися в тюрмі, згодом були розстріляні.

34. **Коваліва Алла Львівна** пережила всю родину, на початку 50-х років померла в будинку — інтернаті.

35. **Литвиненко Микола Якович** — революційний, політичний діяч, один із організаторів Полтавського губкому УПСР, згодом боротьбист. 12 травня 1919 року введений до складу Раднаркому, згодом член Чернігівського губкому УКП(б), за повідомленнями газети Вісті — Известия (Ч.242 від 7 листопада 1921 року), загинув в бою з бандитами на Поділлі.

36. **Матяш Роман** (? —1919) — революційний дія ,член УПС ,згодом боротьбист, член Полтавського губвиконкому та Полтавського губернського комітету УКП (боротьбистів). Під час денікінщини був на підпільній роботі в Харкові, випадково загинув під потягом в листопаді 1919 року.

37. **Рябий Петро (Тавенко)** — боротьбист, про його загибель Є. Московець пише в спогадах 1919 року, див. примітку 100.

38. **Чубова Олександра Василівна** — завідуюча школою сліпих, що знаходилася в Полтаві по вул. Колонійській, 23 (нині вул. Сковороди).

39. **Криворотченко Михайло Григорович** (1892 — 1934), псевдонім Тарас Воля, син вчителя з м. Зінькова Зіньківського повіту Полтавської губернії, навчався у Московському вищому технологічному училищі, працював земським статистиком у Полтаві, навчався в Харківському технологічному інституті. один із організаторів "Юнацької спілки", згодом член УСДРП. в 1918році вступив до РСДРП(б), за "самостійницькі настрої", відстоювання ідеї самостійної Української комуністичної партії, у 1920 році виключений з лав РКП(більшовиків). З 1925 року заступник голови Українського

комітету краєзнавства, арештований органами НКВС в 1934 році.

40. **Зінченко Петро Логвинович**, учасник боротьби за встановлення радянської влади у Полтаві у 1918 — 1920 рр. У1922 — 1925 рр. служив у 1-й Червоно- козачій дивізії комісаром військово - господарського управління (Ф.Р,4038,оп.1,спр.23,арк.620),деякий час був одружений з сестрою авторки спогадів Марією Московець, що після розлучення 25 травня 1925 року з Зінченком взяла прізвище першого чоловіка Матена — Бугаєвич.

41. **Мотузка (Мотузко) Михайло Петрович** (1899 — 04.02.1938) псевдонім товариш Микола,Антон Андрійович Воронько (та ін) — активний учасник антигетьманської та антиденікінської боротьби у Полтаві в 1918 — 1919 рр. На 1930 рік служив у наркоматі закордонних справ,у 1937 році працював у Москві в "Союзторгоборудовании" юрисконсультом. Заарештований 19 жовтня 1937 року Головним управлінням Держбезпеки НКВС СРСР. За постановою Комісії НКВС СРСР; Прокурора СРСР 25 січня 1938року засуджений до вищої міри покарання. Посмертно реабілітований.

42. **Косенко Семен Єрмолайович** — активний громадський діяч у Полтаві в роки революції,у 1917 році — міський голова,член УСДРП.

43. Костянтиноград — повітовий центр Полтавської губернії. У 1922 році було перейменовано на Красноград,нині районний центр Харківської області.

44. **Дробніс Яків Наумович (Нахимович)** (1890 — 1937) — партійний,державний діяч, член РСДРП з 1906 року. У 1917 році - член Полтавського комітету РСДРП(б),заступник голови Полтавської Ради робітничих і солдатських депутатів. У 1919 — 1921 роках - на керівних посадах в Полтавському губкомі КП(б)У,губревкомі та губвиконкомі. Згодом працював в уряді РРФСР та СРСР. Страчений у 1937 році.

45. **Вагранська (Робсман) Антоніна Іллівна** (1893 — 1976) — за професією вчителька, член РСДРП(б),з 1912 року, брала активну участь у встановленні радянської влади на Полтавщині,з жовтня 1917 року — секретар Полтавського губкому РСДРП(б),начальник штабу Червоної гвардії. Після громадянської війни -на державній,науковій і викладацькій роботі.

46. **Елланський Василь Михайлович** (псевдонім **Блакитний, Валерій Проноза, Василь Еллан**) (12.01.1894 — 04.12.1925). Народився на Чернігівщині в сім'ї священика. Вчився в Чернігівській семінарії і Київському комерційному інституті,член УПСР,кандидат

у члени ЦК партії, 1918 р. один із лідерів її лівого крила, боротьбист, редактор органу партії боротьбистів — "Боротьба". Один із ініціаторів влиття боротьбистів до РКП(б)У. З 1920 член ЦК КП(б)У і ВУЦВК. Головний редактор "Вісті ВУЦВК". Помер від хвороби.

47. **Шинкар Микола Іларіонович** (? — 1920) — член Центральної Ради, один із організаторів збройної боротьби проти Директорії, член боротьбистського Центрального ревкому, підняв повстання проти Директорії на Полтавщині, загинув у боротьбі проти армії УНР під Уманню.

48. 6(19) січня 1918 Полтава була зайнята частинами Червоної гвардії під загальним командуванням М.А.Муравйова — начальника штабу групи військ по боротьбі з контрреволюцією на Півдні Росії (командуючий В.О.Антонов-Овсієнко). **Муравйов Михайло Артемович** (1880 — 1918) — колишній підполковник царської армії, лівий есер. Восени 1917 перейшов на бік Радянської влади. У грудні 1917 — квітні 1918 — командував червоногвардійськими загонами, що брали участь у боях проти військ Центральної Ради, зокрема, у бомбардуванні та захопленні Києва. У липні 1918, командуючи Східним фронтом, у Симбірську очолив лівоесерівський виступ. Вбитий при спробі вчинити збройний опір під час арешту.

49. 29(16) березня 1918 Полтава була зайнята австро-німецькими військами.

50. 28 квітня 1918 під час засідання Центральної Ради відділ німецького війська арештував міністра закордонних справ М.Любинського і директора адміністративного департаменту Міністерства внутрішніх справ В.Гаєвського. Наступного дня Центральна Рада була розпущена.

51. Тахтаулове — село Тахтаулівської вол. Полтавського пов.

52. 14 травня 1918 на І повітовому з'їзді повстанських комітетів у с.Рибцях був обраний повстанком для керування підготовкою повстання в губернії. В роботі з'їзду взяли участь представники більшовиків, боротьбистів, максималістів, лівих есерів та українських есерів (ДАПО. Ф.п-7, оп.2, спр.4, арк.117).

53. **Дем'яновський (Лазорський) Василь Володимирович** (1893 — 1942) — уродженець м.Іркутська, журналіст. У 1912 під час навчання в 6 класі Полтавської 2 чоловічої гімназії заарештований і відправлений до в'язниці за написання першотравневих прокламацій і зберігання нелегальної літератури. Учасник І світової війни в чині прапорщика. З 1913 — есер, член Цимервальдської п'ятірки Західно-

го фронту (1915 — 1916), 1918 — боротьбист, потім безпартійний. За відомостями Харківського УСБУ, з 1927 ніде не працює. За постановою судової трійки при колегії ДПУ УСРР від 26 лютого 1934 за ст. 54-11 КК УСРР ув'язнений до виправно-трудового табору в Астрахані на 5 років. Після звільнення у 1940 повернувся до Полтави, займався журналістикою. 25 червня 1941 заарештований УНКВС по Полтавській області за звинуваченням в антирадянській діяльності. У зв'язку з обставинами військового часу етапований до в'язниці у м. Мамадаш Татарської автономної республіки, де помер 25 червня 1942.

54. Мається на увазі І світова війна (1914 — 1918).

55. Батьки **Василя Дем'яновського — Володимир Васильович** (1856 — 1920) та **Олександра Михайлівна** (дів. **Баталова**). Батько двічі (1882, 1909) притягався до відповідальності за участь у революційному русі. У 1882 засуджений за розповсюдження прокламацій "Народної Волі" до перебування на поселенні у Східному Сибіру, де й знаходився до 1895 р. (у 1891 одружився з О.М. Баталовою). Брав жваву участь у виборах до місцевого самоврядування влітку 1917 та до Українських Установчих зборів у січні 1918 (балотувався за списком УПСФ).

56. Народовольці — члени таємної революційної організації народників-терористів (1879 — 1887).

57. Насправді **Капуловський Іван Дмитрович** — есер, 1918 — член ВКП(б), 1931 — заступник начальника головного управління РСЧА, 1936 — репресований.

58. Загони державної варти — карально-поліцейські органи, утворені згідно з законом від 18 травня 1918 гетьманським урядом П.П. Скоропадського. На чолі державної варти стояв Департамент державної варти при Міністерстві внутрішніх справ, у губерніях і повітах вона підпорядковувалась губернським і повітовим старостам.

59. **Матена-Бугаєвич Василь Іванович (Роман Войнарович**, справжнє прізвище **Бугай**) (1893 — 1919) — уродженець с. Іванівці Кельменецького р-ну Чернівецької обл. Скінчив Гриноуцьке сільськогосподарське нижче училище (1911), служив у 10 армійському корпусі Діючої армії (1917). Член УПСР, потім боротьбист, активний учасник революційних подій на Полтавщині, загинув під час наступу військ Денікіна як член штабу оборони Полтави (за іншими відомостями, помер від тифу у м. Кам'янець-Подільську).

60. Земфіра і Алеко — герої поеми О.С. Пушкіна "Цигани".

61. Ромодан — залізнична станція Кибинцівської вол. Миргородсь-

кого пов.

62. "Русіше швайн" — "російська свиня"(нім. ,"фатерлянд" — "батьківщина" (нім.).

63. 15 серпня 1918на губернському з'їзді повстанських комітетів у с.Рибцях був обраний губернський повстанський комітет на пропорційній основі з представників усіх лівих партій. На нараді 25 серпня губповстанком розколовся на 2: більшовицький та есерівський. (ДАПО. Ф.п-7,оп.2,спр.4,арк.121-122; спр.7,арк.28).

64. Мається на увазі Південний вокзал.

65. **Приходько Антон Терентійович** (1891 — 1938) — уродженець ст.Ново-Рождественська Кубанської обл.,юрист. У 1917 — член ЦК УПСР. 1918 — член ЦК УПСР (к),з якої виходить у 1919. Депутат Українських Установчих зборів (1917). У 1921 — голова Всевидавництва України, 1924 — постійний представник уряду УСРР при уряді СРСР,1925 — 1926 — радник Повпредства СРСР у Чехо-Словаччині,1926 — 1929 — 1-й заступник наркома освіти УСРР,1930 — голова Верховного Суду УСРР,1930 — 1933 — заступник Наркомюстиції та Генерального прокурора УСРР,1933 — головний арбітр при Раднаркомі України. За постановою судової трійки при колегії ДПУ УСРР від 4 січня 1934 за ст.54-11 КК УСРР ув'язнений у виправно-трудовий табір строком на 10 років. Відбуваючи покарання,за постановою трійки УНКВС Архангельської області від 21 грудня 1937 за ст.ст.58-10,58-11 КК РРФСР розстріляний 29 січня 1938.

66. Насправді рідним селом О.Г.Гниди (Лісовика) було с.Горби Горбівської вол. Кременчуцького пов.

67. **Тер.Гр.— Микільченко Терентій Григорович**, другий чоловік Є.Московець.

68. Попівка — містечко Попівської волості Миргородського повіту.

69. 29 квітня 1918у Києві на Хліборобському Конгресі, куди з'їхалось коло 8000 делегатів з 8українських губерній,гетьманом був проголошений П.П.Скоропадський (1873 — 1945) — командир 1 Українського корпусу та почесний отаман Вільного Козацтва.

70. Південно-залізничні майстерні створені в 1871 як Головна майстерня Харківсько-Миколаївської (тепер Південної) залізниці. З 1874 — залізничні майстерні,з 1929 — паровозоремонтний,з 1963 — тепловозоремонтний завод.

71. **Решетник Павло Федорович** (1880 — ?) — уродженець с.Черкасівка Полтавського р-ну Полтавської обл., робітник Південно-залізничних майстерень. У 1905 — 1917 — есер, потім лівий есер, 1919 — 1920 — член УКП (боротьбистів),з 1927 — член КП(б)У.

У складі загону К.Матяша брав участь у боротьбі з денікінцями. У 1920 — член губревтрибуналу, потім проводив продрозкладку; з 1923 — знову працює на паровозоремонтному заводі. Участі в антигетьманському повстанні 27 листопада 1918у Полтаві не брав, бо перебував у той час у в'язниці м.Костянтиноград.

72. **Мусінзов Данило Павлович** (1886 — ?) — уродженець с.Гаврилівка Роменського р-ну Сумської обл., кондуктор станції Полтава-сортувальна. З 1916 — член УПСР, 1919 — член Полтавського губкому УКП (боротьбистів), з 1920 — член КП(б)У. У 1917 — член виконкому Полтавської Ради робітничих і солдатських депутатів, 1918 — голова повстанського залізничного комітету Полтава-Дарниця, 1920 — член Полтавського губвиконкому, завідуючий губвідділом Робітничо-селянської інспекції, 1922 — голова дільничного комітету профспілки залізничників.

73. **Бахир (Чугай) Віктор Петрович** — активний учасник повстанського руху проти гетьманців (1918), член губернського військово-революційного штабу (1919), на II губз'їзді Рад (1919) обраний членом губвиконкому.

74. **Несевра (Несерва) Григорій** (? — 1919) — військовослужбовець Полтавського гарнізону, член губкому УПСР (?), керівник антибільшовицького повстання в м.Миргороді в квітні 1919, загинув при розгромі повстання.

75. **Тетянко Никифор Миколайович (М.Степовий)** (1896 — 1919) — уродженець с.Судівка Новосанжарського р-ну Полтавської обл., навчався у Полтавському землемірному училищі (1914), потім вступив до Київського університету. Голова губернської філії інформаційного бюро Директорії (Лазорський В. з повстанського руху на Полтавщині 1918 року //Літопис революції. -1930.-№2 (41).-С.224). Після встановлення Радянської влади працює у Полтавському губвідділі народної освіти, деякий час очолює його, член губкому УКП (боротьбистів), на II губз'їзді Рад (1919) обраний кандидатом у члени губвиконкому. Вбитий денікінцями, похований у рідному селі (див. прим.100).

76. Полтавське чотирикласне землемірне училище, відкрите 1 вересня 1909, випускало землемірів-таксаторів з середньою освітою. Крім загальноосвітніх дисциплін, викладалися: креслення, рослинознавство, грунтознавство, алгебра і докорінне поліпшення земельних угідь. Спочатку містилося по вул.Стрітенська, №13 (нині Комсомольська), потім по вул.Ново-Петрівська, №3 (нині Гагаріна).

77. 27 листопада 1918повстанські загони, керовані губернським по-

встанським комітетом і революційним штабом, зайняли Полтаву і проголосили Радянську владу. Два дні місто було під владою військово-революційного комітету, до складу якого війшли боротьбисти, ліві українські і російські есери, більшовики, максималісти і українські ліві соціал-демократи. 28 листопада були заарештовані члени ревкому, 29 листопада полковник П.Болбочан проголосив владу Директорії.

78. **Болбочан Петро** (1883 — 1919) — полковник армії УНР. Учасник І світової війни, де пройшов шлях від поручника до підполковника. З осені 1917 — командуючий 1 Українського республіканського полку 2 Сердюцької дивізії. У квітні 1918, командуючи окремою групою Запорізького корпусу, здійснив похід на Крим. За гетьманату — полковник 2 Запорізького полку, восени 1918 призначений Директорією командуючим Лівобережного фронту, після відступу на Правобережжя командних постів не займав. Розстріляний за вироком військово-польового суду.

79. У ніч з 13 на 14 листопада 1918 у Києві представники різних партій для керівництва повстанням проти гетьмана і австронімецьких військ обрали Директорію в складі В.К.Винниченка (голова), Ф.П.Швеця, А.Г.Макаренка, П.М.Андрієвського, С.В.Петлюри.

80. **Качинський (Орешин) Володимир Максимович** (1885 — 1937) — уродженець м.Севастополя, професійний революціонер. Закінчив 2 курси природньо-математичного факультету Новоросійського університету (1903 — 1905). У 1902 — 1917 — есер, потім лівий есер (1917 — 1919), один з ідеологів і член ЦК УПЛСР (борбистів (1919 — 1920), з 1920 — член КП(б)У. Депутат Всеросійських Установчих зборів (1917). Член Колегії Наркомзему РСФРР (1918), заступник наркома землеробства УСРР (1918), голова Криворізької міськради (1930 — 1932), заступник голови Київського облвиконкому і голова облплану (1932 — 1933), заступник Уповнаркомрадгоспів СРСР в УСРР (1933 - 1934), заступник голови Держплану УСРР (1934 — 1937). За вироком виїзної сесії військової колегії Верховного Суду СРСР від 14 жовтня 1937 засуджений за ст.54-7, 54-8, 54-11 КК УРСР до розстрілу, наступного дня вирок був виконаний.

81. 28 листопада 1918 на нараді в школі ім. 19 лютого були арештовані члени губревкому: В.Елланський, М.Мотузка, М.Шинкар, В.Качинський, В.Дем'яновський, П.Маслик, М.Герасев, С.Косенко, Д.Мусінзов, Т.Гайдар, М.Білич, М.Панін, а також присутні на нараді

С.Чубова та Є.Московець. М.Шинкаря і В.Качинського повели на розстріл, по дорозі М.Шинкар втік, а В.Качинського посадили до в'язниці разом з іншими. 5 грудня 1918 усіх арештованих звільнили.

82. Дворянський готель знаходився по вул. Дворянській (нині Паризької Комуни), буд. Кіндрацького.

83. Полтавська губернська в'язниця знаходилась по вул. Кобеляцькій, №49.

84. Кобеляцька вул. — нині вул. Фрунзе.

85. Автор помиляється, поєднуючи в'язницю з "арештантськими ротами". Полтавське арештантське відділення знаходилось по вул. Жандармській, №2.

86. Частини 2-ї Української радянської дивізії увійшли в Полтаву після 16-годинного бою з військами УНР вранці 19 січня 1919 р.

87. **Пільгук Іван Іванович** (20.12.1899, с. Решетилівка — 18.07.1984) - перший чоловік Є.Московець; критик та літературознавець, доктор філологічних наук. У 1917 р. закінчив у Полтаві дворічні педагогічні курси. Під час громадянської війни брав участь у партизанському русі. Вчителював, був журналістом. 1935 р. закінчив аспірантуру при Харківському університеті. Працював викладачем української літератури у вузах Харкова та Києва. Автор численних літературно-критичних праць. Про нього див.: П.Ротач. Матеріали до українського біографічного словника. Літературна Полтавщина //Архіви України.- 1968.- №1.- С.106.

88. **Пільгук Тарас Іванович** (1925-26? — 1945) — син І.Пільгука та Є.Московець; після їх розлучення мешкав з матір'ю в м.Одесі. Загинув на фронті в 1945 р.

89. Помилка авторки спогадів; Петроград було перейменовано в Ленінград 1924 р.

90. Москалівка — село Перекопівської волості Роменського повіту; нині — у складі Біловодської сільради Роменського району Сумської області.

91. Андріяшівка — село та залізнична станція, волосний центр Лохвицького повіту; нині - у складі Роменського району Сумської області.

92. **Тесля Олесь** — один з засновників Зіньківського осередку партії боротьбистів (створений 6 січня 1919 р.). До нього входили також М.О.Білопольський (голова комітету), А.Г.Запорожченко, Г.М.Баленко, С.Х.Михайлів, Г.С.Зозуля, С.І.Дяченко, П.Х.Щербак, О.С.Хівренко, А.М.Кушніренко, З.К.Демченко, Г.Рогальський,

О.П.Галай, С.М.Брюх (ЦДАГО України, ф.43, оп.1, спр.33, арк.1-2).

93. Станом на 1912 р. у м.Опішні Зіньківського повіту служив дияконом Іван Іванович Житній, очевидно, брат М.І.Писаревської.

94. **Ласман Євген Іванович** (1888? — 1920) — український соціал-демократ, пізніше член КП(б)У, де очолював "федеративну групу". Брав активну участь у діяльності Полтавської організації УСДРП. Делегат 2 Всеросійського з'їзду Рад від Київської міської Ради робітничих депутатів, кандидат до Всеросійських та Українських Установчих зборів від УСДРП. Помер від висипного тифу. Батько — Ласман Іван Іванович, латиського походження (з м.Мітава, нині м.Єлгава, Латвія), управитель економії кн.Кочубея в с.Жуках Полтавського повіту; мати — Ганна Олексіївна, у 30-і рр. мешкала в м.Ленінграді; дружина — Паліївець Надія Федорівна.

95. **Глобчастий Олександр Васильович** — виконуючий обов'язки техніка Полтавського лісоохоронного комітету, лісовий кондуктор (1916 р.), мешкав по вул.Шевченка, 84.

96. **Матяш Костянтин Олексійович** (1894 — ?) — боротьбист, організатор партизанських загонів під час громадянської війни. У 1919 р. командував повстанською дивізією комуністів — боротьбистів; пізніше — член Костянтиноградського повітвиконкому, начальник повітової міліції, начальник Полтавської губернської міліції, голова Гадяцького повітвиконкому, директор "Союзсвиноводцентру" в Харкові. Репресований у 30-і роки.

97. **Огій Яків Родіонович** (21.10.1891 — 13.07.1937) — організатор повстанського руху в роки громадянської війни. З 1917 р. — член УПСР, згодом боротьбист, у 1919 р. перейшов до КП(б)У; у 20-30-і роки — на різних державних посадах. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора. У 1935р. засуджений до 5 років ув'язнення, у 1937 р. — до розстрілу. Про нього див.: Юренко О.П. Нащадок запорізьких козаків //Реабілітовані історією.- К.-П., 1992.- С.304-316.

98. 4 жовтня 1919 р. повстанські загони з боями дійшли до центру міста, але були відкинуті денікінськими військами; 12 жовтня місто було обстріляне з гармат. Про події 4 жовтня див.: Голос Юга. — 1919. — 10 жовтня. — №51; Несвіцький О.О. Полтава у дні революції та період смути 1917 — 1922 р. — Полтава, 1995.- С.128-137.

99. Частини Червоної Армії при підтримці повстансько-партизанських загонів вступили до Полтави в ніч проти 11 грудня 1919 р.

100. Л.Б.Ковалів, зі слів сестри Н.Тетянка, так розповідає про цей факт: "Нечипір та Петрусь Рябий були заколоті в ніч з неділі на по-

неділок,та вмер Нечипір у середу (щось біля 14 листопада 1919 р.). В Нечипора було 24 штикових рани й голова розбита прикладом. Він доповз до знайомих за чотири квартали звідтіля і викликав тітку. Потім прийшли слідчі й примушували десь розписуватись,та він вже не міг. Коли інший брат пішов до губернатора,щоб отримати дозвола забрати труп,то губернатор сказав: "А,это того,которого ранили нечаянно. Ну что ж,возьмите". (ЦДАГО України,ф.43,оп.1,спр.94, арк.46). У рапорті командира Полтавської міської варти від 5 листопада 1919 р. говориться: "В ночь на 4-ое сего ноября в квартиру Д.Рябого,проживающего по Липовой ул.,в д. №9,в его отсутствие явилось 8 неизвестных, одетых в солдатскую форму, вооруженных винтовками,и забрали разных вещей у Рябого на сумму около 20 тыс. руб. Кроме того,ограбили ночевавшего там жителя местечка Новых Санжар Н.Тытянка,забрав у него 500 руб. денег,часы. портсигар и документы. Затем нанесли ему 3 штыковых раны в спину и шею и прикладом разбили голову. Сына хозяина квартиры студента П.Рябого вывели на огород,где и убили..." (ДАПО,ф.р-2173,оп.1,спр.157, арк.175).

101. **Короп Марія** — член УПСР,потім партії боротьбистів; брала участь у діяльності Київської організації партії. У 1920 р. мешкала на Полтавщині.

102. **Христовий Микола Федорович** (1894 — ?) — член УПСР, потім партії боротьбистів,член губернського комітету партії,редактор газети "Боротьбист". 1920 р. відкликаний до Києва. Пізніше працював у Наркоматі освіти,науковим співробітником ВУАН,директором Київського оперного театру та Музею Мистецтв ВУАН. Засуджений у справі "Української військової організації" 1933 р. до 3-х років вислання у Північний край, пізніше висланий до м. Вологда (ЦДАГО України,Ф.-263,оп.1,спр.37203).

103. **Яловий Михайло Омелянович** (05.06.1895 — 1937) — український письменник. Навчався у Миргородській гімназії,Київському університеті. Член УПСР,потім партії боротьбистів. За гетьманщини був ув'язнений,вів підпільну роботу на Полтавщині,в Одесі,на Херсонщині,в Галичині. З березня 1920 р. — член КП(б)У. Працював у редакціях ряду газет та журналів,автор роману "Золоті лисенята" (1929). Заарештований 1933 р. у справі "Української військової організації",засуджений до 10 років ув'язнення. 9 жовтня 1937 р. засуджений до розстрілу. Про нього див.: З порога смерті... Письменники України — жертви сталінських репресій.- К.,1991.- С.482-484.

Тарас Пустовіт

Матеріали до біобібліографічного словника "Архівісти Полтавщини" (20 — 30рр.)

Не перший день стоїть на часі потреба зробити копіткий аналіз (і відповідно підвести, бодай попередній, підсумок) архівного життя краю за роки радянщини. З утвердженням Незалежної держави це вимагає навіть не стільки вже обов'язок архівіста — краєзнавця, як сама історія, що чітко визначила для цього свої хронологічні межі. Але брати на свою дослідницьку відповідальність суперечливий період кількох десятиліть занадто ризиковано. Тому для більш уважного розгляду зазначеного нами періоду обмежимося лише його початковим етапом — становленням, відносним піднесенням та занепадом архівного життя на теренах Полтавщини, що припадає на 20 — 30 рр. XX ст.

Природньо, поданий нами до уваги короткий біобібліографічний реєстр архівістів не може бути вичерпним, бо на перешкоді укладача постало чимало чинників, як то розпорошеність джерел (у т. ч. відсутність відповідної періодики), нестача документів Центрального історичного архіву (особливо за 20 - ті рр.), репресії щодо найбільш діяльних краєзнавців - архівістів та ін. Так, у ході пошуків укладачеві довелося працювати з документами Державного архіву Полтавської області, Центрального Державного архіву вищих органів влади та управління (Ф. — 14, фонд ЦАУ), звертатися за допомогою в Державні архіви Харківської та Донецької областей, в НБ України ім. Вернадського, СБУ по Полтавській області та інші організації і установи.

І все ж, вважаємо, що, попри всі труднощі, головні по-

статі архівного життя краю у взятий нами дослідницький період представлені. Плекаємо надію, що згодом словник буде якісно доповнений і зрештою не буде обійдений майбутніми істориками та краєзнавцями. Оскільки поміж архівістів Полтавщини 20 — 30-х рр. справді чимало було непересічних особистостей, які нам ще необхідно відкрити не тільки для науковців, а й широкого загалу. У додатку до словника вміщено також оригінальні документи Центрального Історичного архіву Полтавщини, що були виявлені в ЦДАВО України (м.Київ).

Алксніт Ганна Іванівна (15.02.1887, с. Смітен Вольського пов. /Латвія/ — 1938, м. Полтава). Архівіст. На поч. 1900 рр. працювала вишивальницею на приватних фабриках Латвії. 1917 р.— переїжджає до Росії, навчається в ІНО (м. Ржев Тверської губ.). 1923 — 1924 рр.— швачка на московській фабриці "Красная швея". З 1928 р. — у Полтаві. Працює бібліотекарем у центр. науков. бібліотеці, згодом очолює парт. секцію Полт. крайов. істор. архіву (15.10.1930 — прийнята на посаду архівіста). Брала участь у зборі спогадів учасників рев. подій 1917 -1921 рр. на Полтавщині та упорядкуванні їх колегією істпарта Полтавського окружкому КП(б)У (1928). Неодноразово виконувала обов'язки директора крайов. іст. архіву. Делегат II Всеукр. з'їзду архівних працівників у Харкові (1931). 1937 р. — репресована. 16.01.1989 р. — реабілітована.

Див.: Данилюк Ю.З. Виправдання через п'ять десятиріч (Алксніт Г.І.) //Реабілітовані історією. — Київ-Полтава: Рідний край, 1992. -С.199-200; ДАПО. Ф.П.-10.-Оп.1.-Спр.113.-Арк.4 зв.

Анастасенко Федір Георгійович (19.12.1902 — ?). З робітників. Освіта середня. Інвалід війни. 1917 — 1919 рр. працював на залізничних майстернях у Новомосковську, згодом відпов. робітник губвійськпродбюро (м. Кременчук). 1930 р.— закінчив радпартшколу. З 30.11.1930 р. — зав. таємно-політичним відділом (водночас зав. партсекцією) Полт. крайов. істор. архіву. 17.05.1931 — 01.01.1932 зав. арх. управлінням. З 20.02.1932 р.— директор крайов. істор. архіву (обіймав посаду до вер. 1932 р.). Делегат II

Всеукр. з'їзду архівних працівників у Харкові (1931).

Див.: ДАПО. Ф.Р.-1505.-Оп.4.-Спр.7.-Арк.18зв; Там само. Оп.1.-Спр.306.

Астряб Матвій Григорович (1843,с. Висове /Галичина/ – 18.01.1925,м. Лубни). Дійсний член ПВАК,зав. Лубенською повітовою архівною комісією.

Див. його праці: Труды Полтавской Ученной Архивной Комиссии. 1905 – 1917. Библиографический указатель /Сост. А.Б. Супруненко. – Полтава,1991.-52с.

Див. про нього: Ванцак Б. Сторінки життя та діяльності М.Г. Астряба //Архівний збірник на посвяту Полтавської Вченої Архівної Комісії. – Полтава: вид. Полтава,1993.-С.101-107.

Зленко Г. Призабута автобіографія М.Г. Астряба. Там само.– С.130-135.

Чиркова М.Ю. М.Г.Астряб і лубенські архіви //Архівна та бібліотечна справа в Україні доби визвольних змагань (1917 – 1921 рр.) Зб. наук. праць /відп. ред. В.С.Лозицький. – К,1998.-С.251-254.

Балковий Костянтин Андрійович (1903, м. Полтава – 1982,м. Полтава). Архівіст. Освіта середня. У середині 30-х працював у Харківському проектбюро. З лют.1936 р. – у Полт. держ. істор. архіві. Обіймав посаду архтехніка,з бер. 1938р. – науковий співробітник. Керував групою історії архівної справи (до 1941). Зав. обл. архівом у період тимчасової окупації Полтавщини 1941 – 1943 рр. У 50-х рр. працював бухгалтером бази облсільгоспснаба.

Про нього див.: ДАПО. Ф.Р.-1505.-Оп.1.-Спр.47.-Арк.93; Там само. Оп.4.-Спр.38. -Арк.23.

Бендеровський Валер'ян Модестович (1892,с. Семиренки /Волинь/ – ?). Закінчив кременецьку духовну школу,острозьку гімназію,Петерб. університет (державні іспити склав при Харків. універ.,юрид. ф-т у 1918р.). 1919 – 1921 рр. – у Червоній армії (писар,діловод,лектор,політробітник військкома). 1921 р. – слідчий Полт. ревтребуналу, голова колегії обвинувателів,з вер. 1922 р. – пом. Полт. губпрокурора. 01.11.1927 р. – зав. Полт. музеєм ім. В. Короленка. 22.03.1931 р. – в крайов. іст. архіві (вчений архівіст).

Згодом, за рекомендацією Полт. оперативного сектору ДПУ, звільнений з роботи. Подальша доля невідома.

Під ред. Бендеровського В., Риженка Я., Гавриленка М. Збірник присвячений 35-річчю музею. — Полтава, 1928.-Т.1.-296с.

Див. про нього: ДАПО. Ф.Р.-1505.-Оп.3.-Спр.12.-Арк.115,153; ЦДАВО. Ф.-166.-Оп.8.-Спр.445.-Арк.4.

Блоха Федір Леонтійович (20.04.1885, м-ко Решетилівка Полт. губ. — 1937). З робітників. Активний учасник подій 1905 — 1907 рр. У період війни 1917 — 1921 рр. входив до складу загону Я.Огія. 1920 — поч. 30-х працює на профспілковій, господарській роботі, очолював Полт. панчішну фабрику, механічні майстерні. З 22.07.1934 — 1935 рр. — директор Полт. держ. іст. архіву. 1937 р. — репресований. Реабілітований 14.08.1957 р.

Про нього див: Данилюк Ю. Вирок визнати незаконним //Реабілітовані історією. — Київ-Полтава: Рідний край, 1992.-С.196-198; ДАПО. Ф.Р.-1505.-Оп.1.-Спр.318.

Брусилова Марія Михайлівна (01.10.1906, м. Полтава — 03.02.1981, м. Полтава). Архівіст. Закінчила семирічку (1922), школу підвищенного типу (1924), кооперативні курси (1925), курси діловодів (1930). В Полт. держ. іст. архіві з 1936 р. Працювала архівно — технічим робітником (1936 — 1939), науковим співробітником (1939 — 1941), старшим наук. співр. (1941 — 1943, брала участь в евакуації док-в). З жовтня 1943р. — нач. таємного фонду. 1974 р. — на пенсії. Нагороджена медалями: "За доблестный труд в Великой Отечественной войне 1941 — 1945 гг.", "За победу над Германией". Брала участь у виданні збірника док-в: Німецькі окупанти на Полтавщині (1941 — 1943): Збірник док-в. — Полтава: Зоря Полтавщини, 1947. — 79с.

Див. про неї: ДАПО. Ф.-1505.-Оп.32л.-Спр.105.

Бужинський Михайло Михайлович (17.05.1879, м. Полтава — 1934, м. Полтава). Архівіст, член комісії ВУАН по розробці територіальної історії України, член президії Полтавського наукового при ВУАН товариства, Полтавського краєзнавчого товариства, археографічної Комісії. Закінчив Полтавську першу чоловічу гімназію.

Навчався в Московській військовій юнкерській школі (1900 — 1902), згодом закінчив вищі курси при Військовій педагогічній академії. 1905 — вихователь і викладач Московського, з 01. 05. 1909 — 1919 рр. — Петровського полтавського кадетського корпусу. Мав чин підполковника. 1917 р. — один із засновників Полтавської губернської спілки інвалідів. З 01.06.1923 р. — керуючий справами Полтавського губернського архівного управління, 1924 р. — секретар губархіву. Того ж року бере участь у Всеукраїнській нараді архівних працівників у Харкові. 1925 р. — інспектор Полтавського окрархіву, водночас виконував обов'язки зав. крайов. історичним архівом. 1927 р. обіймав посаду вченого архівіста. З 1932 р. — керівник орг. технічн. сектору Полтавського державного історичного архіву. Делегат II Всеукр. з'їзду архівних працівників у Харкові (1931). Звільнений з роботи згідно з наказом облархуправи від 28.02.1934 р. "як буржуазний націоналіст, який в роботі архіву проводив буржуазно-націоналістичну лінію, та за постановку роботи, що ускладнювала використання арх. матеріалів для марксистсько-ленінської теорії". Репресований.

Друковані праці з історії архівної справи та архівознавства:

З приводу організації при Ц.П.М. Полтавщини відділу революції //Більшовик Полтавщини. — 1924.-№13.

Как осветил Филонов Сорочинские события //1905 г. на Полтавщине.— Полтава: вид. Полт. філії тов-ва політкаторжан, 1925.

Сорочинська трагедія //Робітник.-1925.-Ч.40,41.

З історії Полтавського магістрату за перші роки його існування. 1752 —1767 //Записки істор.-філолог. відділу ВУАН.-К.,1927.-Кн.11.-С.171-184; Ж. Пути революции. — 1927.-№1.-С.203-206.

Гадяцький ключ (До історії землеволодіння на Лівобережжі) //Записки Полтавського наукового при ВУАН това. - Полтава, 1928.-Вип.2.-С.41-59.

М.М.Бужинський у формі викладача Петровського Полтавського Кадетського корпусу. Фото поч. XX ст.

Відгуки французької революції на Полтавщині //Наше слово. — 1928.-№7-8.

Ганебні документи минулого. Там само. - Кн.7-8.

До біографії В.Л.Лукашевича //За сто літ. Матеріали з громадського й літературного життя України XIX і початків XX стст./ під ред. акад. М.Грушевського. — К.: Держ. вид-во України, 1928.— Кн.3.-Т.XXIX.-С.3-4.

Революційні відозви в 1883 р. на Полтавщині. Там само...С.123-124.

До гімназіальних літ М.П. Драгоманова (архівні доповнення до споминів О. Пчілки) //Україна. — 1926.-Кн.2-3(17).-С.65-69.

Листи В.Б. Антоновича до Б.С. Познанського //Там само.-1926.— Кн.5(30).-С.99-108.

Деякі матеріали до біографії Глібова (За арх. матеріалами істор. архіву при Полт. окр. арх. управлінні) //Там само. -1927.-Кн.1-2(21).-С.162-164.

Звільнення Куліша з-під цензури "III отделения" //Там само.— 1926.-Кн.1(16).-С.71.

Метрика І.П. Котляревського //Там само.-1926.-Кн.5(19).-С.70.

Полтавський окрархів і громадськість //Арх. справа.- 1930.- кн. 1 (12).- с.82-83.

До питання про вміщення справи до річної групи року закінчення її //Радянський архів. — 1931.-Кн.2(17).-С.47-50.

Архівознавчий процес — на рівень вимог життя //Архів Радянської України. — 1932.-№ 6.-С.118-121.

Брав участь у виданні: Гніп М. Полтавська громада.- Кн.1.- Х.,1930.-234с.

Залишилося у рукописах:

Деякі матеріяли до історії повстання Чернігівського полку (надіслано до журналу "Арх. справа").

Стан промисловості на Полтавщині у 1937 р.

Проект поміщиків щодо підняття господарства й кращого використання кріпаків.

Література про М.М. Бужинського:

Жук В. Як фальсифікувалася справа (М.М. Бужинський) //Архівний збірник на посвяту Полтавської Вченої Архівної Комісії 1903 — 1993. — Полтава,1993.-С.136-145.

Див. також Державний архів Полтавської області: Ф.Р.-1505.-Оп.1.-Спр.308; Там само. Оп 4.-Спр. 3.-Арк.35.

Бузинний Олександр Тихонович (1889 — ?). Член Полт. наук. товариства при ВУАН, професор Полт. ІНО, член Ко-

легії губарху, секретар Колегії (1922). Зав. відділом розборки архівів; улаштовував книгозбірню губарху (1923). 1928 р. — репресований. Висланий на Соловки. Подальша доля невідома.

О.Т.Бузинний
Фото 1924 р.

Друковані праці:

Потебня й нова вкраїнська школа (з приводу книжки О. Дорошкевича "Укр. література в школі"). — Держ. вид-во: Новими стежками, 1922.-№2-3.-С.69-70.

Практичний курс діловодства укр. мовою. — Х.,1923 (у співавт.).

Новознайдені листи Сковороди //Червоний Шлях.- 1924.-Ч.3.

"Хустина" Шевченка. Там само.-1927.-Ч.3.

Історія одного грамотного простолюдина //Записки Полт. ІНО за 1925/1926.-П.,1926.

До історії театру в Полтаві. Викуп із неволі М.С.Щепкіна //Записки Полт. ІНО.-Т.ІУ за 1926/27рр. — П.,1927.-С.43-56.

Рукопис "Асхані" Г.С.Сковороди в Полт. краєв. істор. архіві. Там само.

Доповіді на засіданнях Полт. наук. тов-ва при ВУАН:

Рилєєв та українська визвольна ідея (1922),

Новий список книги "Асхань" (1922),

"Хустина" з архіва б. Скаржинського в Лубнях (1924),

Трагедія письменника з народу (З матер. Полт. окр. суду. 1926),

До історії Полтавського театру. Викуп М.С.Щепкіна (1926),

М.Максимович як словесник (1927).

Див. про нього:

Ротач П. Вірші репресованого поета //Молода Громада.-1993. — 26 червня.- №25(5375).

Герасименко Федір Андрійович (1895,с. Лиман Полтавського повіту — 13.03.1942,м. Кустанай). Історик — архівіст,з селян. Закінчив Полтавський інститут народної освіти (1921), згодом — Харківський пединститут (заочно), Харк. червоні архівні курси (1923). 1921 — 1922 рр. — вчителював. У Полтавському губарху працює з 01.06.1923 р. (архіваріус). 1926 — 1930 рр. — директор Полтавського крайового історичного архіву. 1929 р. — лектор Полт. ІНО, член бюро історичного семінару при ІН ,Полтавського наукового при ВУ-

АН товариства. Упорядк. архіви землевпорядження, губ. земства, міської думи, совісного суду (1923 — 1924). З 1930 р. — зав. сектором ЦАУ УСРР, згодом — заст. зав. ЦАУ УСРР. 1926 р. — делегат І Всеукраїнського з'їзду архівних робітників, 1928р. — учасник Всеукраїнської наради завідувачів центральних та крайових істор. архівів у Харкові. Виконував обов'язки відповід. ред. "Бюлетня Центр. Арх. управи УСРР" (1931), входив до складу редколегій "Рад. архіву" та "Арх. справи" (1930 — 1931). На поч. червня 1941 р. — працював біологом та зам. начальника дезинфекційної станції Південної залізниці Харкова. 26.06.1941 р. — заарештований органами УНКВС Харківської області за антирадянську агітацію. У зв'язку з військовими діями був евакуйований до тюрми №7 м. Кустанай. Член УКП з 11.1923 по 18.06.1925, член ВКП(б) з 1925 по 1934 рр. (виключений за невизнання помилок, припущених у друкованих працях). 21.10.1958р. — реабілітований.

Друковані праці з історії архівної справи та архівознавства:

Селянство Полтавщини в революцію 1905 р. //Більшовик Полтавщини. — 1925.-Ч.33,34.

Вчительство Полтавщини в революції 1905 р. //1905 рік. Профрух на Полтавщині /за ред. М. Горяйстова, С.Сахарова, В.Шкляра. — Полтава: вид-во Полт. окрпрофбюро, 1926.-С.105-117 (у співавт.).

Страйки сільськогосподарчих робітників. Там само. — С.122-124.

Бунт кріпаків Семена Кочубея в 1814 р. //Записки Полт. ІНО т.ІУ за 1926-1927 ак. рік. — Полтава, 1927.-С.157-163.

Документи та матеріали до селянських рухів на Полтавщині в революцію 1905 — 1907 рр. //Записки Полт. інституту соц. виховання т.У за 1929 — 1930 ак. рік. - Полтава, 1930.- С.33-88.

До історії архівної справи на Полтавщині //Арх. справа. -1928. — №5-6.-С.64-73.

До історії архівної справи на Полтавщині. — Х, ЦАУ УСРР., 1928.-12С.

Полтавський краєвий історичний архів //Наше слово.- 1928.- Кн.4.

Полтавський краєвий історичний архів. — Х.,1928.

Полтавський краєвий історичний архів. Список фондів //Арх. справа. — 1928.-№8.-С.22-39.

Дещо про работу окрархівів -Кременчуцького, Лубенського, Прилуцького та Роменського //Арх. справа. — 1930.-№1(12).-С.87-88.

Реорганізація місцевого архівного управління і подальші завдання

архівного будівництва УСРР (До ліквідації округ) //Арх. справа. — 1931.-№4(15).-С.22-27.

Проблема кадрів для архівного будівництва і п/в підготовки архівних робітників при ВЗІНО. Там само. — С.3-8.

Реорганізація системи архорганів в зв'язку з ліквідацією округ. Там само. — С.22-27.

Дещо з життя та діяльності Полтавського краєвого істор. архіву //Арх. справа. — 1929.-Кн.11.-С.82-83.

На новому етапі — лицем до соціалістичного будівництва //Рад. архів. — 1931.-№2(17).-С.3-10.

До питання про перебудову системи архівних установ УСРР //Рад. архів. — 1931.-№3(18).-С.3-8.

Соціалістичне будівництво і архівна справа. Там само. -С.32-44.

Про чергові завдання археографічної роботи архорганів УСРР //Рад. архів. — 1931.-Кн.4-5(19-20).-С.39-41.

Нове в проблемі підготовки кадрів архівного будівництва. архів. Там само. — С.25-28.

Методологичні питання на з'їзді //Рад. архів. — 1931.-№6(21).-С.8-11. (у співавт).

Листи до редакції (П.Н.Пташинського і Ф. Герасименка). Там само. — С.19-24..

Архівні матеріали на службу соціалістичному будівництву /За ред. Семка С.М. — Х.: ЦАУ УССР,1931.-16с.

Архівознавство. Елементарний підручник.Ч.І /за ред. Ф.Герасименка. — Х: Рад. школа,1932.-228с.

Архівознавчу техніку — на рівень вимог марксо-ленінської історичної науки //АРУ. — 1932.-Кн.3.-С.71-83. (у співавт.).

Архівні джерела про Ф. Герасименка:
Державний архів Полтавської області. Ф.П.-10.-Оп.1.-Спр.113.-Арк.5,10.

Державний архів Харківської області. Ф.Р.-6452.-Оп.1.-Спр.2902.

Горіздра Іван Миронович (1881,м. Полтава — 29.11.1937, м. Полтава). Архівіст,секретар Президії полтавського наукового при ВУАН тов-ва (1929 — 1930),співробітник комісії порайонного розроблення історії України ВУАН. Освіта вища. 1897 — 1921 рр. — працював в канцелярії та бухгалтерії Полтавськ. казенної палати, міської управи,земельного банку,Полт. губ. фінвідділу. 1918р. — в канцелярії губ. комісара у справах освіти. Входив до складу тов-ва "Просвіта",належав до УСДРП. З 1924 р. — член Полт. наукового при ВУАН тов-ва. 1928 — 07.04.1930 р. — помічник ученого

архівіста крайов. іст. архіву. Займався виявленням док-в для складання біографій укр. письменників та громадських діячів, укладав покажчики до "Полт. губ. ведомостей", "Літер.-наук. вістника", "Киев. старины". У сер. 30-х працював діловодом контори Держплемкнига. 19.08.1937 р. — заарештований Полт. міським відділом НКВС "за участь в антирадянській націоналістичній організації". На час арешту — пенсіонер. Репресований. Реабілітований 05.07.1958р.

Його праця: Станиславський Вас. Іванович //Україна.-1927.-Кн.6(25).-С.214.

Брав участь у виданні: Гніп М. Полтавська громада. — Кн.1.-Х.,1930.-234с.

У рукоп.:

Сумна історія укр. школи у с. Денисівці на Лубенщині в 1864 — 70 рр.

Матеріяли до історії міських цвинтарів.

Доповіді на Полт. наук. тов-ві при ВУАН:
Переписка між ієрархами з приводу укр. перекладу церковних книг (1920); Матеріали до історії полтавської преси 60-х рр. (1927); Матеріали до біографії Івана Рудченка (1927).

Див. про нього: ДАПО. Ф.Р.-1505.-Оп.3.-Спр.7.-Арк.127-132; Архів СБУ по Полтавській області. Спр.№ 5967-С.

Граховецький (Гроховецький) Дмитро Демидович (1894 -?). Син псаломника, підпоручик царської армії. Освіта середня. З 01.09.1923 р. — в Полт. губ. архіві (бібліотекар). 1927 — 1931 рр. — обіймав посаду помічника ученого архівіста. Укладав біографічний довідник "Культурно-громадські та революційні діячі Полтавщині у XIX ст.", за завданням істпарту, займався виявленням док-в для ювілейного збірника ЦАУ, з нагоди 25-річчя рев. подій 1905 р. та антирелігійного збірника (1930). 1931 р. — заарештований органами ДПУ. Подальша доля невідома.

Друковані праці:

До біографії І.П.Котляревського //За сто літ. Матеріали гром. і літер. життя України XIX і поч. XX стст. Під ред. Грушевського. - К.: Держвидав, 1928.-Кн.2.-С.10-11.

Документи до історії м. Чернігова //Україна. — 1927.-Кн.3(22).-С.108-110.

До історії Полтавського театру (1852 — 1882). Там само.-1927.-Кн.4(23).-С.107-110.

Матеріали до арешту кирило-методіївців: Навроцького, Білозерського, Шевченка та ін. Там само. — 1928.-Кн.1(26).-С.67-72.

Перші недільні школи на Полтавщині та їх діячі (1860 — 1862). Там само. — 1928.-Кн.4(29).-С.51-73.

Одруження Семена Горкуші. Там само. - 1929.-бер.-кв.(33).-С.47-53.

Документи,якими користувався Бантиш-Каменський до своїх історичних праць. Там само.-1930.-вер.(43).-С.55-57.

З видавничої діяльності Б.Грінченка та полт. губземства в 1890р. //За сто літ...Х.-К.,1930.-Кн.5.-С.252-261.

До біографії кирило-методіївця І.Я.Посяди. Там само.-Кн.7 (у наборі).

У рукопису: До історії архіву Румянцева П.А. /Інститут рукописів НБ України ім. В.Вернадського Ф.Х,№17121/.

Брав участь у виданні: Гніп М. Полтавська громада. - Кн.1.-Х.,1930.-234с.

Про нього див. ДАПО. Ф.Р.-1505.-Оп.3.-Спр.4.-Арк.38; Там само.-Спр.12.-Арк.154.

Дучинський Антонін Філаретович (04.08.1880,м. Судилкове /Волинь — 14.12.1928, м. Москва). Діяльний член ПВАК, Полт. науков. при ВУАН товариства, ГубкоПИСу. Син священика. Закінчив дух. училище та семінарію на Волині. Навчався у Варшавському та Московському унів-тах (зак. 1907р.). У Полтаві з 1910 р.,викладав у реальній школі та Маріїнській жіночій гімназії. Після 1917 р. працював старшим інспектором наросвіти, інструктором політосвіти при військовому комісаріаті, один з ініціаторів народн. ун-ту в Полтаві. Організував історичний кабінет при підсекції Цетр. прол. музею Полтавщини, читав історію ревруху в народному ун-ті, був керівником семінару соцвиховання на губ. учительських курсах. Брав активну участь у перебудові шкіл на Полтавщині,був делегатом і доповідачем на II-Всеукр. конференції та на учительських з'їздах, секретарем С.Н.Р., членом міської Ради. Читав лекції з історії класової боротьби в садовому,індустріальному та вечірньому робітничому технікумах. Лектор Полт. ІНО та педтехнікуму ім. Драгоманова. Здійснив подорожі для поширення освіти до Австрії, Німеччини, Франції, Італії, Англії для ознайомлення з школою,музеями,культур-

ним життям. Мав чудову книгозбірню. У серед. 20-х у своїх дослідженнях активно використовував джерела істор. архіву Полтавщини. Помер після закінчення з'їзду істориків-марксистів у Москві ("напружена робота перевтомила його виснажений організм, а нетактовні виступи деяких осіб проти укр. вчених викликали хвилювання, що не пройшло йому даремно"). Тіло вченого було кремативовано і в урні привезено до Полтави, де й поховано. До урни було також покладено місцевий часопис "Більшовик Полтавщини" з жалібними оповістками про день похорон.

Друков. праці:

К заботам князя Алексея Борисовича Куракина о судоходстве рек в Малороссии //Труды ПВАК. Вип.11. - Полтава,1914.-С.51-58.

Революційна Українська партія на Полтавщині за арх.матеріалами 1901 — 1905 //За сто літ. Матеріали з громадського й літер. життя України XIX і початків XX стст. /під. ред. М.Грушевського: ДВУ,1928.-Кн.2.-С.283-320.

З студентських літ Євгена Нероновича. Там само. — Кн.3.-С.285-289.

До життєпису О.О.Русова. Там само. — Кн.4.-К.,1929.-Т.XXX. -С.312-320.

У рукопису:

Нарис повстання М.Пушкаря.

Доповіді на засіданнях Полт. наук. тов-ва при ВУАН:

Нова Польща і Українські землі в її складі (1921),

Англійський історичний журнал (1926),

Революційна Українська Партія (РУП) на Полтавщині,за арх.матеріалами 1901 — 1905 (1927).

Про нього див.:

Клепатський П. А.Ф.Дучинський (посмертна згадка) //Україна. - 1929.-бер.-кв.(№33).-С.174-176; див також стаття О.Коваль у цьому збірнику.

Іващенко Іван Семенович (05.09.1892 - ?). З селян. Освіта вища. 1925 — 1926 рр. — зав. окрархом. У травні 1926 р. брав участь у Першому Всеукраїнському з'їзді арх. працівників у Харкові. 1936 р.- парторг Шкірпромспілки. У 50-х рр. працював викладачем с/г школи для підготовки голів колгоспів.

Двічі нагороджений орденами Червоної Зірки.

Про нього див.: ДАПО. Ф.Р.-363.-Оп.1.-Спр.55.-Арк.156. Там само. Спр.960; Ф.П.-18.-Оп.1.-Спр.223.-Арк.19.

Клепацький Павло Григорович (1885 — ?). Історик — архівіст. Проф. Кам'янець-Подільського та Полт. ІНО. У серед. 20-х рр. активно у своїх дослідженнях використовував документи істор. архіву Полтавщини. Репресований.

Друковані праці:

Конспект лекцій по історії України, читаних на курсах для учителів середніх шкіл в червні — липні 1918р. в Одесі. — Одеса, 1918.-34с.

П'ятнадцять лекцій з історії України: Виклад конспективний. — К.,1919.-62с.

Український мандрівний філософ Григорій Сковорода. — Катеринослав, 1920.-32с.

Огляд джерел до історії України. Курс лекцій, читаних протягом 1919 акад. року. Вип. 1. — Кам'янець на Поділлю, 1921.-140с.

Матеріали до історичної хрестоматії з краєзнавства //Записки Полт. ІНО. Ш трим. 1925/26 ак. р.- Полтава,1926.- С.158-170.

Листування Олександра Безбородька з батьком як історичне джерело //Збірник на пошану академіка М.С.Грушевського. — К.УАН, 1928.-т.1.-С.280-285.

Господарство Диканського маєтку Кочубеїв у першій половині XIXст. //Ювілейний збірник на пошану акад. Багалія Дм. Ів. УАН . — К.,1927.-№51.-С.967-989.

Літопис Самійла Величка //Записки Полт. ІНО. Вип.II. — Полтава,1926.-С.37-76.

Нариси з історії Диканського маєтку Кочубеїв від полов.XVII до пол.XIX стст. //Записки Полт. ІНО за 1926/27 рр..-Т.IУ. — Полтава,1927.-С.7-22.

Приходські (сільські) вчилища на Полтавщині в 1800-1812 рр. Там само. — С.23-34.

Про т. зв. "певний ("достоверный") руський", або "рукописний козацький" літопис. Там само.— С.35-38.

М.О.Максимович як історик //Україна. — 1927.-Кн.6.-С.80-84.

Стосунки врядництва Диканського маєтку з кріпаками в першу пол. XIXст. //Записки Полт. науков. при ВУАН товариства. Вип.2. — Полтава,1928.-С.1-16.

Дворянське земське ополчення ("Козаки") 1812 р. на Полтавщині //За сто літ...Х.-К.,1930.-Кн.5.-С.6-21.

А.Ф.Дучинський (посмертна згадка) //Україна. — 1929.-бер.-кв.(№33).-С.174-176.

Доповіді на засіданнях Полт. наук. тов-ва при ВУАН:

Увага до книги О.Курило. Уваги до укр. літ. мови (1926),

М.С.Грушевський, як історик України (1926),

Господарство Диканського маєтку Кочубея в першій половині XIX віку (1927),

Народні приходські школи на Полтавщині на поч. XIX віку (1927),

М.Максимович,як історик (1927),

Досягнення Жовтня в галузі історичних наук (1927).

У рукопису: Як відбився 1812 рік на велико-панському господарстві Полтавщини.

Кошкалда Кость Кирилович (1896 — ?). Архівіст. Закінчив Полт. ІНО, всеукр. арх. курси. З 1923р. працював зав. дит. колонією, діловодом, вчителем. 1925 — 1928 рр. — вчений архівіст крайов. іст. архіву,член УКП (1924 — 1925). Подальша доля невідома.

Про нього див.: ДАПО. Ф.П. — 10.-Оп.1.-Спр.113.-Арк.5.

Кротевич Костянтин Максимович (1882,с. Журавки /Звенигородщина/ — 1937?). Громадський та церковний діяч, архівіст. Син священика. Закінчив Київську духовну семінарію, юрид. ф-т Київ. ун-ту. (1897). З 1917 р. у Полтаві. Входив до складу правління губ. "Просвіти",один з фундаторів укр. гімназії І. Котляревського. Працював у бібліотеці при Полт. історико-філологічному ф-ті, завідував бібліотечною справою при наробразі. 1917 р. — Прокурор полт. окружного суду, голова місцевої спілки адвокатів. 1920 — 1921 рр. — помічник зав. Центр. істор. архівом Полтавщини. 1922 — 1924 рр. — архієпископ Полтавський, голова парафіяльної церковної ради Воскресенської церкви у Полтаві. 1924 р. — архієпископ Вінницький. Перебував в Алма-Аті, Оренбуржчині. Повернувшись на Україну,деякий час був у Житомирі. Репресований. Відома праця: До ідеології УАПцеркви //Церква і життя.-1928.-Ч.1/6.

Про нього див.: Мартирологія укр. церков. Укр. правосл. церква. — Торонто-Балтимор: Укр. вид-во Смолоскип ім. В. Симоненка,1987.-Т1.-С.944-945,1110; ДАПО. Ф.Р.-1503.-Оп.1.-Спр. 45.-Арк.43.

Курилко Моісей Антонович (1890,с. Сари Гадяцького пов. — ?). Історик-архівіст. 1915 — 1917 рр. — служив у

царській, з 1919 — у Червоній армії. 1923 — 1925 рр. — навчався у партшколі, з 1931 — лектор загальної історії Полт. педінституту. 1934 — 1935 рр. — декан істор. ф-ту педінституту. На виправлення був відісланий у село пом. директора радгоспу ім. Червоної Армії. 1937 — 1939 рр. — директор обл. архіву. З 15.06.1944 р. — уповноважений ради у справах Руської православної церкви при виконкомі Полт. обл. Ради депутатів трудящих.

Про нього див. ДАПО. Ф.П.-12.-Оп.1.-Спр.72.-Арк.113; Там само.-Спр.123.-Арк.146; Там само.-Спр.150.-Арк.13; Ф.П.-2.-Оп.1.-Спр.53.-Арк.30.

Лебединський Григорій Олександрович (14.11.1892, с. Берестивенька Костянтиногр. пов. Полт.губ. — ?). Член Полтавського наукового товариства при ВУАН, архівіст. Із священицької родини. Закінчив школу (1921), однорічні рахівничо — кооперативні курси. Працював діловодом, конторщиком (губфінвідділ). З 01.07.1928 рр. — у Полт. окрарху (архівіст). 13.04.1932 р. — звільнений з архіву "як баласт та елемент класово-чуждового походження". Подальша доля невідома.

Про нього див. ДАПО. Ф.Р.-1505.-Оп.1.-Спр.365.

Ліщина-Мартиненко Іван Іванович (1883, с. Федорівка Кобеляцького пов. Полтавської губ. — ?). Архівіст. З дворян. Закінчив історико-філологічний ф-т Санкт-Петербурзького університету та Петрогр. археологічний інститут. 1912 — 1914 рр. — вчителював у приватних гімназіях Варшави. 1917 — 1919 рр.-активний член Полтавської губернської "Просвіти" та спілки "Українська культура", гласний Полт. міської думи. 1920 — 1921 рр. — двічі арештовувався за приналежність до "петлюрівської організації". 1922 — 1923 рр. — вчений архівіст Центрального історичного архіву Полтавщини. За дорученням Колегії губарху займався розбором рукописної та книжкової спадщини І.Павловського. Був прибічником розвитку архівної справи на Україні "через з'їзди, обмін думок та ін., поки північний холодок трохи не спаде і культурні зв'язки України з іншими радянськими республіками не стануть справді культурними". З 20.09.1922 — 1924 рр. — зав. Полтавським губархом. Переведе-

ний на посаду зав. Донецьким губернським істор. архівом (1924). 1925 р. — висланий до концтабору в північні райони країни. Брав участь у Першій нараді архівних робітників у Харкові (1924).

Друкованих праць з історії архівної справи та архівознавства не виявлено.

Література про І. І. Ліщину-Мартиненка:

Єрмак О. Подвижник "Просвіти" //Виявлення та дослідження пам'яток національно — визвольних змагань українського народу на Полтавщині (1917 — 1920). — Полтава,1995.-С.143-147;

Савчук В.О. Краєзнавча діяльність архівних установ України в 20-х першій пол. 30-х років //Історія України. Маловідомі імена, події, факти (збірник статей). — К.: Рідний край,1996.-С.213-221.

Полтавский вестник.-1917.-14 янв.-№4283.-С.4.

ДАПО. Ф.Р.-1503.-Оп1.-Спр.111.-Арк.57 зв; Там само. Ф.Р.-495.-Оп.1.-Спр.5.-Арк.113; Там само Ф.Р.-3872.-Оп.1.-Спр.403.- Арк.149.

Державний архів Донецької області. Ф.Р.-1146.-Оп1.-Спр.167.-Арк.76; ЦДАВО. Ф.-14.-Оп.1.-Спр.67.-Арк.30; Там само. Ф.-14.-Оп.1.-Спр.95.-Арк.20.

Мірза-Авак'янц (Дворянська) Наталя Юстівна (1888, м. Переяслав — 1939). Історик-архівіст, фундаторка Полт. тов-ва дослідження й охорони пам'яток старовини та мистецтва. З 1918р. — викладач Полт. учит. інституту. 1919 - 1920 рр. — пом. декана історико — філол. ф-ту Укр. ун-ту. в Полтаві, пізніше — викладач Полт. ІНО (до 1924). 1920 р. — вчений архівіст Центр. істор. архіву Полтавщини. Репресована. 28.01.1959 р. реабілітована.

Друковані праці за арх. джерелами:

Твори Т.Г.Шевченка як матеріал при навчанні історії України //Вільна укр. школа. — 1918.-№7.-С.122-130.

З побуту української старшини кінця ХУІІ віку //ЗУНТ. — Полтава,1919.-Вип.1.-С.17-61.

Українська жінка в ХУІ — ХУІІ стст. Додаток до актового матеріалу. — Полтава: Спілка споживчого тов-ва,1920. -92с.

Читанка з історії України (підручн. учителів) /ред. Д. Багалія. - Х.: Держ. вид-во Укр., 1922. — Ч.1.-Вип.1: Доба староруська.-218с.

З історії укр. селянства //Знаття. — 1924.-№8.-С.6-9.

Селянські рухи 1902р. на Полтавщині //Червоний Шлях. -1924.-Ч.7,8,9,10.-С.143-158, 144-165, 105-129. (і окреме видання Х., 1924.-64с.).

Селянські повстання на Полтавщині та Харківщині 1902р.. — К.: ДВУ,1925. - 46с.

Селянські розрухи на Україні 1905 — 1907рр.-Х.: ДВУ,1925. - 71с.

Нариси з історії суду в Лівобережній Україні у другій пол. ХУІІІст. //Науковий збірник Харківської науково — дослідчої катедри історії укр. культури. — Х.,1926.-Ч.2-3. С. 79-96.

Нариси з історії суду в Лівобережній Україні другої пол. ХУІІст. //Наукові записки Харківської науково — дослідчої катедри історії укр. культури. — Х.,1927.-№6.-С.63-76.

Історія України в зв'язку з історією Західної Європи. — Х.,1928.

Огляд літератури з історії України (другої пол. XIX — XX стст.) в УСРР за рр. 1917 — 1927 //Бібліографічний збірник присвячений Х-й річниці Жовтневої революції на Україні (1917 — 1927). Історія України. Краєзнавство та етнологія. — Х.: ДВУ,1930.-С28-32.

Доповіді на зборах Полт. при ВУАН наук. товариства:

1. Окупація Галичини 1914 — 1915 рр.
2. Полтавський городський суд.

Про неї див.:

Супруненко О. Доля історика //Козацькі старожитності Полтавщини. — Полтава,1994.-Вип.2.-С.79-81; ДАПО. Ф.Р.-1503.-Оп.1.-Спр.45.-Арк.43.

Н.Ю.Мірза-Авак'янц
Фото 1924 р.

Нечипоренко Прокіп Іванович (21.11.1889,с. Красне Конотопськ. пов. — ?). Член Полтавського наукового тов-ва при ВУАН, архівіст. Закінчив Полт. ІНО, аспірантуру при н.-д. катедрі історії України в Києві. 1911 — 1912 рр. працював в Полт. губстат. бюро,1915 — 1918рр. — учительському інституті в м. Феодосії. 1919 — 1920 рр. — у Полт. споживспілці, в ред. "Полт. кооператора", з 1922 р. — в учительській семінарії ім. Б.Грінченка на Шведській могилі (учитель історії). 1929 р. — учений архівіст крайов. іст. архіву. Подальша доля невідома.

Друковані праці:

Історія одного вихрещення //Україна. — 1926.-Кн.5(19).-С.70-74.

Сторінка з діяльности Генеральної Військової Канцелярії середи-

ни XVIII ст. Там само. — 1927.-Кн.1-2(21).-С.130-133.

Фабрики Розумовського на Посем'ї //Записки істор.-філол. відділу ВУАН /праці істор. секції. — К.,1927.-Кн.11.-С.185-208.

До характеристики податкової політики уряду Єлисавети //Науковий збірник за рік 1927. Істор. секція УАН. — К.,1927.-Т.XXVI.-С.44-49.

Умови робітничої праці на Батуринських та Глухівських "національних строеніях" //Історико — географ. збірник УАН. — К.,1927.-Т.1.-С.121-134.

До питання про вироблення норм для соцзмагання між архівами //Арх. справа. — 1930.-Кн.3(14).-С.107-115.

Бюллетень Средне-Волжского Краевого архивного управления №1 і №2 за 1931 рік //Рад. Архів.-1931.-Ч.2(17).-С.70-72.

Доповідь на засіданні Полт. наук. тов-ва при ВУАН:

До характеристики Панаса Мирного (1920).

Про нього див.: ДАПО. Ф.Р.-1505.-Оп.3.-Спр.4.-Арк.115-116.

Орловський Іван Михайлович (1865 — ?). Із робітників. Освіта нижча. Закінчив архівознавчий семінар (1932). З 15.09.1932 р. — зав. архівним управлінням, з 16.11.1932 р. — директор Полт. держ. істор. архіву. 8-9.12.1933 р. брав участь у нараді директорів та наукових робітників у Харкові.

Про нього див.: ДАПО. Ф.Р.-1505.-Оп.1.-Спр.384; Ф.Р.-1503.-Оп.1.-Сп.480.-Арк.68.

Павловський Іван Францевич (09(21).01.1851, с. Боброве Калузької губ. — 14(27).05.1922, м. Полтава). Історик — архівіст, один з фундаторів ПВАК. 1920 — 1922 рр. — учений архівіст Центр. іст. архіву Полтавщини (займався розробкою арх. матеріалів, 1921).

Див. його праці: Труды Полтавской Ученной Архивной Комиссии. 1905-1917. Библиографический указатель /Сост. А.Б. Супруненко.-Полтава, 1991.-52с.

Про нього як архівіста див.:

Щепотьєв В. Нестор Полтавщини (про І.Ф. Павловського) //Голос труда. — 1922.-№144.

Ротач П.П. І.Ф.Павловський — Історик Полтавщини //УЇЖ.-1961.-№6.-С.100-103.

Коротенко В.В. Особистий архівний фонд І.Ф.Павловського в ЦДІА України //Архівний збірник на посвяту Полтавської Вченої Архівної Комісії. 1903 — 1993. — Полтава,1993.-С.108-112.

ДАПО. Ф.П. -533.-Оп.1.-Спр.195.-Арк.11; Там само. Ф.Р. -1505.-Оп.1.-Спр.45.-Арк.43.

Рибаков Іван Федотович (1889 – ?). Історик – архівіст, професор, член відділу охорони і наукового вивчення пам'яток мистецтва старовини і природи на Полтавщині (1921). Закінчив правничий та історико-філологічний ф-ти Московського ун-ту. Перший декан історико-філологічного ф-ту Полт. ун-ту, деякий час його ректор. Член Полт. губ. "Просвіти". 1920 р. спільно з Гр. Ващенком редагував журнал "Українська культура". З 1920 р. виконував обов'язки зав. Центр. істор. архівом Полтавщини, ректор Полт. ІНО (07.03.1922 – 1924). Займався розбором архівів кн. Репніних та Кочубеїв, полт. церков, губ. земства (1921), розробив проект видання "Календар революції на Полтавщині". Звільнений з архіву 01.10.1923 р. Згодом вимушений виїхати з України. Помер і похований у Москві.

Друковані праці:

Міське населення і соціяльні революції в Європі XIII – XУ вв. – Полтава: видання Л.Кротевич, 1920.-11с.

1825-й рік на Україні //Україна. – 1925.-Кн.6(15).-С.5-24.

Українці-народники 1870-80-х років на Карійській каторзі та на засланні в Сибіру (з портретами) //Україна. – 1929.-трав.-черв.(34).-С.43-76.

Боротьба гетьманської влади з рев рухом //Голос труда. – 1922.- (у співавт.).

Совісний суд на Україні //Науковий збірник Ленінградського тов-ва дослідників укр. історії, письменства та мови УАН. Зб.історико-філологічного відділу, 74. – 1928.-С.33-45.

Вся Полтавщина на 1930 рік /за ред. І.Рибакова. – Зінов'ївське: видання Зінов'ївського тов-ва "Культзмичка", 1930.-166с.

За документами Центр. іст. архіву доповіді на засіданнях Полт. науков. тов-ва при ВУАН:

Яготинський архів кн. Репніна (1923).

В.Н.Каразін і Семенівська історія (1923).

Полтавський совісний суд (1803 – 1858) (1924).

Про нього див.: ДАПО. Ф.П.-533.-Оп.1.-Спр.195.-Арк.11; Там само.-Спр.300.-Арк.254; Ф.Р.-4057.-Оп.1.-Спр.6.-Арк.5; Ф.Р.-1503.-Оп.1.-Спр.45.-Арк.43; Ф.Р.-1871.-Оп.1.-Спр.5.-Арк.1; Ф.Р.-3154.-Оп.2.-Спр.4.-Арк.7; ЦДАВО. Ф.-14.-Оп.1.-Спр.61.- Арк.45; стаття у збірнику.

Архівіст і музеєзнавець В.Ф.Самуйло.

Самуйло Володимир Францевич (1892, с.Велика Рублівка Богодухівського повіту Харківської губ. — 18.07.1966,м. Полтава). Архівіст, музеєзнавець. Закінчив юридичний факультет Харківського університету. У 20-х рр. працював народним суддею у Ромнах та Гадячі. З 17.12.1931 р. — в крайов. іст. архіві. Обіймав посади: архівіста,інспектора-інструктора, наукового співробітника (01.03.1932 — 1934), керуючого оргтехсектором. Брав активну участь у створенні виставки "День Червоної армії" (1932), за завданням центру, працював над темою "Шевченко — поет-революціонер". 16.11.1934 р. — звільнений з держ. іст. архіву. 1941 — 1943 рр. — зав. художнім відділом та фондами Полт. краєзн. музею, опісля 1944р. —архіваріус Полт. с/г інституту. Свого часу зібрав та передав до музеїв Полтави, Києва, Москви рідкісні видання й унікальні документи про діячів науки,культури,літератури.

Друковані праці:

Леся Українка на Полтавщині //Наше слово. — 1963.-№30.

"Наталка Полтавка" в старом Тифлисе //Сов. Украина. —·1961.-№1.

Над пожовклими сторінками //Прапор. — 1961.-№10.

У рукопису: Земельное дело в период немецкой оккупации 1918 г. на Полтавщине (за арх. джерелами).

Про нього див.: Ротач П.П. Ентузіаст [В.Ф.Самуйло] //Друг читача. — 1961.-7грудня.

Ротач П.П. Посмертна згадка //Наше слово. — 1966.-14 серпня.

Ротач П.П. Краєзнавці. Самуйло В.Ф. //Пам'ятки України. -1991.-№5.-С.62.

ДАПО. Ф.Р.-1505.-Оп.1.-Спр.412; Там само. Оп.4.-Спр.3.-

Арк.35; Ф.Р.-9092.-Оп.2.-Спр.232.

Сидоренко Микола Олександрович (1899, с. Гожули — 1982, Полтава). Освіта середня. 1936 р. — закінчив Харківську вищу комуністичну с/г школу ім. Постишева. З 07.01.1937р. зарахований на роботу до обл. архіву. Виконував обов'язки наукового співробітника, старшого наукового співробітника. 1938р. закінчив 3-х місячні курси ЦАУ УРСР. У 40-50-х рр. працював ст. наук. співр. в архівному відділі УМВС Полт. обл. (до 1953).

Див. про нього: ДАПО. Ф.Р.-1505.-Оп.1.-Спр.47.-Арк.93.

Штепенко Михайло Іванович (1898, с. Рунівщина — ?). 1914 — 1915 рр. — перебував у царській армії, до 1918р. — у полоні в Австро-Угорщині. Закінчив агрокурси (1925), курси інституту політосвіти у Москві (1929). 1923 — 1926 рр. — секретар Рунівщ. КНС, згодом — уповноважений КНС. 1939 — 1941 рр. працював в обл. іст. архіві: старшим науковим співробітником, директором. З 25.11.1946 р. — ст. наук. співр. архіву УМВС по Полт. обл.

Нагороджений орденом "Красная Звезда", медаллю "За победу над Германией в Великой Отечественной войне 1941 — 1945 гг."

Про нього див.: ДАПО. Ф.Р. -363.-Оп.1.-Спр.1453.

Щепотьєв Володимир Олександрович (1880, м. Полтава — 29.11.1937, м. Полтава). Архівіст, музикознавець. Професор. Один з фундаторів ПВАК, зав. Центр. істор. архівом Полтавщини.

Друковані праці на краєзнавчо — архівну тематику:

Систематический указатель к журналу "Киевская Старина" за 1882 — 1906гг. (у співавторстві). — Полтава, 1911.

Славний музика Микола Лисенко /його життя та праця/. — Полтава, 1913 (під псевд. В.Будищанець). -46с.

Розмови про українських письменників. Ч.1 — Від найдавніших часів до 60-х рр. XIXст.; Ч.II- 60-ті та 70-ті рр. XIX ст. — Полтава, 1918. — 206с. /друге видання- Полтава, 1919/.

Географічний термін "Україна" в народних піснях //Записки Полт. товариства досліджування пам'яток старовини та мистецтва. -

Вип.1.-П.,1919.-С.1-17.

Анонімні вірші доби революції 1905 р. //Записки Полт. ІНО. Перш. трим. 1925/26 ак. року.- Полтава,1927.-С.144-151.

Шевченкова "Калина" як балада на світову тему. Там само. -Т.ІУ за 1926 — 1927 ак. рік.-П.,1927.-С.39-42.

Із стараго альбому //Україна. — 1917.-Кн.1-3.-С.132-133.

Нові матеріали до характеристики І.П.Котляревського. Там само. — 1925.-Кн.5(14).-С.94-95.

Наукове життя в Полтаві 1914 — 1924 рр. Там само. — 1925.-Кн.1-2(11).-С.227-231. /Без підпису/.

Ювілей Г.О.Коваленка. Там само. — 1927.-Кн.1-2(21).-С.229-230.

Дещо з рукописів Роменського музею. Там само. — 1927.-Кн.5(24).-С.50-53.

П'ять років життя Полтавського ІНО //Записки Полт. ІНО. — Полтава,1926.-Кн.3.

Етнографія й архівні матеріали //Етнографічний вісник. — К.: вид-во АН УСРР,1926.-№2.-С.20-26.

Звичаї,словесна творчість та мова //Збірник Полтавщина /під заг. ред. М.Криворотченка. — П.,1927.-С.356-362.

Усні документи нашого часу /до збирання фольклорних матеріалів/ //Наше слово. — 1928.-№1.-С.34-36.

Комітет охорони пам'яток старовини та мистецтва на Полтавщині //Вісник Полт. губ. гром. комітету. — 1917.-№80.

Одне з завдань нашого часу /про збирання матеріалів до історії революції/. Там само. — 1917.-№108.

Одкриття в Полтаві Укр. народнього університету //Вільний голос. — 1918.-№11.

Світлій пам'яті /про І.Котляревського //Полт. кооператор. -П.,1919.-№14-16.-серп.-вер.-С.3-6.

Пам'яті Г.Сковороди. Там само. — 1919.-№17-21.-вер.-лист.-С.5-8.

Пам'яті Панаса Мирного. Там само. — 1919.-№22-24.-груд.-С.3-6.

В.Г.Короленко. Там само. — 1922.-№1-2.-С.3-5.

Панас Мирний //Укр. культура. — 1920.-№2-3.

Пам'яті В.Г.Короленка //Пром. кооперація. — 1922.-№2.-С.1-7.

Нестор Полтавщини /Про І.Павловського //Голос труда. -1922.-№144.

Архів Жандармського управління в Галичині. Там само.-1922.-№168.

До ювілею революції /до збирання матеріалів до історії революції. Там само. — 1922.-№175.

Л.В.Падалка /Некролог/ //Робітник. — 1927.-6 травня.-№101.

Інтелігенція і Червоний Хрест. Там само. — 1927.-12 липня.-№156.

Театр М.Заньковецької в Полтаві //Вісті ВУЦВК. — 1927.-21 липня.-№292.

Полтавське Окр. стат. бюро. Список залюднених місць Полтавської округи. — Полтава,1927. — 192с. /редагування/.

Див. також його праці: Труды Полтавской Ученной Архивной Комиссии. 1905-1917. Библиографический указатель /Сост. А.Б. Супруненко. — Полтава,1991.-52с.

Про нього як архівіста див.:

Ротач П. Затоптане вогнище: Володимир Щепотьєв як творча особистість, жертва сталінщини //Архівний збірник на посвяту Полтавської Вченої Архівної Комісії. — Полтава: вид. Полтава,1993.-С.56-65; див. стаття у цьому збірнику.

Документи ЦДАВО про архівне життя Полтавщини у першій пол. 20-х рр.

1. Лист завідуючого Центральним історичним архівом Полтавщини проф. І.Рибакова акад. Дм.Багалію.

13.01.1922

Глибокоповажаний Дмитро Іванович!

Вітаю Вас з Різдвом і Новим роком. Користуюсь випадком передати Вам хоча б короткого листа.

Дуже прохаю Вас допомогти подавцеві цього студентові Бор. Григ. Немерницькому, моєму учню. Він хоче працювати в Харьковських архівах над історією політичних партій. До нас надіслано відношення Наркоміндєла про негайну передачу йому всіх матеріялів щодо історії революційного руху. Ми поки що не дали їх і завели листування. Це погрожує обезкровленням Полтавського архіву. Із Главархіва нема вказівок, — як бути. Дуже прохаю пояснень. Моя адреса: Полтава, Шевченківська, 20.

З повагою і привітанням Рибаков. 13.01.1922

ЦДАВО. ф.14.-Оп.1.- Спр.67.-Арк.18. Оригінал.

2. Лист завідуючого Центральним історичним архівом Полтавщини проф. І.Рибакова акад. Дм. Багалію.

22.02.1922

Глибокоповажаний Дмитро Івановичу!

Знов турбую Вас архівними справами. Мих. Як. Рудинський передасть в Главархів наше відношення з проханням передати через нього накази, інструкції щодо відкриття в Полтаві Губархіву, а також штати його. Се необхідно одержати негайно, тому що губосвіта з 04.03. залишає нам лише 3 — співробітники; навіть І. Ф. Павловський звільняється. Дуже прохаю Вас допомогти в цій справі: шкода і самого угла, якого я дуже люблю, і

співробітників,які розійдуться по інших установах. Восени я відмовився взяти на себе керування архівними справами по губернії,але тепер я на це згоджуюсь: лекторської роботи зовсім нема,я порівнюючи вільний. Будь ласка,дайте всі офіційні вказівки: з якого часу ми відокремлюємося від музею,які штати і кошти,які права і т.ін.

Всього доброго! З пов. І.Рибаков.

Моя особиста адреса: Полтава,вул.Шевченківська,20.

ЦДАВО. ф.-14.-Оп.1.-Спр.67.-Арк.52. Оригінал.

3. Лист завідуючого Центральним історичним архівом Полтавщини проф. І.Рибакова акад. Дм.Багалію.

27.07.1922

Глибокоповажаний Дмитро Івановичу!

Користуючись випадком подати де-які відомості про архівну справу на Полтавщині. На превеликий жаль, справа з організацією в Полтаві губарха і тепер в тому ж стані; не існує ні губарха, ні (формально) губ. істор. архіва, ні архіва Революції. Губосвіта біля місяця вагалась,не знаючи,кому підлягатиме губарх,і передала справу в губвиконком. Останній висміяв усі інструкції, котрі я одержував в Харкові,признав,що губарх мусить підлягати безпосереднє йому, але до сього часу не розв'язав цього питання остаточно. В зв'язку зі скороченням штатів Центр. Пролетмузей одчислив і останніх 3-х співробітників Ц.істор.архіву, і тепер Полтавські архіви навіть не мають штатів. Архів б.Окр.суду періодично терпить нальоти озброєних злодіїв,про це навіть писали в газеті,але охорони не дали ніякої.

Архів губ.правління був під погрозою "очищення помещения в 48 часов" (18 великих кімнат!), але справа кінчилася тим,що помирились на "уплотнении",яке було зроблено взводом міліціонерів — і фактично привело до руйнації значної частини архіва.

Не сподіваюсь,щоб справа поліпшилась в майбутньому,бо тепер трудно вже підшукати потрібний персонал. С.І.Шкроб переїздить до Петербурга і невідомо,хто його заміщатиме. Як би я не був зв'язаний роботою в ІНО,зви-

чайно, взяв би на себе всі заботи по архівним справам.

На цих днях Шкроб робитиме доклад в виконкомі, після чого я напишу Вам негайно.

Пов. Вас Рибаков. Полтава . 27.07.1922.

ЦДАВО. ф.-14.-Оп.1.-Спр.67.- Арк.17-17зв. Оригінал

4. Повідомлення Полтавського губернського архівного управління Головному архівному управлінню щодо спадщини Івана Павловського.

01.09.1922

Додаючи до цього відношення Колегії Полтавського Губарху до Всеукраїнського комітету допомоги вченим від 31 серпня б.р. ч.42, Губарх прохає Вас вжити всіх залежних від Вас заходів щодо задоволення вдови покійного Івана Францевича Павловського — Ольги Олександрівни відповідною допомогою.

До того ж, по одержаним приватним відомостям, де кілька днів назад О.О.Павловська погоріла і обікрадена.

Председатель Губарху Шкроб. Підпис.

Т.в.о. керуючого справами Підпис.

P.S. Получена без приложения.

ЦДАВО. ф.-14.-Оп.1.-Спр.67.-Арк.24. Оригінал. Машинопис.

5. Повідомлення Полтавського губернського архівного управління Головному архівному управлінню про виявлення рукопису Григорія Сковороди.

14.10.1922

Полтавський губарх цим повідомляє, що 9-жовтня біжучого року членом губарха О.Т.Бузинним при розборці в'язки масонських паперів знайдений рукопис твору славетного українського філософа Г.С.Сковороди Симфонія АЩЕ НЄ УВѢСИ ... В нагоді святкування 200 - річчя народження Сковороди знайдення означеного рукопису набирає спеціальної ваги, не говорячи вже про значіння його по суті. Рукопис зроблений дуже уважною

і виразною рукою скрізь однаковою на 14-ти окремих зшитках (всього 58 чверток) і належить до початку XIXст. (папір має водяний знак 1806 р.). Рукопис дуже добре зберігся. В порівнянні з текстом, надрукованим у Бонч-Бруєвича, дає дуже важні одміни. Це має бути 4-рукописом означеного твору.

На жаль, ще не вдалося встановити історії рукопису, і шляхів, якими він попав до масонських паперів. Самі папери ці знаходилися між справами архіву Кочубея (з Диканьки). Найдений рукопис в даний момент використовується з науковою метою вченим архівістом, членом губарху О.Т.Бузинним.

Т.в.о. пред. губарху Ів. Лішина-Мартиненко
Т.в.о. керуючий справами Підпис.
ЦДАВО. Ф.-14.-Оп.1.-Спр.67.-Арк.47. Оригінал.

6. Заява архівіста Центрального історичного архіву Полтавщини Хв.А.Герасименка до Комісії по чистці рад. апарату з приводу його звільнення з посади.

08.10.1924

Заява

Комісією по чистці апарату Радянських установ мене знято з посади, як "антісоветский елемент". Раніше, як заперечувати проти такої кваліфікації, я мушу подати деякі відомости з свого життя, свою коротеньку біографію. Я син незаможного селянина-батрака, який ніколи й невилазив з наймів та поденщини у сусідніх поміщиків та куркулів, бо мав своєї землі тільки прибл. від 3/4 десятини до однієї (1) десятини, та й тієї батько, мій дід, не давав аж до Революції 1917 року. Живе батько й до останнього часу в чужій хаті, а до революції заробляв хліба для себе, жнучи за сніп у поміщиків та відробляючи басаринки. Зараз батькові і матері по 60 років, до праці вони нездатні, і я їм весь час допомогаю, посилаючи частину свого маленького заробітку. Правда зараз батьки мають уже 5 7/8дес. землі, даної зем. відділом, але не мають ніякого інвентарю і робочої худоби, і тому господарство дає

тільки збитки.

Тепер про себе. Дитинство моє пройшло в крайніх злиднях та наймах у поміщиків Карпенка, Білаша та Кирпотенка, з яких Карпенко живий і до цього часу, а Білаш та Кирпотенко загинули під час революції. Сяк-так закінчив зразу початкову, а потім 2-х класову земську школу. Після цього служив 3 роки хлопчиком, потім прикажчиком спочатку в лавці споживчого товариства, потім у Соломона Столовицького на ст. Сагайдак, тепер Південних залізниць. Тим часом займався самоосвітою і в 1916 р. видержав екзамена за 4-і кляси 1 хлоп. гімназії. За час перебування на службі в лавках простудився, захворів ревматизмом та органічним пороком серця, чому і не пішов на військову службу в стару армію в 1915 р. В 1916 р. вступаю на службу у Всеросійський Земський союз, де й прослужив до 12 березня 1918р. В 1918р. при Гетьманові переслідувався за большевицьку агітацію, а 29 червня 1918р. за те ж був "подвергнут екзекуції" в містечку Яреськах начальником варти Тристаном.

В 1919 р. знову переслідувався денікінцями і жив підпільно до самого уходу їх, захворівши під кінець тифом. Восени 1918 р. вступив у гімназію для дорослих Байєра в м. Полтаві, де й пробув до 1920 р. В 1920 році вступив до Полтавського ІНО і в цім році закінчив його. До петлюрівського руху, як до кулацько-поміщицького, ставився цілком негативно, і від суворих переслідувань уник тільки завдяки коротко-часовому характеру його на нашій території. З кінця 1921 р. фактично, а з 1922 р. і юридично я состою членом Подільського селькомнезаможа, в якому активно й працюю до цього часу (чл. крт. 1527). Період 1920 — 1923 рр. був для мене періодом хитань між К.П.б.У і У.К.П., завдяки нерішучости та непевности тактики Р.К.П. та К.П.б.У в колоніяльному питанню, особливо щодо бувших колоній Російської імперії. XII з'їзд Р.К.П. підійшов до цього питання з ідеольогічного боку і також не зовсім виправдав надії, які я покладав на нього. Ось чому в кінці 1923 року я, схиляюсь на бік У.К.П., і працюю в ній до цього часу. Цей момент, праця в У.К.П. і був єдиним зауваженням мені підсобною комісією як негативний і, очевидно, Губерніяль-

на комісія на цій же підставі зняла мене з посади як "антісоветский елемент", бо в моєму житті не було нічого, щоб компроментувало мене перед Радянською владою і створило необхідність мого звільнення і кваліфікації як "антісоветський елемент" — мене, що не тільки боровся за Радянську владу, а й постраждав за неї фізично. Але У.К.П. є легальна радянська партія, а кваліфікація моя як "антісоветський елемент" глибоко ображає мої найкращі почуття до Рад. влади та ідеї комунізму. Ось що примушує мене ще раз звернутись до Губерніяльної комісії з проханням переглянути мою справу і зняти ту пляму, яка наложена попередньою постановою і є вбивчою не тільки для комуніста, а і для кожного чесного громадянина Союзу Радянських Республік, залишивши на тій посаді, яку я зараз займаю в Губарху, аби я міг продовжувати свою наукову роботу.

08.10.1924

Печатка. Хв.Герасименко
З оригіналом згідно секр. Губарху М.Бужинський

ЦДАВО. Ф.-14.-Оп.1.-Спр.128.-Арк.102. Копія. Машинопис.

Публікація документів ТАРАСА ПУСТОВІТА.

Матеріали до біобібліографічного словника «Архівісти України» підготовлені архівістами Полтавської області

Лятошинський Микола Володимирович (20.12.1897, м. Москва —06.07.1967,м. Полтава). Історик — архівіст. Народився в сім'ї лікаря,росіянин. В 1918р. закінчив комерційне училище в Москві,в 1932 р. заочно навчався на історико-економічному відділі Полтавського інституту соціального виховання, виконав обов'язковий мінімум заліків за останній курс інституту, отримав довідку про закінчення вузу. 1938р. вступив на історичний факультет Харківського державного педагогічного інституту, який закінчив у 1946 р. З квітня 1926 р. Лятошинський працював архівістом Полтавського окружного архівного управління. У листопаді 1928 р. перейшов працювати до Полтавського крайового історичного архіву. Працював на посадах: помічника вченого архівіста, зав. секції профруху та праці, вченого архівіста, наукового співробітника. 1935 р. змушений полишити роботу в архіві. В 1935 — 1937 рр. — перебивався випадковими заробітками. З 1937 до 1947 рр. працював науковим співробітником Полтавського краєзнавчого музею. У зв'язку із хворобою в роки Другої світової війни в армії не служив,перебував на тимчасово окупованій території,продовжував працювати в музеї. По закінченні війни перейшов на архівну роботу, працював архіваріусом відомчого архіву Полтавського інституту інженерів сільськогосподарського будівництва аж до виходу на пенсію 1958 р. Урядовими нагородами не нагороджувався.

Творчий спадок архівіста налічує декілька рукописних праць з історії Полтави, а саме: "Полтава. нарис археологічний та історичний", "Герби міста Полтави", "Династи та адміністратори Полтавщини XI — XX ст. Історико —

хронологічне дослідження", "Короткий історичний нарис місцевості та будівель, де пізніше (1930р.) було організовано Полтавський інститут інженерів сільськогосподарського будівництва (ХУІІ — ХХст.)". У цьому комплексі неопублікованих праць накопичено чимало цінних свідчень із архівних фондів ДАПО, більшість яких загинула в роки Другої світової війни, тому вказані роботи набувають значення першоджерел. Вони складають окремий опис у фонді "Колекція документів з історії краю" Ф.Р.-8831.-Оп.9.

Друковані праці:

Історичний нарис територіального складу Полтавщини //Історико-географічний збірник ВУАН.-1929.-Т.Ш;

Про можливість запровадження бібліотечної десятимальної системи в архівній справі //Архівна справа.-1930.-№1(12).-С.60-62;

Секція профруху та праці Полтавського крайового історичного архіву та її фонди //Радянський архів.-1931.-№3(18).-С.25-38;

Організувати роботу архгуртків підвищення кваліфікації //Архів Радянської України.-1933.-№7-8.-С.215-216.

Підстава: Особова справа Лятошинський М.В.

Зінаїда Яненко

Ляхович Костянтин Іванович (06.08.1885, Волинська губ.? — 16.04.1921, м. Полтава). Журналіст, з міщан. На початку 1910-х рр. навчався на історичному факультеті університету м. Тулуза (Франція). Активний співробітник газети "Свободная мысль", спільного органу небільшовицьких соціалістичних партій (1917 — 1919 рр.; виходила також під назвою "Свободная жизнь", "Наша мысль", "Наша жизнь"). У1919 р. — завідуючий підвідділом літератури та мистецтва Полтавського губвідділу освіти. Зять письменника В.Г.Короленка, чо-

ловік його молодшої дочки Наталії. Соціал-демократ, меншовик. За політичну діяльність 1909 р. засуджений до пожиттєвого заслання до Сибіру, втік з лікарні, до травня 1917 р. — на еміграції у Франції. Після повернення брав активну участь у громадському житті, був заарештований за гетьманської влади (1918) та більшовиками (1921).

Після Лютневої революції — завідуючий Політичним архівом при Полтавському губернському громадському комітеті; з серпня 1918 р. — завідуючий Центральним історичним архівом Полтавщини. Організував збір документів періоду 1917 — 1920 рр. та збереження їх під час частої зміни політичних режимів.

Друкованих праць з історії архівної справи та архівознавства не виявлено. За підписом К.І. Ляховича протягом 1918 — 1919 рр. практично в усіх губернських та повітових газетах і журналах Полтавщини друкувалися відозви про необхідність збору, опису, вивчення документів з історії краю та передачі їх до історичного архіву Полтавщини.

Опублікованих праць про К.І. Ляховича як архівіста немає. Особовий фонд не зберігся.

Використані джерела:

Короленко С.В. Книга об отце. — Ижевск, 1968.-С.253-371.

Герасименко Ф. До історії архівної справи на Полтавщині //Архівна справа.-1928.-Кн.5-6.-С.64-73.

Полтавський кооператор. — Полтава, 1919.-№1-2.-С.33.

Дробніс Я.Н. Пролетариат и искусство //Известия Полтавского губисполкома и Полтавского губернского комитета Коммунистической партии.-1919.-27 квітня.-№57.

Державний архів Полтавської області. Ф.-138.-Оп.1.-Спр.459.-Арк.1-51.

Володимир Коротенко

Момонт Андрій Гнатович (17.08.1904, с. Писарівщина Диканського р-ну Полтавської обл. — 17.09.1997, Полтава), українець, архівіст. Народився в сім'ї селянина, закінчив робітничий факультет Полтавського інституту народної освіти (1932). У 1943 — 1950рр. працював начальником архівного відділу УНКВС по Полтавській області. Був членом Полтавської обласної редколегії історії міст і сіл УРСР, нагороджений медалями: "За перемогу над Німеччиною у Великій Вітчизняній війні 1941 — 1945рр.","За доблесну працю у Великій Вітчизняній війні 1941 — 1945рр.", "Тридцять років Радянській Армії та Флоту","Двадцять років перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941 — 1945рр.", "30 років перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941 — 1945рр.","За доблесну працю. На відзнаку 100-річчя від дня народження В.І.Леніна", "Сорок років перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941 — 1945рр.","Ветеран праці".

У 1932,1936 — 1943,1950 — 1971рр. працював у Державному архіві Полтавської області на посадах архтехніка, асистента, заввідділом секретних фондів, наукового співробітника — завархівосховищами, директора архіву (після виходу на пенсію продовжував працювати в архіві на різних посадах до 1985р.). Займався каталогізацією дореволюційних та пореволюційних фондів. Укладач путівників Держархіву Полтавської області (Х.,1959, К.,1982), упорядник збірників документів: "Революционные события 1905 — 1907 гг. на Полтавщине". — Х.,1957; "Трудящиеся Полтавщины в борьбе за установление и укрепление Советской власти (1917 — 1920 гг.)". — П.,1957; "Розвиток профспілкового руху на Полтавщині (1905 — 1920 роки)". — П.,1958; "Діяльність партійної організації Полтавщини у відбудовний період (1921 — 1925рр.)". — Х.,1961; "Комсомол Полтавщини у відбудовний період (1921 — 1925рр.)". — П.,1962;

"Полтавщина у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941 — 1945рр." — К.,1977; "У братерському єднанні 1917 — 1977". — Х.,1982; "Соціалістичне будівництво на Полтавщині. 1921 — червень 1941". — Х.,1984; "Соціалістичне будівництво на Полтавщині. 1945 — 1985". — Х.,1989. Автор оглядів фондів та підбірок документів: "Документальные материалы Государственного архива Полтавской области о революционных событиях 1905 — 1907гг. в Полтавской губернии" //Научно-информационный бюллетень АУ МВД УССР.-1956.-№1(23).-С.35-49 (у співавторстві); "Про що говорять архівні матеріали" //Зоря Полтавщини. — 1956.-28 грудня; "Документи буремного Жовтня" //Там само. — 1960.-5 листопада (у співавторстві); "Етапи героїчного шляху" //Там само. — 1966.-12 жовтня, 29 грудня (у співавторстві); "Етапи героїчного шляху" //Там само. — 1967.-19 лютого, 30 березня, 28 липня, 19 серпня (у співавторстві); "Велика революція на селі" //Там само. — 1976.-23 грудня (у співавторстві); "На трудовому фронті" //Там само. — 1976.-12 жовтня (у співавторстві); "Жовтень на Полтавщині" //Там само. - 1976.-3 серпня (у співавторстві); "Революція захищається" //Там само. — 1976.-4 вересня (у співавторстві); "Остаточна перемога соціалізму 1951 — 1958" //Там само. — 1977.-27 квітня (у співавторстві).

Підстава: Особові справи А.Г.Момонта.

Марина Чиркова

Пайдем Надія Харитонівна (15.08.1924,с. Маячне Каракульського району Челябінської області). Історик-архівіст. Народилася в сім'ї селянина, закінчила 1948р. історичний факультет Київського університету. Річні курси підвищення кваліфікації при Московському історико-архівному інституті 1968р. З грудня 1952р. пра-

Н.Х.Пайдем.

цювала в Державному архіві Полтавської області на посадах: наукового співробітника, начальника відділу таємних фондів. З лютого 1971р. по липень 1981р. — директор державного архіву Полтавської області. За період її керівництва зміцніла матеріально — технічна база архіву: створено фотолабораторію, забезпечено її необхідним обладнанням для проведення фоторобіт і робіт з мікрофільмування документів, придбано нове обладнання для реставраційних робіт. Розпочавши свою трудову діяльність в архіві науковим співробітником, працювала над упорядкуванням значної частини фондів, що перебували на таємному зберіганні.

Брала участь у підготовці Полтавського тому "Історії міст і сіл Української РСР", виявляла архівні джерела з історії міст і сіл краю, написала декілька нарисів та довідок.

Під її керівництвом і при безпосередній участі перевидано "Держархів Полтавської області. Путівник. — К., 1982, та видано декілька збірників документів, а саме: "Полтаві — 800 років" — К.:Наукова думка, 1974; "Полтавщина у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941 — 1945рр.". — К.: Наукова думка, 1977; "У братерському єднанні". — Харків: Прапор, 1982; "Соціалістичне будівництво на Полтавщині (1921 — 1941рр.)". — Харків: Прапор, 1984.

Автор тематичного огляду "Документальні матеріали

виконавчого комітету Полтавської обласної Ради депутатів трудящих — джерело для вивчення політичного, господарського і культурного життя Полтавщини //Архіви України. — 1969.-№4.-С.69-72.

У місцевій пресі опублікувала низку статей та підборок документів з історії Полтавщини.

Підстава: Особова справа Пайдем Н.Х.

Зінаїда Яненко

Подкопаєва Марія Федотівна (11.11.1921, Лубни). Українка, освіта середня. 1939 р. закінчила 10 класів і влаштувалась працювати касиром в книгарню "Військторгу", де працювала до 13 вересня 1941 року — дня вступу німецько-фашистських загарбників в м.Лубни. Після звільнення м.Лубни від окупації, працювала позаштатним інструктором по організації комсомольських організацій на селі. З 5 лютого 1944 року по 25 січня 1951 року — інспектором по обліку в Лубенському дитячому прийомнику-розподільнику Міністерства внутрішніх справ. У зв'язку з ліквідацією дитприйомника управління МВС по Полтавській області, 20 лютого 1951 року була зарахована на посаду завідуючої Лубенським міським архівом, де і пропрацювала до 23 грудня 1987 року.

М.Ф.Подкопаєва.

За час роботи в міськархіві брала активну участь у громадському житті. За досягнуті успіхи в праці по комплектуванню, забезпеченню, схоронності і використанню документів, активну участь у громадському житті колек-

тиву, вихованню молодих спеціалістів, нагороджена багатьма грамотами, Почесними грамотами міськвиконкому, архівного відділу, облвиконкому, Почесними грамотами Головного архівного управління при Раді Міністрів УРСР і СРСР. За багатолітню сумлінну працю була нагороджена Грамотою Президії Верховної Ради УРСР, відзначена медалями.

Крім документів державних установ, займалась збиранням і впорядкуванням документів особового походження. Зібрані документи про письменників-лубенців,94 прикордонний полк, колекцію документів з історії Лубен Заслуженого журналіста, краєзнавця Б.Ванцака та ін. (всього 15 фондів).

Розробляла методичні рекомендації по використанню документів, веденню діловодства, складанню історичної довідки і ін.

Займалась широким використанням документів архіву шляхом організації виставок, підготовки статей в журнал "Архіви України" і місцеву газету.

Любов Кислицина

Скаржинська (уроджена Райзер) Катерина Миколаївна (07/19/ 02.1852, с.Постав-Мука Лубенського повіту Полтавської губернії — 1932, с.Круглик Лубенського району Харківської,нині Полтавської області). З потомствених дворян. Меценатка, дослідник та колекціонер старожитностей, засновниця Лубенського музею в с.Круглик, що пізніше став основою Полтавського краєзнавчого музею. Отримала домашнє виховання, здала екстерном іспити за курс гімназії, продовжувала освіту на Бестужевських вищих жіночих курсах у Санкт-Петербурзі. 1881р. засновує музей у с.Круглик Лубенського повіту; 1905р. колекції та устаткування музею передані в дар Природничо-історичному музеєві Полтавського губернсь-

кого земства. 1905 р. виїхала до Швейцарії, де у Давосі випускала журнал "За рубежом". 1914 р. повернулася на Батьківщину, у 1920-і роки отримувала невелику персональну пенсію.

Зібрала та впорядкувала велику колекцію архівних матеріалів різноманітного походження, в основному з родинних архівів Райзерів, Скаржинських, Кир'якових та ін. Збірка К.М.Скаржинської становить нині фонд 222 "Лубенський музей К.М.Скаржинської в с.Круглик Лубенського повіту" в Державному архіві Полтавської області, до якого входять: діловодство музею; документи, зібрані музеєм; документи родичів К.М.Скаржинської. Найстарший оригінал датується 1693 р., всього у фонді 2647 справ.

Друкованих праць з історії архівної справи та архівознавства не мала.

Особовий фонд: Державний архів Полтавської області, ф.222.

Література про К.М.Скаржинську:

Ванцак Б.С. Е.Н.Скаржинская: от археологии к революции //Охрана и исследование памятников археологии Полтавщины. Обл.науч.-практ. семинар: /Тез.докл. и сообщ. — Полтава, 1988.-С.42-43.

Дяченко Т.Н. Музей Е.Н.Скаржинской //Охрана и исследование памятников археологии Полтавщины. Второй областной науч.-практ.семинар: /Тезисы докл. и сообщ. — Полтава, 1989.-С.108-111.

Ульяновский В.И. Уникальные старопечатные книги и документы из Лубенского музея Е.Н.Скаржинской//Там само. — С.111-114.

Супруненко О.Б. Археологічне зібрання К.М.Скаржинської //Тези доповідей і повідомлень першої Полтавської наукової конференції з наукового краєзнавства. — Полтава, 1989.-С.116-117.

Ванцак Б.С. Скаржинська і революція //Археологічний збірник Полтавського музею. — Полтава, 1992.- Вип.2.-С.38-40.

Ванцак Б.С., Супруненко О.Б. Подвижники українського музейництва. — Полтава, 1995.- С.41-70.

Горленко В.П. Лубенский музей Е.Н.Скаржинской //Киевская старина. - 1890.- №10.- С.123-134.

Лубенський П., Ванцак Б. Дарунок Скаржинської //Ленінська зоря (м.Лубни). - 1978.-7 січня (№5)

Ванцак Б. Заповіла народові //Україна. - 1987.- №36.- С.4.

Супруненко О.Б. Археологічне зібрання К.М.Скаржинської //Археоогія. - 1990.-№4.-С.98-107.

Супруненко О.Б. Археологічні дослідження та зібрання Лубенського музею К.М.Скаржинської. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. — Київ, 1997.

Володимир Коротенко

До ювілею архівіста

В.Н.Жук.

У квітні 1998 року відомій дослідниці минулого Полтавщини Вірі Никанорівні Жук виповнилося 70 років. Враховуючи її значні здобутки на ниві краєзнавства та архівознавства, редакційна колегія вирішила оприлюднити в Архівному збірнику біобібліографічну довідку про Віру Жук тим більше, що життя її понад 30 років було тісно пов'язане з держархівом Полтавської області.

Віра Никанорівна Жук народилася 12 квітня /в документах помилково записано 14 квітня/ 1928 року в приміському селі Кривуші Кременчуцького району Полтавської області в сім'ї службовця. 1935 р. поступила у 1-й клас Кривушанської неповної середньої /семирічної/ школи, де і закінчила до війни 6 класів. У роки Великої Вітчизняної війни з батьками проживала на окупованій території, пережила всі страхи війни і фашистської окупації (тим більше, що територія поблизу кутка села, де жила сім'я, була місцем форсування Дніпра німецько-фашистськими військами та їх переправи на лівий берег на початку вересня 1941 року).

Після звільнення села від фашистських військ деякий час працювала в місцевому колгоспі ім Г.Петровського на збиранні залишків урожаю. У 1950 р. поступила на історичний факультет Київського державного університету ім.Т.Г.Шевченка, який і закінчила /історико-архівний відділ/ у 1955 р., з відзнакою. Після закінчення універ-

ситету була направлена на роботу в Державний архів Полтавської області. В.Жук працювала тут до червня 1978р., спочатку на посадах наукового та старшого наукового співробітника, згодом — начальника відділу використання та публікації документів. З червня 1978 до вересня 1986 року, до виходу на пенсію, працювала в Полтавському педагогічному інституті ім.В.Г.Короленка спершу на посаді асистента. потім викладача, старшого викладача, доцента кафедри історії СРСР та УРСР. Після виходу на пенсію протягом кількох років ще продовжувала працювати в пединституті на посаді доцента.

Працюючи в архіві, В.Н.Жук займалася дослідженням історії архівної справи та архіву, брала участь у підготовці 2-х видань путівника по архіву, збірників документів, публікацій у наукових журналах про пошукову, видавничу роботу, виступала зі статтями в часописах на різноманітну тематику. У 60-х роках брала активну участь у підготовці тома "Історія міст і сіл Української РСР. Полтавська область" /К.,1967/ на громадських засадах, за що Указом Президії Верховної Ради УРСР від 25 лютого 1975 року їй було присвоєно почесне звання Заслуженого працівника культури Української РСР.

У травня 1977 року при відділі історії і міжнародних відносин соціалістичних країн Інституту історії Академії наук Української РСР В.Н.Жук захистила кандидатську дисертацію на тему "Громадськість України в російсько-болгарських взаєминах 60-70-х років XIX століття" /науковий керівник — доктор історичних наук П.С.Сохань/. Вчена ступінь кандидата історичних наук була їй присуджена рішенням Ради при інституті історії АН УРСР від 31 травня 1977 року. Звання доцента офіційно присвоєно рішенням ВАК при РМ СРСР 27 листопада 1985 року.

Протягом усього часу своєї трудової, наукової діяль-

ності невтомна дослідниця брала участь у написанні близько 15 колективних наукових історичних видань — книг, збірок документів, 13 випусків серії брошур "Наш рідний край", являлась автором близько 140 статей у книгах, брошурах /чи окремих брошур/, наукових журналах, понад 420 статей та довідок в енциклопедичних виданнях /в "УРЕ" та в енциклопедичному довіднику "Полтавщина", лише в останньому близько 420 статей та довідок/, 4-х брошур — методичних рекомендацій для вчителів, студентів, учнів, лекторів, а також понад 250 статей у часописах, написаних самостійно або у співавторстві.

В.Н.Жук брала безпосередню участь більш ніж у 20 міжнародних, республіканських, обласних тематичних та краєзнавчих наукових конференціях, у тому числі в 2-х у Болгарії. Займалася пошуковою науковою роботою в багатьох центральних державних архівах колишнього СРСР, у центральних та обласних архівах України і в 4-х архівах Болгарії.

Працюючи в пединституті, вона також розробила курси лекцій з допоміжних історичних дисциплін, історичного краєзнавства, історії Полтавщини, учбово-методичні комплекси дисциплін.

Основні напрямки її наукової діяльності — історичне краєзнавство, конкретно історія Полтавщини /різні періоди/, пам'ятки історії та культури. В галузі славістики — вивчення економічних, культурних та інших зв'язків України і Болгарії, Полтавщини та Болгарії у XIX — XX стст. В останнє десятиліття багато уваги приділяла дослідженню процесу формування української народності, історії сивої давнини українських земель, особливо періоду до Київської Русі /українські землі в складі Великої Скіфії, Сарматії, під владою готів, гуннів, Аварського каганату. у складі Великої Булгарії та Чор-

ної Булгарії тощо/.

Довідка: Жук В.Н. //Историки-слависты СССР. — М.: Наука, 1981.- С.76-77;

Тронько П.Т. Летопись дружбы и братства. //Из опыта создания "Истории городов и сел Украинской ССР" в 26-ти томах. — К.: Наукова думка. 1981.- С.76; Станев Христо. Братская дружба ни свързва /Очерк за Полтавска област/. — София: Изд-во на Отечествен фронт, 1981.-С.6.

Реєстр головних публікацій Віри Жук

Загальні праці, збірники документів, путівники

Державний архів Полтавської області. Путівник. /Склали: З.М.Суховська, В.Н.Жук, А.Г.Момонт/.- Х.: Харківське книжкове вид-во, 1959.-243 с.

Історія міст і сіл Української РСР. Полтавська область.- К.: Головна ред.- УРЕ, 1967. 1028с. /В.Н.Жук самост. та в співавт.: Глобине.-с.196-212; Великі Кринки.-С.214-223; Градизьк.-С.224-238; Манжелія.-С.239-247; Федорівка.-С.248-257; Диканька.- С.283-302; Великі Будища.- С.303-314; Піщане.- С.498-507; Комишня.-С.697-712; Нові Санжари.- С.792-745; Ковалівка.- С.811-821; Куликове.- С.823-836.

Історія міст і сіл Української РСР. Черкаська область.- К.: Головна ред-я УРЕ АН УРСР, 1972.- 787 с. /Жук В.Н. Жовнине.- С.707-714. Співавт.: Пилипенко Г.М./.

Полтаві 800 років. 1174-1974. Збірник документів і матеріалів. /Редколегія: І.Ю.Горобець /голова/, М.М.Губерський, В.Є.Лобурець та ін. Упорядники: П.Х.Білий, П.Н.Ємець, В.Н.Жук та ін./.- К.: Наукова думка, 1974.-418с.

Полтавщина у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941 — 1945. Збірник документів і матеріалів. /Редколегія: І.Ю.Горобець /відпов.ред./ П.Н.Ємець, В.Є.Лобурець та ін. Упорядники: М.В.Білоус, Л.С.Волошко, К.П.Дузь, В.Н.Жук та ін./. - К.: Наукова думка, 1977.- 271 с.

Нариси історії Полтавської обласної партійної організації. /Авторський колектив: Л.С.Волошко, С.В.Гончаренко, ...В.Н.Жук та ін./.- Х.: Прапор. 1981.- 322 с./ Жук В.Н. Розділ

1. Початок робітничого руху. Виникнення соціал-демократичних організацій на Полтавщині. Їх діяльність в період боротьби за створення марксистської партії в Росії /1883-1904 роки/.-С.6-21/.

Полтава. Книга для туристов. /Авторский коллектив: Г.А.Антипович, В.Е.Волошина, В.Н.Жук и др./.- Х.-:Прапор, 1981, 183 с. /Жук В.Н. Хроника важнейших событий.- С.5-25./.

Государственній архив Полтавской области. Путеводитель. Издание второе, переработанное и дополненное./ Составители: Е.П.Висич, В.Н.Жук, Л.Ф.Корниенко и др. Ответственній редактор: кандидат исторических наук Е.П.Шаталина./.- К.: Типография Центр. лаборатория микрофильмирования и реставрации документов ГАУ при СМ УССР, 1982.- 268с.

У братерському єднанні. Документи і матеріали. 1917-1977.-Х.: Прапор, 1982.- 244 с. — Співавт.: Білий П.Х. і ін.

Полтава. Книга для туристов. /Авторський коллектив: Антипович Г.А., Буряк И.Д.,... Жук В.Н. и др. / Издание второе, доработанное и дополненное.-Х.: Прапор, 1989.- 196 с./ Жук В.Н. Хроника важнейших событий. 1173-1919.- С.11-39/.

Дорогами тысячелетий. Сборник исторических статей и очерков под общей редакцией доктора исторических наук А.Ф.Смирнова.- М.: Молодая гвардия, 1989.-269 /4/ с. /Жук В. Где же произошла битва Витовта?- С.166-178./

Полтавщина. Енциклопедичний довідник. За редакцією А.В.Кудрицького. Ред. колегія: А.В.Кудрицький /відпов.ред./, І.Л.Бутич, В.Н.Жук, М.І.Назаренко, Т.П.Пустовіт.-К.: Українська Енциклопедія, 1992. - 1022 с. /Жук В.Н. понад 400 статей і довідок/.

Космічні і земні орбіти Ю.В.Кондратюка /О.Г.Шаргея/. /Упорядники: Журахович Б.В., Завалішин А.П., Негода О.О., Стегній А.І./.- Дніпропетровськ: Січ, 1996.- 405 с. /Жук В.Н. Перші кроки дослідження біографії Ю.В.Кондратюка (О.Г.Шаргея).- С.154-161/

Брошури, буклети, книжкові видання

Диканька /Буклет/. - Х.: Прапор, 1966.

Градизьк. Історико-краєзнавчий нарис. - Х.: Прапор, 1968.-102 с. - Співавтор: Олексашенко Г.П.

На Шипці народжена /Нариси про дружні зв'язки Полтавщини і Болгарії/. - Х.: Прапор, 1970.- 108с. - Співавт.: Кушнір М.С.

Нові Санжари. Історико-краєзнавчий нарис. - Х.: Прапор, 1970. - 95 с.-

Диканька. Історико-краєзнавчий нарис.- Х.: Прапор, 1973. - 53 с.

На Шипці народжена. Видання друге, перероблене і доповнене. /За редакцією доктора історичних наук Г.Й.Чернявського/.-Х.: Прапор, 1975.- 117 с.- Співавт.: Кушнір М.С.

Общественность Украины в российско-болгарских отношениях 60-70-х годов Х1Х в. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук.- К.: Лаборатория офсетной печати Института истории АН УССР. 1977.- 26 с.

На шляхах дружби. З досвіду роботи історичного музею на громадських засадах села Куликового Полтавського районую- Полтава: Облполіграфвидав, 1988. /Буклет/.- Співавт.: Кошова В.М.

Пам'ятники і меморіальні дошки Полтави. Нариси.- Х.: Прапор, 1978.- 101 с. Співавт.: Кундіренко Н.Є.

Нові Санжари. Путівник.- Х.: Прапор, 1989.- 123 с.- Співавт. Жаботинський П.М.

На шляхах дружби. З досвіду роботи історичного музею на громадських засадах села Куликового Полтавського району. Буклет.- Полтава, 1989.- Співавт.: Кошова В.М.

Наш рідний край. Сторінки з історії Полтавщини в запитаннях і відповідях/. Випуск перший.- Полтава: вид-во Полтава, 1990.-63 с.

Наш рідний край. Сторінки з історії Полтавщини в запитаннях і відповідях. Випуск перший. Видання друге, перероблене і доповнене.- Полтава: ІВА "Астрея", 1992.- 62 с.

Наш рідний край. Полтавська область /історико-статистичний нарис/. Випуск десятий.- Полтава: Друкарня вид-ва "Полтава", 1991.- 44 с.- Співавт.: Пустовіт П.М.

Наш рідний край /Сторінки про підземелля Полтави та інших стародавніх міст-фортець Полтавщини/. Випуск одинадцятий.- Полтава: вид-во Полтава, 1991.- 35 с.

Наш рідний край (З історії освіти на Полтавщині в дореволюційний період). Випуск дванадцятий.-Полтава, 1991.-87с. /У співавтор./.

Наш рідний край (З історії української національної культури на Полтавщині). Вип. тринадцятий.- Полтава, 1992.-59 с.- Співавт.: Фарина С.Я.

Перлина Козельщини. З історії Козельщинського Різдвяно-Богородицького жіночого монастиря.- Полтава: ІВА "Астрея", 1992.- 36 с.- Співавт.: Сердюк Г.Д.

Полтавський Хрестовоздвиженський монастир: Сторінки з історії монастиря з коментарями та фотоілюстраціями.- Полтава: вид-во Полтава, 1993.- 143 с.

Полтавський Хрестовоздвиженський монастир.- Полтава: Криниця, 1993.- 21 с.

Один з цікавих навчальних закладів минулих часів /Петровський Полтавський кадетський корпус/.- Полтава, 1993.-22 с

Статті в збірниках та журналах

Комплектування документальними матеріалами Полтавського облдержархіву //Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління при РМ УРСР.- К., 1960.- №5.-С.24-26.

До історії боротьби трудящих Полтавщини проти німецько-фашистських загарбників /вересень 1941 - вересень 1943 рр./. //Науково-інформаційний бюлетень АУ при РМ УРСР.- К., 1961.- №3.- С.70-75.- Співавт.: Пайдем Н.Х.

А.С.Макаренко на Полтавщині //Там само.- №5.-С.50-51.- Співавт.Суховська З.М.

Організація роботи по створенню "Історії міст і сіл Полтавської області" //Там само.- 1963.- №2.-С.38-41.- Співавт.: Момонт А.Г.

Смт. Диканька //Український історичний журнал.- К., 1963.- №6.- С.90-93.- Співавт.: Момонт А.Г.

Жовнине. Історичний нарис //Там само.- 1964.- №6.- С.104-107.- Співавт.: Пилипенко Г.М.

Підготовка довідника з адміністративно-територіального поділу //Науково-інформаційний бюлетень АУ при РМ УРСР.- К., 1964.- №5.- С.35-38.- Співавт.: Суховська З.М.

Ще раз про документальні матеріали колгоспів //Там само.- 1965.- №5.- С.13-20.

Архівне будівництво на Полтавщині /1918-1965 рр./ //Там само.-1966.- №2.- С.19-28.

Довідник "Некрополь історичних і культурних діячів України" потрібен // Архіви України.- К., 1967.- №6.- С.93-94.

Матеріали партизанських комісій як джерело для вивчення історії боротьби за владу Рад на Полтавщині //історичні джерела та їх використання. Випуск 3.- К.: Наукова думка, 1968.- С.83-90.

Нові документи про діяльність А.С.Макаренка на Полтавщині. //Полтавці про А.С.Макаренка. Збірник статей-спогадів вихованців, друзів, колишніх співробітників А.С.Макаренка.- К.: Радянська школа, 1968.- С.5-20.- Співавт.: Суховська З.М.

Впорядкування документальних матеріалів Полтавської обласної редколегії "Історії міст і сіл Української РСР" //Архіви України.- К., 1969.- №6.- С.53-57.

Генерал Пушкін //Знання та праця.- К.,1970.- №9.- с.23.

Документи про відбудову і розвиток народного господарства Полтавської області /1945-1953 рр./. //Архіви України.- К., 1971.- №6.- С.75-79.

Упорядкування документальних матеріалів про інтернаціональні зв'язки //Там само.- К.,1971.-№5.- С.28-31.

Джерела про діяльність іскрівських організацій на Полтавщині //Історичні джерела та їх використання. Випуск 7.- К.: Наукова думка,1972.- С.49-59.- Співавт.: Суховська З.М.

Про відбір на постійне зберігання документації //Архіви України.- К.-1973.- №6.- С.33-34.

Личный фонд Н.В.Склифосовского //Советские архивы.- М., 1974.- №2.- С.118-119.

До 30-річчя визволення Радянської України від фашистських загарбників //Архіви України.-К.,1974.- №6.- С.86.- Співавт.: Пайдем Н.Х.

Перша інтернаціональна комуна на Україні //Український історичний журнал.- К.,1975.- №1.- С.56-63.

Документи Полтавського облдержархіву про революційні події 1905-1907 рр. на Полтавщині //Архіви України.- К., 1975.- №5.- С.25-29.- Співавт.: Денисовець П.М.

З історії спільної боротьби українського і болгарського народів проти оттоманського ярма в 1877-1878рр. /За документами державних архівів СРСР/.- Там само.- К.: 1976.- №3.- С.22-35.

Националноосвободителната борба на българския народ от средата на 70-те години на Х1Х в и украинската общественост. //На чест на академик Христо А.Христов. Изследвания по случай 60 години от рождението му.- София: Издателство на Българската Академия на Науките,Институт за история,1976.- С.193-206.- Співавт.: Сохань П.С.

Використання документів Полтавського облдержархіву //Архіви України.- К.,1977.- №2.- С.43-47.

На честь 60-річчя Великого Жовтня /повідомлення/ //Там само.-К.,1977.- №2.- С.85-86.

Участието на украинския народ в освобождението на България //Исторически преглед. Научно-теоретично списание на Института за История при Българската Академия на Науките.- София, 1977.- Година ХХХШ.- Книжка 5-6.- С.139-149.- Співавт.: Сохань П.С.

Символи дружби і вдячності /про пам'тники російським, українським і болгарським воїнам — героям оборони Шипки/

//Пам'ятники України.- К.,1977.- №4 /34/.- С.52-54.

Участь народних мас України у визволенні Болгарії //Український історичний журнал.- К., 1978.- №2.- С.66-75.- Співавт.: Сохань П.С.

Від планерів до ракет /про Ю.О.Побєдоносцева/ //Знання та праця.- К.,1978.- №4.- С.12-13.

У долині річки Говтви /про малюнки Т.Г.Шевченка "Стінка" та "У Василівці".- Там само.- 1980.- №3.- С.18-19.

З досвіду викладання історичного краєзнавства у вузі //Український історичний журнал.- К.,1981.- №7.- С.116-119.- Співавт.: Денисовець П.М.

Краткая историческая справка об изменениях в административно-территориальном делении Полтавщині /1802-1980 гг./. //Государственный архив Полтавской области. Путеводитель. /Составители: Е.П.Висич,В.Н.Жук,Л.Ф.Корниенко и др./ Издание второе,переработанное и дополненное.- К.,1982.- С.250-259.

В основі — пошук /про виявлення та охорону пам'яток історії та культури/ //Пам'ятники України.- К.,1983.-№2 /56/.- С.29-30.

Солидарность трудящихся в борьбе с голодом /продовольственная помощь трудящихся Полтавщины населению Поволжья в 1921-1922 гг./.- В кн. "Исторические связи и дружба народов СССР. Сборник научных трудов.- К.: Наукова думка,1983.- С.105-109.

Перший музей на полі Полтавської битви /який існував у 1909-1918рр./ //Український історичний журнал.- К.,1984.- №7.- С.66-72.

Життя,присвячене борні /про М.М.Лістрового/ //Прапор.- Х.,1984.-№11.- С.88-95.

Історичні віхи Полтавщини. Невирішені питання /про недбайливе ставлення до пам'яток історії та культури/ //Пам'ятники України.- К.,1986.- №4.- С.36-37.

Материалы о памятниках в историко-краеведческой литературе //Историко-культурное наследие Полтавщины: Материалы к своду памятников истории и культуры народов СССР по Украинской ССР /В.5/. Институт Истории АН УССР, Полтавский педагогический институт. Редактор Тронько П.Т.- К.,1987.- С.63-82.

Загадка жіночого портрета /про портрет М.І.Гоголь-Яновської з онуком, намальований Т.Г.Шевченком/ //Вітчизна.- К., 1987.- №3.- С.164-166.- Співавт.: Борсук З.

Ю.В.Кондратюк. Тем,кто будет ... строить /про Ю.В.Кондратю-

ка — О.Г.Шаргея/ //Наука в СССР.- М., 1987.- №1.- С.52-61.- Співавт.: Даценко А.В.

Из когорты нестеровцев /про М.А.Комарницького/ //Авиация и космонавтика.- К., 1988.- №11.- С.19.

З біографії однієї знаменитості /Про охорону історичної пам'ятки - Спаської церкви в Полтаві/ //Людина і світ.- К., 1989.- №2.- С.14-18.

Пісня, народжена із спогадів /про комуну ім.Д.Благоєва на Полтавщині/ //Радянська жінка.- К., 1989.- №2.- С.10-11.

Що знаємо про Полтавську губернію? Якою була її економіка в дореволюційні часи? //Наш рідний край /Сторінки про економічний розвиток Полтавщини/. Випуск другий.- Полтава: Друкарня вид-ва "Полтава", 1990.- 3-10.

Що приніс і що забрав голод 1932-1933 рр. на Полтавщині? //Наш рідний край.-Там само.- С.32-36.

Що відомо про боротьбу за ліквідацію неписьменності та розвиток освіти на Полтавщині в 20-30-х роках XX ст? //Наш рідний край /Сторінки про розвиток освіти на Полтавщині/. Випуск третій.- Полтава: Друкарня вид-ва "Полтава", 1990.- С.26-38.

Що знаємо про Петровський Полтавський кадетський корпус?- Там само.- С.14-17.

Хто вона — дівчина з легенди /про Марусю Чурай/ //Наш рідний край /Сторінки про розвиток культури на Полтавщині/. Випуск четвертий.- Полтава: Друкарня вид-ва "Полтава", 1990.- С.6-11.

Що відомо про перебування Т.Г.Шевченка на батьківщині М.В.Гоголя? //Там само.- С.11-19.

Що відомо про перший музей на полі Полтавської битви? —Там само.- С.26-35.

Якими були річки нашого краю в минулому? //Наш рідний край /Сторінки про природу та пам'ятки природи Полтавщини/. Випуск п'ятий.- Полтава: Друкарня вид-ва "Полтава", 1990.- С.17-24.

Яким був найстаріший Полтавський міський сад? — Там само.- С.24-32.

Яка історія пам'ятки природи — дуба Т.Г.Шевченка? — Там само.- С.32-41.

Яка доля унікального дару молдавського господаря? //Наш рідний край /Сторінки про пам'ятки історії та культури Полтавщини/. Випуск шостий.- Полтава: Друкарня вид-ва "Полтава", 1991.- С.7-12.

Що відомо про спорудження пам'ятників І.П.Котляревському в Полтаві? — Там само.- С.12-19.

Чи була Спаська церква приділом та яка її історія? - Там само.- С.19-26.

Хто був головним героєм у творі Олеся Гончара "Собор",або якою була перлина Козельщини? -—Там само.- С.26-37.- Співавт.: Сердюк Г.Д.

Що знаємо про одного з організаторів повітроплавання і авіації в Росії О.М.Кованька? //Наш рідний край /Сторінки про піонерів ракетобудування, авіації та космонавтики і їх зв'язки з Полтавщиною/. Випуск сьомий.-Полтава: Друкарня вид-ва "Полтава", 1991.- С.11-22.- Співавт.: В'ялик М.Г.

Який життєвий шлях одного з піонерів вітчизняного повітроплавання В.Л.Ельяшевича? — Там само.- С.22-24.

Які зв'язки з нашим краєм одного з плеяди нестеровців М.А.Комарницького? — Там само.- С.24-33.

Які зв'язки одного з перших Героїв Радянського Союзу С.О.Леваневського з Полтавою? — Там само.- С.34-45.

Де починав свій шлях у велику науку один із творців "катюші" Ю.О.Победоносцев? — Там само.- С.65-75.

Якою була небесна одіссея О.Д.Перелета? - Там само.- С.84-93.- Співавт.: Пустовіт С.П.

Чи тільки як видатний лікар-хірург відомий нам М.В.Скліфосовський та які його зв'язки з Полтавщиною? //Наш рідний край /Сторінки про вчених-ботаніків, генетиків, інших природознавців та їх зв'язки з Полтавщиною/. Випуск восьмий.- Полтава: Друкарня вид-ва "Полтава",1991.- С.23-31.

Чим відомий вчений-аграрник С.Ф.Третьяков? - Там само.- С.34-39.- Співавтор.: Самородов В.М.

Що говорять вчені про походження козацтва та назву "козак"? //Наш рідний край/ Сторінки з історії козацтва на Полтавщині/. Випуск дев'ятий.- Полтава: Друкарня вид-ва "Полтава", 1991.- С.3-13.

Які наслідки Куруківської битви та угоди 1625 року? — Там само.- С.13-16.

Що знаємо про останнього писаря Нової Запорозької Січі? — Там само.- С.30-33.

Де навчався І.П.Котляревський та хто був у числі його учителів? - У зб. Жук В.Н., Пустовіт Т.П., Фісун М.А., Ханко В.М. Наш рідний край /З історії освіти на Полтавщині в дореволюційний

період/. Випуск дванадцятий.- Полтава: Друкарня вид-ва Полтава, 1991.- С.24-36.

Що знаємо про Петровський Полтавський кадетський корпус? — Там само.- С.36-43.

Як зароджувалася музична освіта на Полтавщині? — Там само.- С.44-50.

Доля полтавських скарбів. //Наш рідний край /З історії української національної культури на Полтавщині/. Випуск тринадцятий.- Полтава: Друкарня вид-ва Полтава, 1992.- С.39-58.

За що оспівав його І.П.Котляревський /про малоросійського генерал-губернатора О.Б.Куракіна/ //Астрея. Літературний історико-правовий журнал.- Полтава, 1992.- №2.- С.9-11.

Хрестовоздвиженський монастир у Полтаві //Пам'ятки України: науково-популярний ілюстрований журнал.- К., 1992.- № 2-3.- С.104-109.

Іншомовні топоніми на Полтавщині, або Що залишили нам наші далекі предки? //Добромисл.- Полтава, 1993.- №3-4.- С.118-126. Побиванка. //Там само.- 1993.- №1.- С.84-85.

Як фальсифікувалася справа /про М.М.Бужинського/. //Архівний збірник на посвяту 90-річчю Полтавської вченої архівної комісії. 1903-1993.- Полтава: Вид-во Полтава, 1993.- С.136-145.

Велика київська княгиня Ольга. Хто ви, наші далекі предки? //Постметодика.- Полтава, 1993.- №2.-С.8-11; №3.-С.24-27; №4.-С.17-20; 1994.- №5.- С.17-22.

Про походження географічних назв Полтавщини //Там само.- 1994.- №3 /7/.-С.30-34; 1995.-№2 /9/.- С.46-49.- Співавт.: Булава Л.М.

Великий полководець,дипломат і державотворець /про Б.Хмельницького/ //Там само.- 1995.- №3-4 /10/.- С.6-16.

Войтенко Ніна Юхимівна /випускниця Полтавського педінституту, Герой Соціалістичної Праці/. //Історія Полтавського педагогічного інституту в особах. Матеріали конференції,присвяченої 80-річному ювілею інституту.- Полтава: Кларисса, 1995.- С.98-104.

Кто вы наши далекие предки? //Bulgarian Historical Review.- България: София: Академично изд-во Проф.Марин Дринов, 1996.- №1.-С.3-46.

До питання про походження Полтави // Актуальні питання дослідження вітчизняної історії та методики її навчання. До першої річниці прийняття Конституції України. Збірник наукових статей.-

Полтава, 1997.-С.15-18.

Хан Кубрат — володар Великої Болгарії //Біла альтанка.- Полтава, 1996.- липень-серпень.- №3-4.- С.4-5.

З історії Полтавської області //Постметодика.-Полтав ,1997.-№3 (17).- С.7-9.

Про Кия та час заснування Києва //Постметодика.-Полтава, 1998.-№4(18).-С.18-28.

Тексти і тези доповідей, виступів на наукових конференціях

Здійснення дружніх зв'язків молоді Полтавщини з молоддю Великотирновського округу НРБ як засіб інтернаціонального виховання юнаків і дівчат // В.І.Ленін і комуністичне виховання молоді. Тези доповідей республіканської науково-теоретичної конференції, присвяченої 50-річчю промови В.І.Леніна на Ш-му з'їзді комсомолу. Випуск УП.- К.: жовтень, 1970.- С.71-74.

Виховання молоді Полтавщини на революційних, патріотичних та інтернаціональних традиціях. //Актуальні питання патріотичного та інтернаціонального виховання молоді. Тези доповідей республіканської науково-теоретичної конференції.- Севастополь, 1971.- С.59-62.

Документальні джерела про боротьбу за владу Рад на Полтавщині. //Міжвузівська науково-методична конференція з історичного краєзнавствю. присвячена 800-річчю Полтави. Тези доповідей і повідомлення.- Полтава, 1974.- С.45-50.

Створення "Історії міст і сіл Української РСР" і його вплив на розвиток краєзнавства Полтавщини. //Республіканська наукова конференція з історичного краєзнавства /тези доповідей/.- К., 1980.- С.216-220.

Виховання студентів у дусі соціалістичного інтернаціоналізму при читанні курсу з історії краю. //Тези доповідей У-ої Подільської історико-краєзнавчої конференції.- Кам'янець-Подільський: Дунаєвецька райдрукарня, 1980.- С.16-17.- Співавт.: Денисовець П.М.

М.В.Ломоносов об ораторском искусстве. //Мастерство устного выступления. Тезисы докладов областной научно-практической конференции. Полтава, 1982.- С.52-53.

Свидетельство о пребывании Т.Г.Шевченко в гоголевских местах. // Тезисы докладов и гоголевских чтений.- Полтава, 1982.- С.28-29.

З досвіду краєзнавчої роботи у Полтавському державному педагогічному інституті ім. В.Г.Короленка. //Третя республіканська на-

укова конференція з історичного краєзнавства /Тези доповідей/.- К.,1984.- С.139-141.- Співавт.: Самойленко О.П.

Дружественніе связи тружеников сельского хозяйства Полтавской области Украинской ССР и Великотырновского округа НРБ. //Народно-демократические революции и развитие славянских стран по пути социализма. X Всесоюзная научная конференция историков-славистов 30 января-1 февраля 1985 г. Тезисы докладов и сообщений.- Х.,1985.- С.79-80.

Организация хозяйственной деятельности в колонии имени М.Горького. //А.С.Макаренко и Полтавщина. Тезисы докладов и сообщений областной научно-практической конференции.- Полтава, 1986.- С.89-91.- Співавт.: Єрмак О.П.

Охрана памятников истории и культуры и формирование чувств нравственной ответственности. //Нравственные и эстетические проблемы коммунистического воспитания студенческой и школьной молодежи в свете решений XXУП съезда КПСС. Тезисы докладов областной научно-практической конференции.- Полтава, 1986.- С.111-113.

Декабристы на Лубенщине. //1000-летие города Лубны. Областная научно-практическая конференция 26-28 мая 1988 года. Тезисы докладов и сообщений.- Лубны, 1988.- С.23-26.

Братерські зв'язки промислових підприємств і сільськогосподарських колективів Полтавщини з Великотирновським округом Народної Республіки Болгарії. //Тези доповідей і повідомлень Першої Полтавської наукової конференції з історичного краєзнавства.- Полтава, 1989.- С.41-43

Подземелья — составная часть крепостей Поворсклья. //Охрана и исследование памятников археологии Полтавщины. Второй областной научно-практический семинар 18-19 мая 1989 года. Тезисы докладов и сообщений.- Полтава, 1989.- С.94-98.

Скарби Полтавського древлесховища. //Тези доповідей і повідомлень Другої Полтавської наукової конференції з історичного краєзнавства.- Полтава, 1991.- С.80-81.

Важливий культурний центр України в минулому. //Релігійна традиція в духовному відродженні України. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції.- Полтава, 1992.- С.124-125.

Перші кроки дослідження біографії вченого в Полтаві //Наукові задуми Ю.В.Кондратюка — О.Г.Шаргея в практиці сьогодення /Конференція, присвячена 95-річчю з дня народження піонера космонавтики Ю.В.Кондратюка/.- Полтава, 1992.- С.8-10.

Ціна злочинної політики. //Голодомор 1932-1933 років на Полтавщині. До 60-річчя трагедії. Матеріали наукової конференції.- Полтава, 1993.- С.9-12.

Нове про Полтаву /про літню резиденцію володаря Велкої Булгарії Кубрата в поселенні Балтавар на місці сучасної Полтави в УІІ ст./. //Третя Полтавська наукова конференція з історичного краєзнавства. Матеріали.- Полтава, 1994.- С.8-10.

З історії Полтавської Слов'янської семінарії.- /Там само.- С.154-159.

В.Г.Короленко проти Полтавської надзвичайки. //Виявлення та дослідження пам'яток національно-визвольних змагань українського народу на Полтавщині /1917-1920 рр./. Матеріали конференції.- Полтава, 1995.- С.56-59.

Незаслужено забуті сторінки історії (до утворення Київської Русі) //Всеукраїнська наукова конференція "Історичне краєзнавство в Україні: традиції і сучасність" (Матеріали пленарних та секційних засідань). Частина П.- К.: Рідний край, 1995.- С.429-431.
Греки та І.П.Котляревський. //Україна -Греція: історія та сучасність. Тези 1 Міжнародної конференції 22-24 лютого 1995 р.-К.: 1995.- С.69-73.

Монастирі Полтавщини в ХУП-ХУШ ст. //Лубенський Мгарський Спасо-Преображенський монастир. Тези доповідей конференції, присвяченої 375-літтю монастиря. /Упорядник Б.С.Ванцак/.- Лубни, 1995.- С.20-24.

Церква в Україні в ХУП столітті.- Там само.- С.12-20.

Статті та довідки в енциклопедичних виданнях

Полтава. Історичний нарис. //Українська Радянська Енциклопедія.- К., 1963.- Т.11.- С.345-346.- Співавт.: Пайдьом Н.Х., Суховська З.М.

Пащенко Олексій Григорович. //Там само. Видання друге.- К., 1982.- Т.8.- С.219.

Победоносцев Юрій Олександрович.- Там само.- С.427.

Полтавська губернія.- Там само.- С.492-493.

Полтавська область. //Полтавщина. Енциклопедичний довідник.- К., 1992.- С.5-26.- Співавт.: Пустовіт П.М. та ін.

Адміністративні відділи.- Там само.- С.30.

Андріївка /Богинщина/.- Там само.- С.31.

Архів Полтавської області державний.- Там само.- С.37-38.

Бабичівка /Бабичі/.- Там само.- С.40.- Співавт.: Моцак М.М.
Білики /Біликів Брід, Біликів/.- Там само.- С.57.
Білухівка /Орчик, Синельникове/.- Там само.- С.62-63.- Співавт.: Ковальов М.Ф.
Більськ.- Там само.- Співавт.: Москаленко І.С.
Бреусівка.- Там само.- С.73-74.- Співавт.: Сердюк Г.Д.
Броварки.- Там само.- С.74-76.- Співавт.: Парафило С.О.
Варварівка.- Там само.- С.82-83.- Співавт.: Ковальов М.Ф.
Василівка — село Козельщинського р-ну.- Там само.- С.83-84.- Співавт.: Сердюк Г.Д., Горпинченко М.О.
Велика Бузова.- Там само.- С.89-90.- Співавт.: Моршавка Ф.М.
Великі Будища /Будища, Будища Великі/.- Там само.- С.97-99.
Великі Кринки /Кринки/.- Там само.- С.99-101.- Співавт.: Єпецький Л.В.
Великі Липняги /Липняги/.- Там само.- С.101-102.
Верхня Ланна.- Там само.- С.114-115.- Співавт.: Ковальов М.Ф.
Верхня Мануйлівка.- Там само.- С.115-117.- Співавт.: Сердюк Г.Д., Литвиненко В.С.
Відділи управління.- Там само.- С.130-131.
Гадяцький повіт.- Там само.- С.155-156.- Співавт.: Суховська З.М.
Глобине.- Там само.- С.178-180.- Співавт.: Плиска М.Д.
Глобинський район.- Там само.- С.178-180.- Співавт.: Плиска М.Д.
Градизьк.- Там само.- С.205-207.- Співавт.: Олексашенко Г.П.
Диканька.- Там само.- С.241-245.- Співавт.: Скорик В.П.
Золотоніський округ.- Там само.- С.304-305.
Карлівка.- Там само.- С.327-330.- Співавт.: Ковальов М.Ф.
Карлівський район.- Там само.- С.381-382.- Співавт.: Ковальов М.Ф.
Келеберда.- Там само.- С.334-336.- Співавт.: Саква К.І.
Кобеляцький повіт.- Там само.- С.354.
Ковалівка /Коломачок, Коломак, Генералівка/.- Там само.- С.359-360.
Козельщинський район.- Там само.- С.366-367.- Співавт.: Сердюк Г.Д.
Кременчуцький округ.- Там само.- С.418.
Кременчуцький повіт.- Там само.- С.419.- Співавт.: Суховська З.М.
Крюківський район.- Там само.- С.434-435.

Лтава /Лтавка/.- Там само.- С.473-474.
Лубенський повіт.- Там само.- С.483-484.
Лубенський район.- Там само.- С.485-486.
Лубни.-Там само.-С.488-491.- Співавт.: Ванцак Б.С.
Максимівка — село Карлівського району.- Там само.- С.506-507.- Співавт.: Ковальов М.Ф.
Максимівка — село Кременчуцького р-ну.- Там само.- С.507.
Манжелія.- Там само.- С.514-515.
Миргородське староство.- Там само.- С.543.
Нові Санжари.- Там само.- С.592-595.
Новосанжарський повіт.- Там само.- С.600.
Обознівка.- Там само.- С.603.
Острянина повстання 1638.- Там само.- С.629-630.
Павленки.- Там само.- С.631-632.
Пересопницьке евангеліє.- Там само.- С.644.
Переяславське староство.- Там само.- С.645.
Пивиха гора.- Там само.- С.656-657.
Пирятинський повіт.- Там само.- С.665.- Співавт.: Суховська З.М.
Піски — село Козельщинського р-ну.- Там само.- С.671-672.- Співавт.: Сердюк Г.Д.,Житченко В.В.
Піщане — село Кременчуцького р-ну.- Там само.- С.673-674.
Полтава.- Там само.- С.690-702.- Співавт.: Денисовець П.М.
Полтавка /Тарапунька/.- Там само.- С.706.
Полтавська гімназія Н.О.Старицької.- Там само.- С.710.
Полтавська губернія.- Там само.- С.712-713.
Полтавська губернська вчена архівна комісія.- Там само.- С.713-714.
Полтавський міський сад.- Там само.- С.763-764.
Полтавський округ.- Там само.- С.765-766.
Полтавський педагогічний інститут ім.В.Г.Короленка.- Там само.- С.767-769.
Полтавський Хрестовоздвиженський монастир.- Там само.- С.778-780.
Полтавські підземелля.- Там само.- С.783-784.
Полтавські страйки залізничників.- Там само.- С.785-786.
Полтавського тракторного училища Зведений полк.- Там само.- С.791.
Полтавсько-Харківське селянське повстання 1902 року.- Там само.- С.795.

Попова В.С. бібліотека,кріпосний оркестр.- Там само.- С.801-802.

Прилуцький оруг.- Там само.- С.808.

Прилуцький повіт.- Там само.- С.808.- Співавт.: Суховська З.М. Решетилівка.- Там само.- С.826-830.- Співавт.: Джерипа В.Д.

Тахтаулове.- Там само.- С.900-902.

"Унія".- Там само.- С.925-926.

Федорівка /Фидрівка/- село Глобинського р-ну.- Там само.- С.932-933. Співавт.: Шаповал Н.М.

Федорівка — село Карлівського р-ну.- Там само.- С.933-934.- Співавт.: Ковальов М.Ф.

Фрунзівка.- Там само.- С.937-938.- Співавт.: Яцун В.Г.

Халтуріне.- Там само.- С.939.- Співавт.: Ковальов М.Ф., Голуб Т.І.

Хомутець.- Там само.- С.944-946.- Співавт.: Петлюх П.П.

Черкаське староство.- Там само.- С.968.

Черняківка.- Там само.- С.969-970.

Всього в енциклопедичному довіднику "Полтавщина" понад 400 статей і довідок В.Н.Жук.

Брошури — методичні рекомендації

Методичні рекомендації для пропагандистів і слухачів системи партійної освіти по вивченню селянського руху на Полтавщині в період революції 1905-1907 років.- Полтава, 1985.- С. - Співавт.: Собін В.А.

Використання краєзнавчих матеріалів на уроках історії в школі. Методичні рекомендації для вчителів середніх загальноосвітніх шкіл та студентів історичного факультету пединституту.- Полтава, 1987.- 20 с.

Голод 1932 — 1933 років на Полтавщині /Методичні рекомендації на допомогу лекторам/.- Полтава, 1992.- 14 с.

Сторінки з історії козацтва. Методичні рекомендації на допомогу лекторам, викладачам вузів, учителям, студентам, учням.- Полтава, 1992.- 29с.

* * *

Скільки ж років Полтаві? Як датувати першу згадку про Лтаву у давньоруських літописах //Зоря Полтавщини.-1997.-8 лютого.

Місто над Ворсклою у XIX столітті. До ювілею Полтави //Молода громада.-1997.-21-27 лютого, 28 лютого-6 березня, 7-13 березня.

Перещепинський скарб //Вісті Укоопспілки (м.Київ).-1997.-26 бе-

резня.

Доля річечки Лтави //Молода громада.-1997.-23-29 травня.

Гріх проти істини. Правда й вигадки про Юрія Кондратюка (Олександра Шаргея). До 100 річчя від дня народження вченого //Зоря Полтавщини.-1997.-14 червня.-Співавт.:Даценко А.

Його думки живили артерії космосу. До 100 річчя від дня народження Ю.В.Кондратюка (О.Г.Шаргея) //Молода громада.-1997.-13,20,27 червня.

Дід німець //Село полтавське.-1997.-2,9 серпня.

Вечірній дзвін //Молода громада.-1997.-19 вересня.

Полтавській області 60 років //Зоря Полтавщини.-1997.-20 вересня.

Історія і майбутнє унікальної пам'ятки. Лютеранська кірха Петра і Павла в Полтаві //Вечірня Полтава.-1998.-9 січня.-Співавт.: Трегубов В.

Великі греки у Полтав. //Зоря Полтавщини.-1998.-6 березня.

Українська мадона //Вісті Укоопспілки (м.Київ).-1998.-7 травня.

Скільки ж нам років? Три імені твої, Полтаво //Приватна справа.-1998.-14 травня.

Крім вказаних, у бібліографічному покажчику В.Жук значиться ще 375 позицій в центральних та місцевих часописах України.

Укладання Тараса Пустовіта.

Світлої пам'яті Миколи Назаренка

М.І.Назаренко.

Після тривалої і тяжкої хвороби, в ніч на 25 листопада 1997 року відійшов у вічність наш колега, відомий полтавський дослідник і краєзнавець Микола Іванович Назаренко. За фахом учитель, архівіст за покликанням. Ця втрата особливо відчутна, адже з іменем Миколи Івановича невід'ємно було пов'язане архівне життя краю останніх двох десятиліть. Це був справжній професіонал, тактовний керівник, доброзичливий колега і зразковий сім'янин.

Народився Микола Іванович 1938 року у с.Куріньках Чорнухинського району. Трудову діяльність розпочав у 1956 р. рахівником у місцевому колгоспі ім.Свердлова. Згодом працював завідуючим Курінським сільським клубом, а після здобуття вищої освіти у Полтавському педінституті перебував на комсомольській та партійній роботі.

З червня 1978 р. він — завідуючий партійним архівом Полтавського обкому Компартії України, а з вересня 1991 р. — заступник директора Державного архіву Полтавської області. Де б не працював — завжди знаходив взаєморозуміння з колективом, прагнув професійного і творчого вдосконалення.

Досить помітним є науковий доробок небіжчика. Микола Іванович — автор, співавтор та упорядник понад 70 друкованих праць з історії Полтавщини та

архівної справи, у т.ч. 15 грунтовних документальних наукових видань. Протягом останніх років за його безпосередньої участі вийшли енциклопедичний довідник "Полтавщина", збірник нарисів "Реабілітовані історією", збірник документів і матеріалів "Голод 1946 — 1947 рр. на Полтавщині", "Книга Пам'яті України. Полтавська область" (перші 5 т.) та ін.

Найбільш близькою темою для невтомного архівіста, вірогідно через те, що його дитинство було обпалено війною, залишався період Великої Вітчизняної війни. Над цією тематикою він працював постійно, і в якійсь мірі фанатично. Навіть тоді, коли був уже тяжко хворим, намагався ознайомитися з останніми науковими публікаціями, продовжував писати. На жаль, через підступну хворобу не всі ці плани йому вдалося реалізувати.

Світлу пам'ять про Миколу Івановича довічно нестимуть у своїх серцях любима дружина Раїса Іванівна, донька Вікторія, син Станіслав і його родина, численні друзі.

Всі, хто добре знав Миколу Івановича, пам'ятають його як щиру, добру і винятково порядну людину, яка сприймала близько до серця всі незгоди нашого суперечливого життя. Таким він і залишиться назавжди у нашій пам'яті.

Колеги.

Автори збірника:

Граб Василь Іванович — викладач юридичних дисциплін коледжу економіки і менеджменту "Світоч" (Полтава).

Євдокимова Ірина Володимирівна — керівник прес-групи УСБУ по Полтавській області.

Єрмак Олександр Петрович — кандидат історичних наук,доцент Полтавського педагогічного інституту ім.В.Г.Короленка.

Кардаш Володимир Йосипович — завідуючий відділом схоронності, держобліку та науково-довідкового апарату документів Державного архіву Полтавської області.

Кислицина Любов Василівна — завідуюча Лубенським державним міським архівом.

Коваль Оксана Михайлівна — науковий співробітник УДНДІАСД (Київ).

Коротенко Володимир Васильович — головний археограф Державного архіву Полтавської області.

Кукоба Катерина Іванівна — директор Державного архіву Полтавської області.

Мокляк Володимир Олександрович — заступник директора з наукової роботи Полтавського краєзнавчого музею.

Нестуля Олексій Олексійович — доктор історичних наук,професор,заступник голови Полтавської облдержадміністрації.

Нестуля Світлана Іванівна. — науковий співробітник Науково-редакційного підрозділу "Реабілітовані історією".

Пустовіт Тарас Павлович — головний спеціаліст-архівіст Державного архіву Полтавської області.

Ротач Петро Петрович — член Спілки письменників України, літературознавець (Полтава).

Ханко Віталій Миколайович — мистецтвознавець, член Спілки художників України,член Спілки майстрів народного мистецтва України,заслужений працівник культури України,доцент Полтавського технічного університету ім. Ю.Кондратюка.

Хохуля Людмила Іванівна — завідуюча Комсомольським державним міським архівом.

Чиркова Марина Юріївна — головний спеціаліст-архівіст Державного архіву Полтавської області.

Шаповал Юрій Іванович — доктор історичних наук, зав. відділом Інституту національних відносин і політології НАНУ (Київ).

Яненко Зінаїда Павлівна — завідувачка відділу інформації Державного архіву Полтавської області.

Зміст

Держархів Полтавської області 1917-1998. Хронологічна довідка ..3
Розділ І. З історії архівної справи на Полтавщині.
Кукоба К. Державний архів Полтавської області — скарбниця пам'яток історії Полтавщини.....11
Кардаш В., Яненко З. Науково-публікаційна діяльність Державного архіву Полтавської області.....20
Коротенко В. Генеалогічні матеріали у Державному архіві Полтавської області (дореволюційний період).....35
Чиркова М. Утилізація архівів як засіб боротьби з паперовою кризою в 20-х роках (на прикладі Полтавщини).....40
Хохуля Л. До історії створення архіву м.Комсомольська 52
Граб В. В лавах революційної демократії (К.І.Ляхович).....57
Ротач П. Уточнення і доповнення до біографії професора В.О.Щепотьєва.....68
Коваль О. Штрих до портрету епохи (А.Ф.Дучинський).....87
Ротач П. Кілька штрихів до біографії проф. І.Рибакова.....98
Розділ ІІ. Краєзнавство.
Нестуля О. Пам'яткознавець за покликанням (С.Л.Дроздов).....105
Нестуля С. М.О.Макаренко і становлення пам'яткознавчих центрів в Україні (1919 — початок 20-х років).....117
Ханко В. Художньо-промисловий інститут у Миргороді.....131
Шаповал Ю. Кирило Осьмак: життя і доля.....147
Євдокимова І., Єрмак О. Архівно-слідчі справи як джерело з історії суцільної колективізації сільського господарства та голоду на Полтавщині /1929-1933рр./.....175
Мокляк В. Джерела до історії Полтавського полку (середина ХУІІ-кінець ХУІІІ стст.).....186
Розділ ІІІ. Першодруки. Бібліографія.
Московець Є. Спомини про революційні події в Полтаві.....218
Пустовіт Т. Матеріали до біобібліографічного словника "Архівісти

Полтавщини" (20-30 рр.).....276
Матеріали до біобібліографічного словника "Архівісти України",
підготовлені архівістами Полтавської області.....305
До ювілею архівіста (В.Н.Жук).....315
Світлої пам'яті Миколи Назаренка.....334
Автори збірника 336

Архівний збірник до 80-річчя державного архіву Полтавської області

Матеріали наукової конференції.

Редакційна колегія: **КУКОБА К. І.** (голова),
КОРОТЕНКО В. В., НЕСТУЛЯ О. О., ПУСТОВІТ Т. П., ЧИРКОВА М. Ю., ЯНЕНКО З. П.

Підписано до друку 16.07.98 р. Формат 60х84 $^{1}/_{16}$. Папір офсетний.
Ум.- друк. арк. 19,7. Тираж 200 екз. Зам. № 1216. Друкарня видавництва «Полтава».
314000, м. Полтава, вул. Котляревського, 38/40.